

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAME'SİNDE DOĞU
ŞEHİRLERİ (1641-1648)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

SALİH ÖZKÖK

TEZ YÖNETİCİSİ

DOÇ. DR. JÜLİDE AKYÜZ ORAT

KARS-2013

TC
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Salih ÖZKÖK'e ait, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Doğu Şehirleri
(1641-1648)", konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında, Yüksek
Lisans tezi olarak oy *mslişjre* kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı, Adı ve Soyadı

imza

Doç. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

Yrd. Doç. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Savaş DURMUŞ

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2013
tarih ve ...../...../ sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum, “Evliya Çelebi Seyahatname’sinde Doğu Şehirleri (1641-1648)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

05/08/2013

Adı Soyadı: Salih ÖZKÖK

İmza:

I hereby declare that all information in this has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

05/08/2013

Name Surname: Salih ÖZKÖK

Signature:

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
GİRİŞ	1
EVLİYA ÇELEBİ’NİN HAYATI	1
EVLİYA ÇELEBİNİN FARKLI YÖNLERİ	3
EVLİYA ÇELEBİ HAYATINI NASIL KAZANIRDI.....	7
EVLİYA ÇELEBİ’NİN SEYAHATE BAŞLAMASINDAKİ ETMENLER	8
SEYAHATNÂME	10
DÜNYA EDEBİYATINDA ÖNEMLİ SEYAHATNÂMELER.....	11
EVLİYA ÇELEBİ’NİN SEYAHATNÂMESİ.....	11
SEYAHATNAMENİN İÇERİĞİ VE ANLATIMI	13
SEYAHATNAMENİN NEREDE VE NE ZAMAN YAZILDIĞI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER	18
EVLİYA ÇELEBİ’NİN KİTABI NASIL YAZDIĞINA DAİR İFADELERİ....	19
SEYAHATNÂME YAYINLARI NELERDİR.....	21
SEYAHATNÂMENİN NÜSHALARI.....	21
SEYAHATNÂMENİN ÖNEMİ.....	23
SEYAHATNÂMEYE GÖRE ÇELEBİNİN DİLİ VE ÜSLUBU	24

BİRİNCİ BÖLÜM..... 27

**EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE DOĞU ŞEHİRLERİ EDEBİL'E
KADAR..... 27**

1.1.NİKSAR'DAN ERZURUM'A GİDERKEN 27

1.1.1 Koyulhisar Kal'ası..... 28

**1.2 EVSÂF-I DÂRÜ'L İKBAL HISN-I HASİN SEDD-İ METİN, ŞEHR-İ
ERZEN-İ RUM YA'Nİ ERZURUM BEHÇET-İ RÛSUM..... 33**

1.2.1 Evsâf-ı Nehr-i Azim Fırat..... 35

1.2.2. Dicle Nehri 35

1.2.3. Eşkâl ve Ecza-i Kal'a-i Erzurum..... 36

1.2.4. Sarayha-yı Erzurum (Paşa Sarayı)..... 36

1.2.5. Mahallâtı..... 37

1.2.6. Der-Beyan-ı Cevami' Erzurum 37

1.2.7. Medreseleri 38

1.2.8. Çarşusu 39

1.2.9. Ahâlisinin Reng-i Ru-yı 39

1.2.10. Güzel ve Güzelleri..... 39

1.2.11. Libâs-ı Ahâli..... 39

1.2.12. Ab-u Hevâsı..... 39

1.2.13. Sanayi-i Me'kulat Meşrubatın Memduhaları 39

1.2.14. İmaret ve Mesireleri 39

1.2.15. Evsâf-ı Tevabi'i Erzurum 39

1.2.16. Erzincan Kapusu Varoşu 40

1.2.17. Lisan ve Hâl Ehl-i Erzurum..... 40

1.2.18. Evsâf-ı Eğerli Dağı 42

1.2.19. Menakıb-ı Bel'am İbn Ba'bür 42

1.2.20. Evsaf-ı Ziyaretgâh-ı Kibar-ı Evliya-yı İzam 43

1.2.21. Erzurum Eyaleti Kürdistanın'da Şoşik Kal'ası Üzerine Olan Seferimiz ... 43

1.2.22. Evsâf-ı Kal'a-i Hasan Âbâd..... 44

1.2.23. Hasan Kal'asının Eşkâli 45

1.2.24. Evsâf-ı Germâb..... 46

1.2.25. Çoban Köprüsü.....	47
1.2.26. Hınıs Kal'ası.....	47
1.2.26.1. Kal'anın Eşkâli	47
1.2.27. Evsâf-ı Germâb-ı İbret-nüma	48
1.2.28. Evsâf-ı Kal'a-i Makû.....	50
1.2.28.1. Evsâf-ı Kal'a.....	50

1.3. NEHR-İ ARAZ KENARINDAN KALKARAK ACEM'DE REVAN

NAHCİVAN CİHETİNE GİTTİĞİMİZ	52
1.3.1. Karış Kal'ası.....	52
1.3.2. Üç Kilise Acibesi.....	53
1.3.3. Germâb-ı Sidirgi.....	55
1.3.4. Evsâf-ı Şehr-i Azim Karabağ	55
1.3.5. Evsâf-ı Kala-i Nahşivan-ı Nakşî Cihan	56
1.3.6. Bu Lisanın Bazı Ma'nisi Beyan Olunur	58

1.4. NAHCİVANDA HAN'DAN İHSAN VE NAMELER ALARAK TEBRİZ

DİYARINA REVAN OLDUK	59
1.4.1. Evsâf-ı Şehr-i Karabağ	59
1.4.2. Evsâf-ı Şehr-i Tesuy	60
1.4.3. Evsâf-ı Şehr-i (Merend) Bağ-ı İrem Manend Taht-ı Han-ı Elvend.....	61

1.5. EVSÂF-I ŞEHR-İ AZİM VE KAL'A-İ KADİM (TEBRİZ).....

DİL-AVİZ	63
1.5.1. Eşkâl-i Kal'a-i Tebriz.....	64
1.5.2. Evsâf-ı Cevamiha-yı Tebriz	65
1.5.3. Sultan Hasan Cami'	66
1.5.4. Medreseler	67
1.5.5. Darü'l-hadisler.....	67
1.5.6. Mekatıf-i Tıflan	67
1.5.7. Derviş Tekyeleri	67
1.5.8. Çeşme-i Ab-ı Revanları.....	67
1.5.9. Sebilleri	67
1.5.10. Mahalleleri.....	67

1.5.11. A'yan Sarayları.....	68
1.5.12. Karban Sarayları.....	68
1.5.13. Hacegan Hanları	68
1.5.14. Hân-ı Mücerredan.....	68
1.5.15. Çarşu ve Bedestan	68
1.5.16. Ahâlisinin Reng-i Rûları	68
1.5.17. Kibar-u A'yan.....	68
1.5.18. Ulemayı Ebdan	68
1.5.19. Sulehâ-yi Meşâyihî.....	69
1.5.20. Musannifin ve Şu'rası	69
1.5.21. Ahâlisinin Giydikleri	69
1.5.22. Ahâlisinin Lisanları	69
1.5.23. İbret-i Nüma Binaları	69
1.5.24. Hevası.....	70
1.5.27. Hububat ve Mahsulât.....	70
1.5.28. Sanayi'i.....	70
1.5.29. Me'külatı	70
1.5.30. Fevakihe	71
1.5.31. Meşrubat.....	71
1.5.32. İmaretleri	71
1.5.34. Hıyaban-ı Şah Sâfi.....	71

1.6. HAN İLE TEBRİZ NEVAHİSİNİ KEŞET VE KEZAR ETTİĞİMİZİ

BEYAN EDER..... 72

1.6.1. Vemin Bedayi'il Münâzarât	73
1.6.2. Sitayiş-i Külliyyat-ı Tebriz Dilaviz.....	75
1.6.3. Ahlak-ı Zemime-i Ehl-i İran.....	76
1.6.4. Ziyaretgâh-ı Kibar ve Evliyayı İzâm.....	77

1.7. HAN İLE ŞAM GAZAN ZİYARETİNE GİDER İKEN TEMAŞA

EYLEDİĞİMİZ KAL'ALAR 78

1.7.1. Evsâf-ı Kal'a-i Kumla	79
1.7.2. Evsâf-ı Bender-i Merağa	80
1.7.3. Evsafı Kal'a-i ve Şehr-i Kadim Ucân.....	81
1.7.4. Evsâf-ı Kal'a-i Kehrevân-ı Azerbaycan.....	82

1.8. EVSÂF-I TAHT-I KÂH KADİM-İ İRAN-I ZEMİN KAL'A-İ ERDEBİL.	83
1.8.1. Evsâf-ı Buhayre-i Erdebil.....	84
1.8.2. Acibe-i Hâlikaddan Bir Taş.....	84
1.8.3. Ziyaretgâh-ı Kibar-ı Kümmelin.....	85
İKİNCİ BÖLÜM	87
ERDEBİL'DEN NİKSAR'A KADAR OLAN ŞEHİRLER	87
2.1.AZEBAYCAN-I TEBRİZ VİLAYETİNDEN REVAN'A REVAN OLDUĞUMUZ	87
2.1.1. Evsâf-ı Şehr-i Ve Kal'a-i Hoy-ı Dilcuş	88
2.2.EVSÂF-I KAL'A-İ REVAN AZERBAYCAN ŞEHR-İ HAVACE CAN.....	90
2.2.1. Zikr-i Bina-yı Şehr-i Revan.....	91
2.3.REVAN'DAN BAKÜ'YE KADAR OLAN SEYAHATIMIZDAKİ MÜŞAHADETİMİZ	95
2.3.1. Evsâf-ı Kal'a-i Gencine-i Raz Şehri Azim Gence-i Dil-nüvaz	95
2.3.2. Ziyaretgâh-ı Şüheda-yı Rum	95
2.3.3. Evsâf-ı Kal'a ve Şehr-i Azim Aras.....	96
2.3.4. Evsâf-ı Kal'a-i Şeki	97
2.3.5. İt-til Kabilesinin Ahvâli.....	98
2.3.6. Mogol Kavminin Bir Şaibesi Olan Kaytak'ların Lehce-i Islahatları.....	99
2.3.7. Evsâf-ı Şehri Niyazabad	99
2.3.8. Elburz Dağı.....	100
2.3.9. Evsâf-ı Kal'a-i Şemahı	101
2.3.10. Evsâf-ı Kal'a-i Bakü.....	105
2.4. BAKÜ KAL'ASINDAN GÜRCİSTAN'A AZİMET	107
2.4.1. Bahr-i Hazar'ın Neheng-i Pil-Kûş-ı	108
2.4.2. Evsâf-ı Şâburan	109
2.4.3. Evsâf-ı Bender-i Bab, Ya'ni Şehr-i Babü'l-Ebvab Sedd-i İskender-i Zülkarneyn Kal'a-i Demirkapu	109
2.4.3.1. Demirkapu Kal'asının Eşkâli.....	111

2.4.3.2. Demir Denmesinin Sebebi	111
2.4.3.3. Derun-ı Kal'adaki İmaretler.....	112
2.4.3.4. Ziyaretğâh-ı Demurkapu.....	114
2.4.3.5. Ziyaretğâh-ı Cebel Erba'in	114
2.5. GÜRCİSTAN MİKRLİSTAN VİLİYETLERİNE SEYAHATIMIZ	114
2.5.1. Evsaf-ı Kal'a-i Sürmene	114
2.5.2. Evsaf-ı Sur kavi ve Metin Kal'a-i Gönve.....	115
2.5.3. Çoruh Nehri	115
2.5.4. Azak Seferine Giderken Abaza Vilayetinde İndiğimiz Menaziller.....	116
2.5.5. Faşe Çayı	116
2.5.6. Evsaf-ı Vilayet-i Şehnaze Yani Diyar-ı Abaza	117
2.5.7. Tatar Akvamında Tenasıl Bulan Akvam Şunlardır	118
2.5.8. Acemden Hasıl Olan Akvam.....	118
2.6. ABAZA VİLİYETİNDE MA'MUR AŞİRETLERİ BEYAN EDER	119
2.6.1. Çaçlar Aşireti.....	119
2.6.2. Arlan Aşireti	120
2.6.3. Çandalar Aşireti.....	120
2.6.4. Büyük Çandalar Aşireti	120
2.6.5. Keçler Aşireti	120
2.6.6. Arıt Aşireti.....	120
2.6.7. Sadşe Vilayeti.....	121
2.6.8. Kamış Aşireti.....	121
2.6.9. Suçalar Aşireti	122
2.6.10. Evsaf-ı Aşiret-i Cembe	122
2.6.11. Evsaf-ı Aşiret-i Bozodok.....	122
2.6.12. Evsaf-ı Aşiret-i Üsüviş	123
2.6.13. Evsaf-ı Aşireti Aşağılı	123
2.6.14. Evsaf-ı Karye-i Ateve.....	123
2.6.15. Evsaf-ı Aşiret-i Sovuksu	123
2.6.16. Evsaf-ı Aşiret-i Kutası.....	124
2.7. DAĞLARDA BULUNAN ABAZA AŞİRETLERİ	124
2.7.1. Lisan-ı Garaib ve Acaib-i Abaza.....	125

2.7.2. Lisan-ı Sadşe Abaza	126
2.8. DEMİRKAPU'DAN GÜRCİSTAN'A AZİMET	127
2.8.1. Menzil-i Küre	127
2.8.2. Evvela Hudud'da Urdud Kal'ası	128
2.8.3. Evsâf-ı Tiflis	129
2.8.3.1. Eşkâl-i Kal'a-i Tiflis	130
2.8.4. Nehr-i Kür	131
2.8.4.1. Evsâf-ı Germab-ı Tiflis	131
2.8.4.2. Ziyaretleri.....	131
2.8.5. Evsâf-ı Kal'a-i Kadim Azgur	132
2.8.6. Şavşad Gürcülerinin lisanı	132
2.8.7. Gürcistan Mülûkunun Nesli	133
2.8.8. Tarih-i Feth Kal'a-i Ahışa	134
2.8.8.1. Sancakları.....	134
2.8.8.2. Hasları.....	135
2.8.8.3. Her Sancakdaki Zeamet ve Tımar	135
2.8.9. Ahışa Kal'asının Eşkâli	135
2.8.10. Çıldır Eyaletinin Dört Çevresinde Mûti ve Münkâd Olan Gürcistan Kal'aları.....	136
2.8.11. Şavşad Kal'ası	137
2.8.12. Ahışadan Erzuruma Kadar Olan Mevâki'	137
2.8.13. Kara Ardahan Kal'ası	137
2.8.14. Ardahan Kurbunda Olan Kal'alar	137
2.8.15. Ziyaret-i Dumlu Dede	138
2.9. BİN ELLİ YEDİ TARİHİNDE REVAN DİYARINA AZİMET	139
2.9.1. Barduz Kal'ası	139
2.9.2. Evsâf-ı Keçivan Dudıman	139
2.10. EVSAF-I KAL'A-İ KARS-I DUDİMAN	140
2.10.1. Kars Kal'asının Eşkâli.....	141
2.10.2. İmaretleri	142
2.10.3. Hamamları	142
2.10.4. Evsâf-ı Kal'a-i Kağızman.....	143

2.11. REVAN'A KADAR UĞRADIĞIMIZ MENZİLLER	144
2.11.1. Kal'a-i Mogazbird	144
2.11.2. Evsâf-ı Kala-i Zaruşad.....	144
2.11.3. Revan'dan Tekrar Erzurum'a Döndüğümüz	146
2.11.3.1. Evsâf-ı Kal'a-i Kadim-i Şûregel	146
2.12. ERZURUM'DAN EMR-İ PADİŞAHİLER İLE BAYBURD, CANCA, İSPİR, TORTUM, AKÇAKAL'A-YA GİTTİĞİMİZ	148
2.12.1. Evsâf-ı Akçakal'a	149
2.12.2. Evsâf-ı Kal'a-i Tortum	150
2.12.2.1. Eşkâl-i Kal'-i Tortum.....	151
2.13. GÜRCİSTAN VİLAYETİNE ŞEBHUN ETDİĞİMİZ	157
2.13.1. Mikril Kavminin Lisanları, Terhati	159
2.13.2. Ketenci Ömer Paşazade Baki Paşa	162
2.13.3. Gazi Seydi Ahmed Paşa	163
2.13.4. Ketegaç Paşa.....	166
2.13.5. Deli Dilaver Paşa.....	167
2.13.6. Defterdarzade Mehmed Paşa Sellemehullah-u Teâlâ.....	167
2.14. 1057 SENESİ ZİLKA'DENİN ON SEKİZİNCİ GÜNÜ ERZURUM'DAN ŞİDDET-İ ŞİTA'DA İSTANBUL'A AZİMET	170
2.14.1. Kemah Kal'asına Azimet	171
2.14.2. Evsâf-ı Dar-ı Felah Ya'ni Ka'la-i Kemah	171
2.14.3. Hikmet-i Hüda.....	172
2.14.4. Erzincan Kal'ası	174
2.14.5. Kışın Erzincandan Varvar Âli Paşa'nın İmdadına Gittiğimiz.....	177
2.14.6. Evsâf-ı Şebin Karahisarı.....	178
2.14.6.1. Evsâf-ı Kal'a-i Şebin-i Karahisar	178
2.14.6.2. Varoşu.....	179
2.14.6.3. Ve-Mine'l Acaib	179
2.14.7. Karahisar Şebi	181
2.14.8. Evsâf-ı Kal'a-i Hacı Murâd	181

SONUÇ.....	183
KAYNAKÇA.....	200
ÖZGEÇMİŞ.....	201

ÖZET

Bu çalışmada, neredeyse ömrünün tamamını Osmanlı Devletini ve çevresindeki ülkeleri gezerek geçiren Evliya Çelebi Seyahatnamesinin II. Cildinde yer alan günümüzdeki Doğu Anadolu şehirleri yer alır. Bunlar (Çıldır, Erzurum, Erzincan, Kars) Doğuda ise Azerbaycan, Gürcistan ve İran coğrafyasında bulunan bazı şehirlerdir. Çelebi'nin 1641-1648, tarihleri arasında bu Coğrafyalar üzerinde yaptığı seyahati, bir güzergâh olarak takip edilerek, bu şehirlerin anlatıldığı kısımlar ele alınmaktadır. Evliya Çelebi gezdiği yerlerin idari yapısı, sosyal yapısı, mimari yapısı, dili, kültürü, kavmi, giyim kuşamı hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu da Türk Tarihi açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın Giriş Bölümünde Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışmanın Birinci Bölümünde 1641-1648 tarihleri arasındaki güzergâh takip edilerek Erdebil şehrine kadar olan kısım ele alınmıştır. Çalışmanın İkinci ve son bölümünde Erdebil'den başlayıp Azerbaycan, Gürcistan, Kars ve Erzurum üzerinden Niksar'a kadar olan kısım yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Doğu Şehirleri

ABSTRACT

In this work it is told that the East Anatalian cities Erzurum, Erzincan, Kars, Çıldır, and as East Region Azerbaijan, Georgia, and Iran where appeared in the second and forth covers of the travel book of Evliya Çelebi who is passed his life by travelling the contries at the Ottoman Government and its environment. It represents the life of Evliya Çelebi and the managerial structure, social structure, architectural, structure, language,culture, ethnic group and wearing of places where are travelled by him. So this is impotant for Turkish history. Some informations are represented about the life of Evliya Çelebi and his travelling book at the introduction part of this work.

At the first part of this work East Anatalia cities are studied with the route of his travelling at the historyy of 1641-1648. At the second and latest part of work is studied the East Anatalia cities where are travelled at.

Key Words: Evliya Çelebi's Seyahatname'sinde East Cities

ÖNSÖZ

XVII. yüzyılda yaşayan dönemin ünlü Seyyahı Evliya Çelebi, neredeyse hayatının tamamını Osmanlı coğrafyasını ve komşu çevre ülkeleri gezerek geçirmiştir. Gezdiği yerler hakkında çok değerli bilgiler kaydetmektedir. XVII. yüzyılın yaşayışıyla ilgili önemli bilgiler vermiş, gezdiği yerlerin genel özelliklerinin yanı sıra tarihi, mimari, kültürel ve fiziki özelliklerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bir bölgeyi temel aldığımızda bölgenin idari yapısını, sosyal yapısını, etnik yapısını, lehçesini, yaşadığı dönemin öncesine ait o bölge ile ilgili tarihi bilgileri, bölgede bulunan ahalinin yaşayışını, giyim-kuşamını, mimarını, iklimini, akarsularını, lehçe ve ağız özelliklerini kaydederek Türk Tarihi, kültürü açısından çalışmalara kaynaklık edecek önemli bir ek kaynaktır. İşte bizde tamda burada, bu dönemle ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılara kaynak niteliğinde bilgiler sunmak için belgeler Osmanlıcadan Latin harflerine çevrilerek Azerbaycan, Gürcistan, İran coğrafyasındaki şehirler ve Anadolu'nun doğusunda bulunan Çıldır, Erzurum, Erzincan ve Kars şehirleri hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

Yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Türkiye coğrafyası, özellikle Selçuklular döneminden itibaren, fetih harekâtının önemli bir noktası haline gelmiş ve Türkiye sadece toprak olarak ele geçirilmemiş, aynı zamanda kendilerine özgü kültürlerini, yaşayışlarını bu bölgede yeniden imar ederek bu bölgeyi Türk yurduna dönüştürülmesi anlayışı hâkim olmuştur. Burada Selçuklular ile başlayan bu imar politikası Osmanlılar ile zirveye ulaşmış gerek mimari yapı gerekse sosyal yapı bakımından kendi öz kültürlerini burada inşa etmişlerdir. İşte tamda bu noktada yerleşilen bu coğrafi bölgede bölgenin ve olayların daha iyi anlaşılabilmesi için bilimsel çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Bu konuda bilim alanına malzeme sağlanmış olmaktadır.

Son olarak bu çalışmanın hazırlanmasında, konunun tespitinde, nasıl çalışılması gerektiği konusunda bana yol gösteren, ders döneminde bana eşsiz bilgiler öğreten, eleştirileriyle ve verdiği değerli fikirleriyle benim ufku genişleten, hiçbir zaman desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Jülide Akyüz Orat'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tezin hazırlanmasında bana yardımcı olan, maddi ve manevi olarak benden yardımını esirgemeyen değerli

Arş. Görv. Ersin Dogantekin Hocama teşekkür ederim. Daima benim yanımda olan ve bana her konuda destek olan ailem ve arkadaşlarıma da müteşekkirim.

Kars/ 2013

Salih ÖZKÖK

GİRİŞ

EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI

Evliya Çelebi 10 Muharrem 1020-25 Mart 1611'de İstanbul'da Sağırcılar Cami vakıf evlerinde doğmuştur. Ömrünün çoğunu dünyanın belli başlı yerlerini gezip gören en ince ayrıntısına kadar gördüklerini yazan bu büyük seyyahımızın vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1684 veya 1685 ölüm tarihi olarak kabul edilmiştir. Kabrinin yeri tam olarak belli değildir. Ancak Şişhane karakolu yakınında bulunan Meyyit yokuşundaki aile kabristanında yattığı rivayet edilmektedir¹. Evliya Çelebi'nin seceresi: Evliya Çelebi İbn Derviş Mehmet Zılli İbn Kara Ahmed, İbni Demirczade Kara Mustafa Paşa al-Şehid İbn Durhan Bey İbn Yavuz-er İbn Ece Yakub İbni Allahverdi Akay İbn Mehmed Kirmani İbn Hoca Ahmed Yesevidir². Evliya Çelebinin babası sarayın kuyumcubaşısı olan Mehmet Zılli Efendidir. Mehmet Zılli Efendi Evliya Mehmet Efendinin pek yakın dostu idi. Bu sebeple oğluna evliya adını vermiş olması muhtemeldir. Babası uzun bir ömür sürmüş Kameri hesapla 117, şemsi yani güneş yılı ile hesaplanırsa 114 yaşında hakkın rahmetine kavuşmuştur. Evliya Çelebi'nin ailesi aslen Kütahyalıdır. Fetihden sonra İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Ailesinin Kütahya'daki evleri Zeregen mahallesindedir. Bundan başka Bursa ilimizin İnebey mahallesinde ve Manisa da evleri vardır. İstanbul'da Unkapanındaki evlerinden başka aynı yerde dört dükkânları Kadıköy taraflarında da bir bağları olduğu belirtilmektedir. Evliya Çelebi'nin annesi Abazadır, çeşitli kayıtlara göre annesi devrin ileri gelen meşhur devlet adamlarından Melek Ahmet Paşanın annesi ile kardeştir yahut evliyanın annesi Melek Ahmet Paşanın Teyzezadesidir. Evliya Çelebinin Mahmut adında bir erkek, İnel adında bir kız kardeşi vardır. Kız kardeşi dördüncü Murat Han zamanında isyan edüb asılan İlyas paşanın hanımıdır. Yine adlarını söylemediği iki kız kardeşi ile üvey annesinden söz etmektedir³.

¹ Tefvik Temelkuran-Necati Akbaş, **Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname**, Baskı, İstanbul, Çevik matbaacılık, Üçdal Neşriyat, C. 1-2, 1956, s.7-8

² M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli", **İslam Ansiklopedisi** (İslam Âlemi Tarih Coğrafya Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lugatı), C. 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 400

³ Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname, s.7-8

Evliya Çelebi'nin iyi bir öğrenim gördüğü sanılmaktadır. İlk tahsilini kendi mahallesinde bulunan sıbyan mektebinde yapmış olması mümkündür. Bundan sonra Unkapanı civarında Fil yokuşundaki Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesinde, müderris Ahfaş Efendiden yedi yıl ders görmüştür. Evliya Çelebi'nin bu medresedeki ders arkadaşı da sonradan büyük bir şöhrete erişip saraya giren Safranbolulu Softa Hüseyin yani cinci hocadır. Muhtelif hocalardan ders gören Evliya Çelebi kendi ifadesine göre Evliya Mehmet Efendiden hıfza çalışmış, Şadizade Dar'ül-kurrasında on bir sene ders okumuştur. Ayrıca babası Mehmet Zilli Efendiden taş üzerine yazı yazmak gibi hüneler kazanmıştır. Bundan sonra Enderun-ı Hümayuna gitmiştir. Bu sırada hıfzı dinlemiş, musiki makamlarına olan aşinalığı ve sesinin güzelliği ilim ve sohbet meclislerinin aranan gençlerinden biri olmuştur. 1635 senesi Kadir gecesi silahdar Melek Ahmet Paşa tarafından Ayasofya Cami-i şerifinde dördüncü Murat Han'a takdim edilen Evliya Çelebi padişahın emri ile saraya alınır. 1640 yılına kadar burada kalır ve tahsilini ikmal eder. Hükümdar Kiler-i Has'da kendisine yer tahsis eder. Enderun da meşhur Maanoğlu ile arkadaşlık kurar. Burada Turşucubaşı Ahmet Ağa ve Hadım Gazanfer Ağaların nezaretinde eğitilir. Evliya Çelebi Enderun da Ömer Gülşeni den Musiki, Evliya Mehmet Efendi den Tevcid, Keçi Mehmet Efendi den Kafiye ve Nahiv dersleri okumuştur. Çelebi, babasının çırağından Rumca öğrendiğini Seyahatnamede belirtiyor⁴. Türkçeyi düzgün, etkili ve sanatsal kullanabilme becerisine sahip olan Evliya Çelebi, Enderun da Arapça, Farsça ve Rumca; babasının arkadaşı Simyon ustadan ise Latince ve Yunanca öğrenmiştir⁵. Bunun dışında tabi ki gittiği yerlerin azda olsa dilini öğrenmiştir, çünkü seyahatnamede birçok bölgenin lehçesi hakkında bilgi vermektedir.

Evliya Çelebi zayıf, nahif, narin ve çocuk yapılı bir bedene sahipti. Bu onun delikanlılık zamanındaki hâlidir. Atik, çevik ve hareketli bir insandı. Ata güzel biner, cirit oynamasını bilir yine eserinden öğrendiğimize göre 1647 senesinde Seyyit Ahmet Paşa ile oynadığı cirit sırasında dört dişi kırılmıştı. Bundan başka Uyvar seferinde Kiblelizade'nin ciridi ile üç dişi daha kırılmıştır. Çelebi bu kırık dişlerini Viyana'da bir dişçiye yaptırdığını yazmaktadır. Evliya Çelebi ifade etiğine göre hiç evlenmemiştir. Bunda seyahat etmesinin tesiri olduğu muhtemeldir. Evliya Çelebi herkesi sever, herkes tarafından sevilirdi, bu sayede pek çok kimseyi tanıma fırsatı

⁴ Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname, s. 8

⁵ Ülkü Çelik Şavk, Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 kişiden Biri, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 9

bulmuştur; fakat asla dalkavuk tabiatlı bir insan değildir. Sevdiği insanların iyi taraflarını nasıl kaleme almışsa, beğenmediği yönlerini, hallerini de tenkit etmekten çekinmemiştir. Güzel konuşur, bulunduğu meclislerde gezip gördüğü yerleri, bildiği, buralardan dinlediği vak'aları anlatır, kendisini dinletmesini bilir, pek hazır cevap bir insandır da. Onun belirli vasıflarından biri de doğruluğu, adaleti seven bir kimse oluşudur. Haksızlığa asla tahammül edemez, en ufak bir haksızlık karşısında adeta isyan eder. Bütün bu özellikleri yanında onun büyük bir seyyah olmasını sağlayan vasfı, inceleme yani bir şeyin en ince teferruatını öğrenme arzusudur. Gittiği her yerde, gördüğü her şeyi bütünü ile incelemiş, öğrenmiş, oranın insanlarını, yaşayışlarını, dinlerini, dillerini, adetlerini, eserlerini, mimarlarını, tezyinatlarını, özelliklerini, hatta kaça mal olduklarını, üzerlerindeki kitabelere varıncaya kadar her şeyini bütünüyle kaydedip bize ulaştırmıştır. Birçok savaşa katılmış, ata iyi binen, sırası geldiği zaman yaman dövüşen bir savaşçı olarak birçok kez ölüm tehlikesiyle yüz yüze gelmiş fakat ince zekâsı ile bu ölüm tehlikelerinden yakasını kurtarmayı başarmış idi⁶.

Avrupa Konseyi, Evliya Çelebi'yi "21. Yüzyılda İnsanlığa Yön Veren En Önemli 20 Kişiden Biri" ilan etmiştir. Evliya Çelebi sergide şu ifadelerle tanıtılmış: "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli gezgin. 40 yıldan fazla bir zaman İmparatorluğun uçsuz bucaksız topraklarında gezdi. Çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel hayata dair önemli rehberlerden biri olarak kabul ediliyor." UNESCO ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin 400'üncü doğum yılına rastlayan 2011 yılını, 2010 Ekim ayında UNESCO ile ilişkilendirilen anma yıl dönümleri kapsamına almıştır⁷.

EVLIYA ÇELEBİNİN FARKLI YÖNLERİ

Evliya Çelebi, seyahati hayat tarzı yapmış çok yönlü bir kişidir. Eserinden hareketle o yalnızca bir gezgin değil, aynı zamanda;

A) Bir Tarihçidir: Seyahatnameyi yalnızca tarihe kayıt düşmek amacı ile kaleme alınmış olmasa da bugün yaşadığı dönem Osmanlı Coğrafyası ve komşu ülkelerin birçoğu ile ilgili bir kısmı başka hiçbir kaynakta bulunmayan bilgiler içermektedir.

⁶ Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname, s. 7-8

⁷ Çelik Şavk, Sorularla Evliya Çelebi, s. 56-57

Evliya bazı bölümlerde XVII. yüzyıl öncesi tarihi bilgilere de yer vermekte ama asıl dönemi ile ilgili aktardığı olaylarla tıpkı bir tarihçi disiplinine sahip olduğunu göstermektedir. Yaşadığı dönemde Osmanlı bilim tarihi açısından önemli olay ve gelişmelere şahitlik etmiş ve günümüzde çok ileri teknolojik gelişmelere şahitlik etmiş ve günümüzde çok ileri teknolojik gelişmelerle insanlık için hayatın vazgeçilmezlerinden olan iki önemli icadın ilk denemelerini eserinde kendi hoş üslubuyla anlatmıştır. Hazerfen Ahmet Çelebi;1632 yılında lodoslu bir havada kuşkanatlarına benzer bir araç takıp kendini boşluğa bırakan ve uçarak İstanbul boğazını geçip 6000 m. Ötede Üsküdar da Dogancılar'a inen Hazerfen Ahmet Çelebi, Türk havacılık tarihinin en kayda değer simalarından biridir. Bu uçuş hakkındaki belgeler sadece şimdiye kadar sadece Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde verdiği bilgilerden ibarettir⁸.

B) Halkbilimcidir: Çelebi, gittiği ülkelerde yaşayan halkların gündelik hayat bilgilerine, geleneklerine, özel gün ve bayramları ile ilgili ritüellerine, kılık kıyafetlerine, kullandıkları alet ve eşyalara kadar birçok kültürel unsuru; atasözleri, deyimler, mani, efsane, fıkra vb. halk edebiyatı ürünlerini bir halkbilimci bakışı ve değerlendirmesi ile eserine almıştır⁹.

C) Bir Müzisyendir: Çelebi, sesinin de güzel olması sebebiyle çok küçük yaşlardan itibaren müzikle iç içe olmuş ve iyide bir eğitim almıştır. Örneğin döneminin musiki ustası Muhasip Derviş Ömer Gülşeni'den dersler aldığı belirtilmektedir. Çelebi hem Seyahatnamede hem İstanbul'da müziğin yeri, müzisyenler ve müzik aletleri ile ilgili birçok bilgiyi donanımlı bir kişi olarak başarıyla aktarmıştır¹⁰.

Evliya Çelebi (1635-1636) yılında Sultan Murad'ın dikkatine çekerek saraya kabul edildiğinde Ayasofya Cami'inde hafızlık yapmaktaydı. Saraydaki günlerinde, Dördüncü Murad tarafından kendisinden müzik icra etmesi istenen bir durumda Evliya Çelebi'nin sergilediği davranış, seyyahın hatırı sayılır bir müzik birikimine sahip olduğunu kanıtlamaktadır¹¹. Müziğin dışında Evliya Çelebi sultanı nasıl eğlendirdiği konusunu şöyle anlatmaktadır. *“Bu uzun dönem boyunca sık sık Sultanın (Dördüncü Murad) huzuruna kabul edildim. O kadar Sultanla tanışık hale gelmiştik*

⁸ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 34

⁹ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 37

¹⁰ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 42

¹¹ Sıtkı Bahadır Tutu, “Evliya Çelebi Kaleminden Batılı Müzik Unsurları, **“Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi”**, XI/2 (Kış 2011), s. 216

ki, Sultan ne zaman birz hüznülense bütün gözdeleri hemen beni çağırır ve bir şekilde bein onun huzuruna çıkarmayı başarırlardı. Beni görür görmez gülümser ve 'bakan' derdi 'kader defedicisi geldi'. Allah bana hazır cevap bir dil ve konuşma yeteneği bahşetmişti. İrticalen hiç takılmadan konuşur ve hiç dur durak bilmeksizin fıkralar patlatırdım. Sultan istemediği sürecede bir fıkrayı asla tekrar etmezdim. Benim Karahisari tarzındaki hat çalışmalarına da çok rağbet ederdi; şu an bile onların birkaç tanesi haremde asılı bulunmaktadır. Gerçekten bütün bilimlerde yetenekliydim ve her zaman da padişahın iltifatlarını ve hediyelerini kabul ederdim¹²” diyerek seyahatten önceki hayatında bazı hünelerini sergileyerek sarayda bulunduğunu ifade etmektedir.

D) Bir Haritacıdır: Evliya Çelebi, Nil nehri boyunca gerçekleştirdiği yolculuğundaki gözlemlerini altı metre uzunluğunda, bir metre genişliğindeki bir haritayla kalıcı kılmıştı. Haritanın tek nüshası bugün Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır¹³.

E) Bir Dilbilimcidir: Eğitimini dilbilim üzerine odaklamamış olmasına rağmen Evliya, hem dili kullanmadaki yetkinliği hem de Türkçe ve yaklaşık değişik 30 dil ile ilgili aktardığı bilgilere bakınca amatör bir dilbilimci olarak da değerlendirilmektedir. Eserinde Türk dilinin köklü ve tarihi bir dil olduğu üzerinde durur ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinin bölgesel farklılıkları ile ilgili temel bilgiler verir. Bugün Seyahatname bu yönü ile birçok dil çalışmasına kaynaklık etmiştir. Çelebi, gezdiği yerlerle ilgili bilgiler verirken kullandığı sözcükleri de o yörenin sözcüklerinden seçmesi ile dil araştırmalarında, kelimelerin kullanım ve yayılma alanını belirleme bakımından yararlı olmuş ve söz varlığı, ses ve biçimbilgisi çalışmalarına katkı sağlayan bir eser ortaya koymuştur. Seyahatname yalnız Türkçe için değil, içerdiği topluluk ve kültürlerin dilleri için de önemli veriler saklamaktadır. Türk dili dışında Abhaza dili, Kaytak dili, Gürcü dili, Mingrel dili, Arap dili, Türkmen dili, Dobruca Tatarlarının dili. Nogay dili, Rus dili, Sırp dili, Boşnak dili, Hırvat dili, Arnavut dili, Venedik İtalyancası, Macar dili. Alman dili, Kırım Tatarlarının dili, Nogydili, Kalmık dili, İtalyan dili vb. ile ilgili bilgiler yer almaktadır¹⁴.

---

¹² Robert Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı” ,**Türkler Ansiklopedisi**, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, , s. 272

¹³ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 45

¹⁴ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 45-47

F) Bir Zanaatkâr ve Mimardır: Babasının zanaatkâr olmasının Evliya'nın el sanatlarına ve zanaatkârlara ilgi duymasını güçlendirdiği ve estetik yönünü geliştirdiği görüşü hâkimdir. Seyahatnamede değinilen tarihi eserlerin tasvirindeki güçlü betimlemeler ve kullandığı terminoloji uzmanlara göre onun nitelikli bir mimari bilgiye sahip olduğunu göstermektedir¹⁵.

G) Bir Gurmedir: Gittiği yerlerin mutfak kültürüyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren Çelebi, ağzının tadını bilen biridir. Bazı yemekleri “*övlmeye değer*” nitelemesiyle vurgulayarak hem katıldığı ziyaretlerde yediği hem de şöyle bir gördüğü birçok yemeğe eserinde yer vermiştir.

Osmanlı mutfağı araştırmacısı Marianna Yerasimos, Seyahatname'de; 44 pilav, 40 çorba, 23 baharat, 90 balık, 80 üzüm, 27 armut, 50'ye yakın ekmek çeşidinden bahsedildiğini belirtmektedir. Nefsine ve boğazına düşkün olarak bilinen Evliya, çeşit çeşit yiyecekleri tatma fırsatını da kaçırmamış ve içlerinden beğendiklerini kendine has üslubuyla anlatmıştır¹⁶.

Evliya Çelebi seyahat etmediği dönemlerde nerede olursa olsun kendisine bir yapılacak bir uğraş alanı bulmuştur. Sarayda Enderunda okuyan ve hafızlık yapan çok geniş bir bilgi yelpazesine sahip olan Çelebi kendine uğraş alanı bulmada çok da zorlanmamaktadır. Bunlardan birtanesi dini yeteneklerini ön plana çıkarmaktır. 1646 yılında Erzurum valisi Defterzade Mehmed paşanın oğluna dini bilgiler öğretmiş, hocalık yapmıştır. 1659 yılında Eflak seferi sırasında maddi durumu iyi olan bir delikanlı, ailesi ve hizmetçileriyle birlikte Osmanlıya geçti. Evliya onların İslam'a geçiş törenini yönetmek için oradaydı. Ayrıca dini eğitim sayesinde yapabileceği uygun görevlerden birtanesi de mütevelliliktir, yani vakıf denetçiliğidir. Bu görev bazı bilanço denetleme tekniklerini gerektirmekteydi. Özellikle Mısır'daki son yıllarında hesapları kontrol etmesi için sık sık Evliya'ya başvurulmuştur. Onun eğitimi her ne kadar medresede ve sarayda gerçekleştirilmiş olsa da genelde bürokrasiyle alakalı olan bazı muhasebe yeteneklerine de sahip olmaktadır¹⁷.

Evliya Çelebi'nin diplomatik kariyeri ecnebi devletlere daha çok kurye olarak gönderilmesinin yanı sıra beylerbeyiler arasındaki önemli mektuplaşma ve

¹⁵ Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 47

¹⁶ Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 34-53

¹⁷ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 287-288

haberleşmelerde de hizmet etmiştir. Aslında Evliya Çelebi bu gibi görevleri kendisine seyahat etme fırsatı verildiği için kabul etmiştir¹⁸. Zaten Çelebi çoğu seyahatini bu şekilde icra etmiştir. Karadeniz seyahatine babasının mahiyetinde gitmiştir. Kıyı şeridleri seyahat eden Çelebi Kırım'a da bir askeri birliğe katılarak gitmiştir. Kırım ve civarını seyahat etme imkânı bulmuştur. Doğu seyahatı olarak adlandırdığımız tezimizin konusu da olan seyahatini ise Defterzade Mehmed paşanın yanında gümrük kâtibi, baş müezzin ve musahip sıfatlarıyla Erzurum'a gitmiştir. Bu sıfatların yanında Erzurumda iken Çelebi Tebriz'e elçi olarak da gönderilmiştir. Azerbaycan, Gürcistan, İran gibi ülkeleri bu elçilik vesilesiyle görmüştür¹⁹.

EVLIYA ÇELEBİ HAYATINI NASIL KAZANIRDI

Ailesinin maddi durumu iyi olduğu için, pek geçim sıkıntısı çekmemiş olan Çelebi, Enderun eğitiminden sonra saraya Musahib (sohbetçi) olarak kabul edilmiş ve daha sonra da aylık kırk akçe ile Sipahiler zümresine katılmıştır. Seyahatnamesinin büyük bir kısmını da resmi görevli sıfatıyla gerçekleştirmiş veya çeşitli görevler için gittiği ülkeleri seyahatinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Değişik alanlarda görev yapmıştır, sesinin güzel olduğu bilinen Çelebi, şarkı-Gazel okur, ezana kalkar imam bulunmadığı durumlarda namaz kıldırır. 1630 yılında başlayan sarayla bağlantısı inişli çıkışlı da olsa son zamanlarına kadar sürmüştür, katıldığı pek çok savaştan aldığı aldığı ganimetler, verilen hediyeler ve gezdiği yerlerde yaptığı ticaretten elde ettiği para ile bir hayat sürmüştür²⁰. Çelebi'nin asıl amacı tüm Osmanlı topraklarını gezmekti bunu yaparken aslında seyahatin de bir parçası olan, Çelebi'ye seyahatında yardımcı olacak görevleri kabul etmiş, hem seyahatini gerçekleştirmiş, hemde ticaret yaparak veya başka görevleri kabul ederek para kazanmış ve hayatını bu şekilde devam ettirmiştir. Çelebi hayatının çoğunu seyahatlerde geçirmiştir. Seyahatlere başlamadan önceki hayatı babasından dolayı sarayda geçmiştir.

Devlet kademelerinde çok tanıdığı olmasına rağmen, Çelebi hayatını seyahate adanmıştı. Seyahatini gerçekleştirmek, görevini icra etmek için yardımcı olacağı düşüncesiyle, mektup götürüp getirmek, köyleri tahrir etmek, vergi toplamak gibi

¹⁸ Yılmaz Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 9, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s. 285

¹⁹ Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 272-273

²⁰ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 9

görevleri de kabul etmiştir. Ailesinin zengin olması hasebiyle seyahat için kaynak temininde fazla zorlanmamıştır ve yerine getirdiği hizmetler karşılığında aldığı atıyyeler, seferlerde payına düşen ganimetler ve satışlarda elde ettiği karlarla kendisine yeni gelirler de sağlamaktaydı. Ayrıca bazı seyahatlerini katıldığı heyetler sayesinde gerçekleştirdiği için fazla masrafı olmuyordu. Bundan dolayı da Çelebinin seyahat için parasal yönden zorluk çekmediğini söyleyebiliriz. Çelebi seyahat esnasında yalnız değildir. Seyahat esnasında yanında köleleri, uşakları veya dostları yanında bulunurdu²¹. Bunlardan başka görevli yardımcıları da bulunmaktadır. Bu da seyahatin sistemli bir şekilde yapıldığı inancını doğrulamaktadır. Osmanlı topraklarında neredeyse uğramadığı şehir kale bulunmamaktadır. Ayrıca bazen aynı yıl içinde ve farklı tarihlerde aynı şehre iki defa veya üç defa da uğradığı olmuştur ki yazdığımız kısımdan yola çıkarak ve şehirleri anlatma bakımında değerlendirecek olursak, şehirlerarasında farklı bilgi ya da çelişkili ifadeler kullanılmamaktadır. Bu da seyahatteki ve yazmadaki ustalığını ve sistemli bir seyahatin göstergesidir.

EVLIYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATE BAŞLAMASINDAKİ ETMENLER

Evliya Çelebi'nin seyahat serüveninin nasıl başladığı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. İlk seyahat heyecanını babasının sohbetlerinden aldığı söylenebilir. Saraya muhtesip (sohbetçi) olarak alınan Çelebi, sohbetlere büyük önem vermiş, babasından, babasının arkadaşlarından sohbetler dinleyerek kendini geliştirmiş ve seyahat arzusu ile dolup taşmıştır. Babasının arkadaşlarından, dostlarından dinlediği çeşitli seyahat maceralarının da Çelebi'ye ilham verdiği söylenmektedir. Tabi bunların yanında Çelebi'nin aldığı eğitimin, bilgi birikiminin, geniş bir hayal dünyasının da bulunması göz ardı edilemez. Kendisi eserinde seyahatinin sebebini 1040 Muharreminin aşure gecesini (19 Ağustos 1630) gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır. Rüyaya göre, Ahi Çelebi Cami'nde Hazreti Peygamberi kalabalık bir cemaatle birlikte görür. Heyecana kapılıp Resul-i Ekrem'in elini öperken “*Şefaati ya Resulallah*” diyecek yerde “*Seyahati ya Resulallah*” der. Peygamber tebessüm ederek şefaati, seyahati ve ziyareti ona müjdeliler. Cennette bulunan ashabın duasını alır. Sa'd b. Ebu Vakkas da gördüklerini yazması

---

²¹ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 11, Diyanet Yayınları, İstanbul 1995, s. 331

temennisinde bulunur. Bu rüyayı tabir ettirdikten sonra Sa'd b. Ebu Vakkas'ın nasihati üzerine önce doğduğu ve yaşadığı şehri gezmeye, gördüklerini yazmaya karar verir²². Çelebi tüm bunlardan ilham alarak, tüm birikimini birleştirerek seyahatine başlamıştır.

Seyahatine öncelikle doğduğu, büyüdüğü, bildiği şehir İstanbul'dan başlamıştır. İstanbul'da İstanbul'un tarihi ve coğrafi tetkiki, Haliç ve Boğaziçi, dükkânlar, esnaf loncalarının törenlerini anlatmıştır²³. Genel itibariyle bu kısım Çelebi'nin I. Cildindeki anlattığı konulardır. Dördüncü Murad Bağdad seferi öncesinde (1638) tüm İstanbul'un binalarının, dükkânlarının envanterini çıkarttırmıştır. Sefer dönüşünde bu envanter Melek Ahmed Paşanın eline geçmiştir. Envanteri Paşadan ödünç alan Çelebi, Seyahatnamenin I. Kitabının esas kısmı niteliğindeki İstanbul loncalarını uzun uzun anlatmıştır. Envanteri temel olarak I. cildin anlatımında kullanmıştır²⁴. Seyahat arzusu içinde olan Evliya Çelebi ailesinden izinsiz olarak Bursa, izin alarak da İzmit şehirlerini seyahat ettiğini belirtmektedir. Buraları gezen seyyahın iştahı kabarmış durumdaydı. Çoğu gezilerini devlet ricaliyle yaptığını da düşünürsek seyahat için fırsat aramaktaydı. Tam da o sırada (1640) Ketenci Ömer Paşa, babasının himayesinde Trabzon valisi olarak atanmıştı. Evliya Çelebide onun mahiyetinde Trabzon'a hareket etti. Trabzon'a varana kadar gittiği yerleri kayda geçirdi. Trabzon seyahatini tamamlayan Çelebi, Kırım'a giden askeri birliğe katılarak buraları da seyahat etme imkânı bulmuştur. Buralarda meceralı seyahatleri oldu. Binddiği gemi fırtınadan dolayı batma tehlikesi geçirdi. Buraların seyahatini tamamladıktan sonra tekrar (1642) İstanbul'a döndü²⁵. Çelebi'nin seyahat macerası başlamış bulunmaktaydı; çünkü ilk defa uzak diyarlara seyahat etmişti. İstanbul'a döndükten sonra birkaç sene burada kaldı. Sonra asıl konumuzu teşkil eden Çelebinin doğu seyahati başladı. Erzurum valiliğine atanan Defterzade Mehmed paşanın mahiyetinde gümrük kâtibi, baş müezzin ve musahip sıfatlarıyla Erzurum'a geçti. Erzurum seyahatinden sonra buradan Tebriz'e elçi sıfatıyla gönderildi. Bu vesilesiyle Çelebi Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın bazı şehirlerini seyahat etti, Erzurum üzerinden 1648'de İstanbul'a döndü. Böylece konumuzla alakalı olan kısmın seyahatini tamamlamış oldu. Çelebi'nin seyahat macerası bu şekilde başlamış

²² İlgürel, "Evliya Çelebi", 529-530

²³ Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 268

²⁴ Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s.272

²⁵ Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 272

bulunmaktadır. Buradan da anladığımız kadarıyla Çelebi seyahatini devlet adamlarının, tanıdıklarının vesilesiyle gerçekleştirmiş olmaktadır. Çelebi her önüne çıkan fırsatı iyi değerlendirmiş, seyahat arzusunu bu vesilelerle veya başka sebeplerle gerçekleştirme imkânı bulmuştur.

SEYAHATNÂME

Seyahat, kelime olarak bir yerden bir yere yolculuk anlamına gelmektedir. Gezmeyi iş edinen kişi seyyah veya gezgin olarak adlandırılır. Seyahatname ise seyyahların yurtiçi veya yurtdışı gezilerinde gördükleri yerlerden edindikleri izlenim ve bilgileri aktardıkları yazılara denir. Seyahatnamelerdeki temel amaç yurtiçinde veya yurtdışında görülen yerlerin tarihlerini, medeniyetlerini, doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamlarını, gelenek ve göreneklerini tanıtmaktır²⁶.

Seyahatnameler, yazarların sadece gezip görmek ihtiyacından doğmamıştır. Çeşitli savaşlar, hac ziyareti, görevle başka ülkelere gönderilen memurların yolculukları sebebiyle seyahatnameler yazılmıştır. Yabancı ülkelere gönderilen elçilerin meydana getirdiği seyahatnamelerde, politik konuların dışında gidilip görülen ülke insanların zevklerine, eğlencelerine, giyim-kuşamlarına, folkloruna, sosyal, ekonomik durumlarına dair pek çok bilgi yer alır. Osmanlı Padişahlarının komutasında çıkan seferlerde uğranılan yerleri, yapılan işleri günü gününe anlatan ruznameler, hac yolculuğunun anlatıldığı kitaplar da seyahatname özelliği taşır. Evliya Çelebide seyahatını bazan görevli olarak savaş esnasında, bazanda savaş haricinde yapmıştır.

İslam dünyasında seyahatname türü, başlangıçta, coğrafya bilimi ile birlikte gelişti. Türk ülkelerinde de dolaşan XIV. Yüzyılın Arab gezgini İbni Batuta, bu türün en ünlü örneklerinden birini verdi. Türk Edebiyatında menazilnameler, hac yolu kılavuzları, sefaretnameler gibi eserlerde hem seyahatname hem coğrafya unsurları vardır. Mehmet Âşık'ın Menazırül' avâlim-i, Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyyesi, Katib Çelebinin'nin Cihannüması içinde aynı şey söylenebilir. Deniz Coğrafyası üzerine

---

²⁶ Mertcan Akan, "Evliya Çelebi'nin İzmir'inden Dikkat Çekici Unsurlar", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2011), s. 196

Muhit adlı bir eseri de bulunan Seydi Âli Reis'in Mir'atül-memâlik adlı küçük kitabı, Türk edebiyatında seyahatname türünün ilk örneği sayılabilir²⁷.

DÜNYA EDEBİYATINDA ÖNEMLİ SEYAHATNÂMELER

Dünya edebiyatının en önemli seyahatnameleri arasında XIII. Yüzyılda yayımlanmış Marko Polo (1254-1324)'nun Uzak Doğu izlenimlerini içeren Seyahatnamesi ve XIV. Yüzyılda yaşamış Arap gezgin İbni Batuta (1304-1369) İslam dünyası gezilerini konu edinen Seyahatnamesi ve XVII. Yüzyılda yaşamış Evliya Çelebinin Seyahatnamesi yer alır. Türk edebiyatının ilk seyahatname eserleri arasında Farsça yazılan Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın Acaibül'ül Letaif adlı eseriyle Âli Ekber Hatai'nin 1515'te yazdığı Hitainame adlı eseri sayılabilir. Seydi Âli Reis Mir'atü'l Memâlik (1557) adlı seyahatnamesinde Belücistan, Hindistan, Afganistan, Buhara, Maveraünnehir'le ilgili gözlemlerini ve yaşadığı olayları anlatmıştır. III. Sultan-ı Murâd döneminde Tokatlı İbrahim Oğlu Ahmed Acaibname-i Hindistan adlı eserinde Kabil, Hindistan, Basra, Yemen, Hicaz izlenimlerini aktarır.²⁸

EVLIYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂMESİ

Gezip gördüklerini kendine has, çok kuvvetli bir anlatımla bugünlere dek taşıyan ve bu özelliği ile bizzat kendisi oldukça garip bir şahsiyet olan Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi, yazmış olduğu on ciltlik eseri ile Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde ve çevresinde gezi birikimini gözler önüne sererek XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasının sosyal ve kültürel tarihinin en önemli kaynaklarından biri haline gelmiştir. Seyyahımız gidip gördüğü yerlerin durumunu, coğrafyasını, şehirlerin kuruluş tarihlerini, halkının özelliklerini, dilini, adet ve göreneklerini, kıyafetlerini, sanatlarını ve meşgul oldukları işleri en ince ayrıntısına kadar anlatmış. Aynı zamanda gezdiği ülkelerdeki ve şehirlerdeki cami, han, hamam, mektep, medrese, imaret, çeşme ve köprü gibi mimari eserlerini de Seyahatnamesinde betimlemiştir. Bu sebepten dolayı seyahatname içerdiği tarihi, coğrafi, iktisadi, sosyal ve edebi

²⁷ Fahir İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi," **Tarih Ve Medeniyet Dergisi**, s. 709-710

²⁸ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 54

bilgileriyle XVII. Yüzyıl Osmanlı tarihi için oldukça önemli bir kaynak olma özelliğini gösterir²⁹.

Seyahatname'nin öznesi durumunda olan ve karakter-anlatıcı rolünü üstlenen Evliya Çelebi, anlatımında en ince ayrıntılar vererek adeta o dönemde, o kentte yaşamamızı sağlamaktadır. Aktardığı efsaneler, olaylar, yapmış olduğu yorumlamalar, şahıslarla olan birebir ilişkileri, olaylar karşısında vermiş olduğu tepkiler insana samimi duygular ve işlek bir kalemle yazılmış seyahat günlüğü benzeri bir eseri okuma hazzını verir. Evliya Çelebi bütün bu seyahatlarını yazıya dökerken kendine özgü bir yöntem izlemiş, belirli bir kalıp içerisinde eserini kaleme almıştır. Gördüğü her şehrin, bölgenin tarihçesini, coğrafi konumunu, mimari eserlerini, demoğrafik yapısını ve sosyal yaşantısını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Oluşturduğu bu kalıbı kullanmaya özen göstermiş, gerekli bilgiyi toplayamadığı yerlerin başlıklarını yazmış geri kalanını boş bırakmıştır. Seyit Ali Kahraman Çelebi'nin kitabını ne şekilde yazdığı ve ne zaman düzenlediği sorusuna, gezdiği yerlere ait bilgileri, önceden hazır olan şablon bünyesinde büyük kâğıtlara anında yazmadığını notlar alarak bunları soradan kitap haline getirebileceğini belirtmiştir. Seyahatname'nin Çelebi tarafından seyahatler sırasında değil de almış olduğu notlar sayesinde yaşamının son yıllarında yazdığı görüşü de oldukça önemli yer tutar³⁰. Bu da Çelebi'nin seyahatı esnasında kitap haline getirmemiş olsa dahi notlarını seyahatı esnasında aldığını, sonradan kendi kafasına göre yazmadığını göstermektedir.

Evliya Çelebi seyahatını çeşitli vesilerle yapmıştır. Bunlardan biride resmi bir vazife ile gerçekleştirmiştir olmasıdır. Örnek verecek olursak, 1646'da ve 1655'te olmak üzere İran'a iki defa gitmiştir. Bu seyahatlerinin en önemli özelliği her ikisinde resmi bir vazife ile gerçekleşmesidir. Birincisinde Defterzade Mehmed Paşa tarafından sınırdaki bazı olumsuz gelişmelerin sonucunda Erzurum'dan Tebriz'e Kelb Ali Han'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu görevi sayesinde Safevi hâkimiyetindeki Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan topraklarını gezmiştir. İkincisini ise Melek Ahmet Paşa tarafından Tebriz'e yollanmış, bu seyahatında da Tebriz'den Bağdad'a kadar olan şehirleri gezmiştir. Diplomatik kafilelere katılmak ya da resmi bir görev üstlenmek hem güvenli yolculuk, hemde yolculuğun finansmanını kolaylaştırdığından seyahatlerinde çoğunlukla tercih ettiği bir durumdu.

²⁹ Akan, "Evliya Çelebi'nin İzmir'inden Dikkat Çekici Unsurlar", s. 197

³⁰ Akan, "Evliya Çelebi'nin İzmir'inden Dikkat Çekici Unsurlar", s. 197-198

Osmanlı memleketinin çoğunu bu sayede gezmiştir hatta ülke dışındaki seyahatlerini de bu şekilde icra etmiştir. Örneğin 1665'teki Avusturya yolculuğu Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katılmasıyla mümkün olmuştur. Yine Sudan taraflarındaki Funcistan ülkesine gitmek için “ *Heman ol mahalde fırsât ganimettir, deyü kalkub dest bus edüb Funcistan padişahına gitmeğe nameler rica*” etmekle diplomatik görev talebinde dahi bulunmuştur³¹. Çelebi seyahatlerini kendi başına yapmamış, yanında görevli heyetlerle birlikte hareket etmiş. Bazı yerlere görevli olarak, bazı yerlere görevlilerle birlikte giderek bazı yerlere ise kendi isteği ile giderek seyahatini tamamlamış ve Seyahatneme'yi bu şekilde yazmıştır.

Seyahatname XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en geniş sınırlara ulaştığı 1683 Viyana bozgunu öncesi yıllarda yazılmıştır. Seyahatname yazılışından iki yüzyıl sonra, ancak 1896 yılında yani XIX. Yüzyılda Arap harfleriyle basılabilmektedir. Orhan Şaik Gökyay seyahatnamenin birinci cildini 1996'da Latin alfabesine çevirmiş ve bu tarihten sonra eser daha çok kişi tarafından incelenmeye başlanmıştır³².

SEYAHATNEMENİN İÇERİĞİ VE ANLATIMI

Seyahatnamenin içeriği ve anlatımının nasıl olduğu, şehirleri, kaleleri anlatırken genel olarak nasıl bir şablon kullanıldığı ve eserini yazarken başka kaynaklardan faydalanıp faydalanmadığı hakkında şunlar söylenebilir: Seyahatnamenin içeriği hakkında edindiğimiz bilgilere göre Evliya Çelebi yaptığı yolculukları, bazı karışıklıklar olmakla birlikte oldukça düzenli anlatmıştır. Yalnız bu anlatımını sadece gözlemlerle sınırlı tutmamıştır. Seyahatnamenin on büyük cildini kapsayan bilgilerin hepsinin Evliya Çelebi'nin uzun yolculukları sırasındaki gözlemlerinin ve topladığı bilgilerin ürünü olmadığı hemen hemen bütün araştırmacılarca kabul edilmiştir. Eserin içeriği bu bakımdan; Evliya'nın kendi görüp işittikleri ve gözlemleriyle saptadıkları, görgü tanıklarından dinleyip aktardıkları, mizacının etkisi altında hayal gücü ile abarttıkları, halk arasında inanılan ve anlatılan olağanüstü olaylar, kerametler, büyüler, doğaüstü yaratıklar, başka yazarlardan biraz değiştirilerek ya da kısaltarak kimi zaman da olduğu gibi benimseyerek

³¹ Özer Küpeli, “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2011), s. 70-71

³² Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 18

aktardıklarından ibarettir³³. Çelebi, Seyahatnamesini yazarken seyahat ettiği yerlerde sadece orada gördükleriyle yetinmemiş, gördüklerinden, duyduklarından ve kitaplardan faydalanmıştır. Bilgilerinin kaynağını seyahatnamede belirtmiştir.

Edirne'yi tam olarak tasvir ettiği bölümün altında şu bilgiler yer almıştır. Eğer biri sorsaydı, “*Ey Evliya, doğru, sen bir Dünya seyyahı ve insanlığın ahbabısın; fakat nasıl oluyor da her şehirle ilgili olarak bu kadar çok şey biliyorsun?*” öyle yanıtlardım: “*Sizin fakir hizmetçiniz olan ben, ta çocukluğumdan beri seyahate meraklıyım. Bir rüyada Allah'ın elçisi tarafından bana şeyhleri ve Peygamberleri ziyaret etme izni verildi. Böylece geçmiş kırk yıl boyunca bütün iyi korunan krallıkların içinden geçerken, bu devletlerin resmi görevlileriyle, onların yaşlı ve bilgili insanlarıyla görüştim, onlara her şehirle ilgili sorular sordum. Birçok mahkeme kayıtlarını ve evkaf dokümanlarını inceledim, bütün vakıfların tarihleriyle birlikte kaydettim. Bu benim bırakmadığım alışkanlığımdır, bana avuntu sağlamıştır.*” Çelebi bunların dışında yazılı kaynaklar arasında coğrafi ve tarihi kaynaklara da başvurmuştur³⁴.

Evliya Çelebi'nin seyahatteki ilk amacı, Osmanlı Devletinin tam bir tasvirini yapmaktı. Çelebinin ikinci amacı da, seyahatlerinin tam bir arşivini sunmaktı. Bu amacı gerçekleştirirken seyahatlerinin ve maceralarının ilk elden anlatımını sağlamaktır. Bunu seyahatnameyi okuduğumuzda açıkça görmekteyiz. Zira Çelebi karşılıklı konuşmaları, başından geçen olayları veya ibret verici olayları anlatırken okuyucuya heyecan vermekte ve konuşmalarda bizzat kişinin ağzından çıkan kelimeleri yörenin şivesiyle kullanıldığını görmekteyiz. Çelebi seyahatteki ilk amacını, tasvirini gerçekleştirirken mekânsal ve topografik tetkiki ön plana çıkmaktadır. Kasaba tasvirlerinde Evsaf-ı en karakteristik anlatım özelliğidir. Şehirleri, kasabaları, kaleleri anlatırken çoğunlukla kullandığı anlatım tarzıdır. Genel olarak bütün şehirlerde kullanılan bir şablondur. Çelebi ikinci amacını gerçekleştirirken, Müslüman seyyahların rahle geleneğindeki kaynaklara göre kişisel ya da otobiyografik yazmıştır. Çelebi'nin gezileri ve maceraları belirgin anlatımsal özelliktedir, fakat hayallere doğru da kaymalar olmaktadır³⁵.

³³ İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s. 713-714

³⁴ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 277

³⁵ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 269

Evliya Çelebi seyahati esnasında şehirleri ya da kaleleri tamamıyla anlatırken genel itibariyle şu şablonu kullanmıştır. Eğer bir kaleyi anlatacaksa öncelikle Evsaf-ı kal'a ve Eşkâl'i kal'a olarak iki kısma ayırarak bilgi vermektedir.

Evsaf-ı kal'a olarak belirttiği kısımda kale hakkında geçmişe dönük bilgiler verir. Kalenin kim tarafından hangi tarihte yapıldığını, kimlerin burada hâkimiyet sürdüğünü belirtir. Ayrıca şehir ahalipleri hakkında bilgi verirken çok eski zamana kadar iner. Örneğin; *“Evsaf-ı Şehr-i Zov ya'n-i Kal'a-i Hazzo: Sene tarihinde Al-i Abbasiyan'dan binasıdır. Sebeb-i tesmiyesi oldur kim bu kal'anın canib-i şimalisindeki kuh-ı azimlere cebel-i Zov derler. Kal'a bina olmazdan mukaddem Karakoyunlu'dan Kara Yusuf Han'ın Kara Zov kabilesi ol dağlarda sakin olduğuyün kuh-ı Zov derlerdi. Anların cem'iyeti sebebiyle bu Hazzo zemininde bir şehr-i müzeyyen olub şehr-i Zov derler. Ba'dehu kal'a, Hazzo dediler, sebeb-i tesmiyesine ba'is-ü badi oldu. Ba'dehu Azerbaycan Şahu Uzun Hasan bu kal'aya malik oldu. Ba'dehu sene tarihinde Timur-ı bi-nur Mefarikin kal'asın hedm etmeğe gelirken bu Hazzo'yu harab edüb Bitlis Hanı Abdal Han'ın ecdadı Sultan imar edüb mutasarrıf oldu. Ba'dehu sene 920 tarihinde Selim, Şah-ı Evvel Çıldır gazası avdetinde Diyarbekir'i feth eden Bıyıklı Mehmed Paşa'ya Bitlis Hanı ecdadı ita'at edüb. Yine hükümeti Selim Han hattıyla kendüye hükümet kaydıyla eyaleti ihsan olunub hala Süleyman Han tahririnden berü eyalet-i Diyarbekir'de beş hükümetin biri dahi mefruzu'l-kalem ve maktu'u'l-kadem bu Hükümet-i Hazzo'dur kim taraf-ı padişahdan bunların evamir-i şeriflerinde elkabları cenab deyü yazılır. Taraf-ı padişahiden hâkiminin hassı akçedir. Erbab-ı zu'aması ve erbab-ı timarı adeddir. Alaybeği ve çeribaşısı vardır ve yüz elli akçe payesiyle yahşi kazadır, amma ba'zı zaman, yaman kazayı asumanidir³⁶.”* Bu örnekte de görüldüğü gibi binanın ilk kim tarafından yapıldığını, kimlerin buraya hâkim olduğunu sıralamış ve kale neferatı hakkında bilgi vermiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Evliya Çelebi Seyahatnameyi yazarken bu konularda başka kaynaklardan da faydalanmaktadır. Yoksa önceki dönemle ilgili bilgi vermesi pek mümkün gözükmemektedir. Zaten eser okunduğunda bazı bilgileri çürütmek için veya konuyla ilgili bilgiler vermek için faydalandığı aşikârdır. Örnek verecek olursak Karadeniz kıyılarını seyahat ederken, Abaza diyarında Çelebi şu örneği vermiştir. *“Tuhfe Murhi şöyle rivayet ediyor:*

³⁶ Pertev Paşa, *Seyahatname Evliya Çelebi b. Muhammed Zilli el-İstanbuli*, Süleymaniye Kütüphanesi, C.4, s. 31b

Cenab-ı bar-ı Âdem Âliye-i İslamı revî erdada yedi kadar tile halk etmiştir. Cennet meyvesine civar izzete davet edüb cümle melaikeyi ona secde ile ma'mur etmiştir. Lakin şeytan bu emirden rükerdan olarak tertib-i desiseye kalkışmış 'Halketni mennar ve halkate man tin' diye küstahlık eylemiştir. Sallallahu Hazreti Âdem'den Hazreti risaleti getirüb şefi'el-darin itmek için cenabı Âdem'i kendim bahanesiyle yeryüzüne Hindistan'a indirmiş ve sonra cebel Arafat da Havva ile birleştirmiştir. Muhammed b. İshak'dan kovulunca zaman Âdem de kırk bine varan evladı Tatar saffetli olarak etrafi erza yayılmışlardır. Cennet'de Âdem safî lisan-ı Arabî ve Farsî ile tekellüm ederken ruy-ı erza hebud edince lisan-ı Arabiyi feramuş ederek İbrani, Süryani, Ehkani, deri lisanlarını söylemeğe başlamıştır. Hala Kuncistan, birbir setan vesair karalar vilayetinde söylenen lisanlar birbirine benzemiyor. Evlad-ı Âdem tufan'a kadar bu lisanlarla geçinmişlerdir. Sonra cenab-ı Nuh'un Ham, Sam, Yasef evladlarından yetmiş iki millet ve yetmiş lisan peyda olmuştur. Hazret-i İsmail lisan-ı Arabî ve Farsî'nin her ikisiyle de tekellüm eylemiştir. Sonra ecnas mahlûkat yeryüzüne yayılarak dillerde başkalaşmış, her ilde bir lisan töremiştir. Amma ibtida lisan günâ-gün peyda den Hazreti İdris'dir. Çünkü cenab-ı hak ona niçe bin ulum ihsan edüb katib eylemişdi. Vahiy ile nazil olan sahifeleri mücelled ederdi. Kable'l-tufan cemi' kitabelerini atikin canib-i garbında nehr-i Nil aşırı cebel Hermeyn de saklamışdır. Hala bunlara Fira'un dağları dirler fakat galatdır. Bunları tufandan evvel bina eden Suridkehene'dir. Tufandan sonra hükkemayı kadme bu kaitabları çıkarub mütala' etmişler ve yüz kırk yedi lisan terki şayi' olmuşdur ki lisan-ı Tatar'dır³⁷."

Seyahatnamenin muhtelif sahifelerinde müellif, Makrizi, Taberi, Zahabi, Celal-zade Salih, Âli ve Solakzade gibi müelliflerden, Yunan, Latin ve Macar lisanları ile yazılmış tarihlerden, Atlas, Minor ve mappa mundi (Evliya Çelebi'de papa munta), den istifade ettiğini söyler. Bundan başka onun bazı kanunnameleri, eyalet tahrirleri ve resmi kayudatı tetkik ettiği ve gezdiği yerlerdeki hükümet memurlarından, sicil ve evkaf kayıtlarından istifade ettiği anlaşılmaktadır³⁸. Evliya Çelebi seyahatnameyi yazarken adını belirtsin ya da belirtmesin Seyahatnamesinde başka kaynaklardan, kayıtlardan faydalanmıştır. Eserin derinliğine bakılınca bunun doğal olduğu görülecektir, zira Çelebi sadece o dönemle ilgili bilgiler vermemiştir

³⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname Evliya Çelebi b. Muhammed Zilli el-İstanbuli*, 1314, Derseatde İkdam Matbası, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul, C. 2. s. 98-99

³⁸ Cavid Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli", s. 408-409

kalelerle, şehirlerle ilgili geçmişe ait bilgilerde vermektedir. Bunun içinde başka kaynaklardan faydalanmasının doğal olduğunu ve Seyahatnamenin güvenilirliğinin daha da artırdığını düşünüyorum. Genel itibariyle kale tasvirlerine veya şehir anlatımlarında tabii ki daima kaynaklara başvurmamış seyahati esnasında yanındaki memurlarla birlikte şehir gezilmiş haneler sayılmış, kalenin yapısı hakkında gördüğü ne varsa tasvir edilmiş, kale kapularından, içindeki mimari yapılardan, hane sayısından o dönemle ilgili var olanlar kayıtlara alınmıştır. Ancak bunların dışında seyahat ile aktarılması mümkün olmayan bilgilerde ise kaynaklara başvurulmuştur. Yani Seyahatname gezdiği yerlerle ilgili sadece fiziki ve beşeri bilgilerin aktarıldığı sıradan bir gezi kitabı değildir. Seyahatname aynı zamanda buradaki hayat tarzı, yeme içme kültürü, âdet ve görenekler, tanınmış kişiler, yetiştirilen sebze ve meyveler, zanaatlar, tarihi anıtlar, şehrin tarihiyle ilgili bilgiler, lehçe ve ağızlar, acayipliklerden bahsetmiş. Yine tanıştığı kişilerle olan sohbetlerini, başından geçenleri, hatta katıldığı savaşları veya elçi olarak gittiği yerleri anlatması nedeniyle Seyahatname bazen bir tarih kitabı niteliğindedir³⁹. Bütün bunlara bakıldığında sadece geziden ibaret olmadığını Seyahatnamenin aynı zamanda bir kültür hazinesi olduğunu ve pek çok açıdan önemli bir ek kaynak olduğunu göstermektedir.

Eşkâl-i Kal'a olarak nitlendirdiği kısımda ise kalenin genel fiziki şeklini, etrafının ölçüsünü, kule, kapu sayısının aded ve isimlerini anlatmıştır. Bu anlatım müellifin tamamıyla gözlem ve ölçümlerine dayalı bir anlatım şeklidir. Örnek verecek olursak; “*Eşkâl-i ve Ecza-i Kal'a-i Erzurum*” diyerek söze başlayan Evliya Çelebi Şu şekilde devam etmektedir. “*İki bayır üzre murabba' şekli köfeği taştan yapılmış dairen-madar iki kat hisardır ki her iki hitan arası yetmiş adımdır, hisariçedir. Handaki vardır. Handakinin eni seksen adım olub umki yigirmi zira'dır amma Gürci ve Erzincan kapularının handakları o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir iki kat demir kapulardır. Kulenin kaddi yüz zira'dır. İç kal'anın divarının kaddi altmış zira'alidir. Sair divarlar ellişer zira' yüksektir. Dairen-madar kal'anın iki katı iki yüz on kule-i metin ile iki bin seksen bedene havidir. Kal'ada ceman yekûn bin yedi yüz hane var. Hep toprak örtülü tarz-ı kadim evlerdir. Erzurum da sair temaşa ettiğimiz kura ve kasabat hep toprak örtülü ma'murlardır⁴⁰.” Çelebi kaleyi bu şekilde ifade ederek Erzurum kalesinin yapı olarak*

³⁹ Küpeli, “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler,” s. 71

⁴⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 209

köfek taştan yapıldığını, iki katlı bir hisarı olduğunu, iç ve dış kulelerin yaklaşık olarak yüksekliğini ve kapularının demir olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bin yedi yüz hanenin bulunduğunu belirtmiş ve evlerinin toprak örtülü olduğunu söylemiştir. Örnekte de görüldüğü üzere Çelebi Eşkâl-i kal’ada kalenin ve hanelerin fiziki olarak nasıl olduklarını anlatmıştır. Çelebi bu anlatımını başka kaynaklara başvurmaksızın anlatmış olsa gerek çünkü burada kaynağa ihtiyaç duyulmamaktadır. Belki buranın hane sayısını belirtirken tahrir defterlerinden faydalanmış olabilir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin büyük bir çoğunluğunu gözlemlerine ve ölçülerine dayanarak yazmıştır. Ancak bu eserin tamamını kapsamaz, Evliya gezdiği yerlerde gördüklerini, duyduklarını yalnız aktarmakla kalmamış, onlara kendi yorumunu, düşüncesini de katarak seyahatname türü yazıma yeni bir içerik kazandırmıştır. Zira araştırmacılar için önemli inceleme ve yorumlara da imkân sağlar.

SEYAHATNAMENİN NEREDE VE NE ZAMAN YAZILDIĞI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Evliya Çelebi seyahatlerini yazıya dökerken kendine özgü bir yöntem izlemiştir. Belirli bir kalıp içerisinde eserini kaleme almıştır. Gördüğü her yerin tarihçesini, coğrafi konumunu, mimari eserlerini, demografik yapısını ve sosyal yaşantısını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Oluşturduğu bu kalıbı kullanmaya özen göstermiş, gerekli bilgiyi toplayamadığı, beklide unuttuğu yerlerin başlıklarını yazıp geri kalanını boş bırakmıştır. Seyit Ali Kahraman Evliya Çelebi kitabını ne şekilde yazdığı ve ne zaman düzenlediği sorusunu sorarak Çelebi’nin gittiği, gezdiği yerlere ait bilgileri, önceden hazır olan şablon bünyesinde büyük kâğıtlara anında yazmadığını notlar alarak bunları sonradan kitap haline getirebileceğini belirtmiştir. Seyahatnamenin Evliya Çelebi tarafından seyahatler sırasında değil de, almış olduğu notlar sayesinde yaşamının son yıllarında yerleşik bir düzeyde iken yazıldığı görüşü de oldukça önemli yer tutar⁴¹. Evliya Çelebi’nin Seyahatname’yi ömrünün son yıllarında Mısır’da yazdığı birçok araştırmacılarca tahmin ediliyor. Pierre A. Mackay da dış kaynaklara dayanarak bunu saptamıştır. Mısır’da yazıldığına dair birçok ipuçları ortaya atılmıştır. Misal, Evliya berberlerden söz ederken Mısır’da Sudan’da Habeşistan’da insanların çoğunun kıvrıkcık saçlı olduklarını gördüğünü yazıyor. Ancak bunlar gezginimizin son yıllarda yaptığı yolculukların izlenimleridir ve

⁴¹ Akan, “Evliya Çelebi’nin İzmir’inden Dikkat Çekici Unsurlar”, s. 197-198

onuncu cildin konusudur⁴². İlk bakışta eserin bütün seyahatler tamamlandıktan sonra kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Ancak seyahatnamenin 1040'ta İstanbul'da yapılan temaşaların bahsi birinci ciltte mevcuttur. Çelebi hayatının muahhar senelerinde vak'alardan bahseder. Örnek gösterecek olursak Budin seyahatında gördüklerinden, Bozca adadan, Melek Ahmed ve Seydi Ahmed paşaların gazalarından, Viyana'dan bahsetmiştir. Kanun-ı Süleyman'ın hayatını anlatırken, Padişahın birçok eser meydana getirdiğini ve seyahati esnasında bunların hepsini tahrir edeceğini söylemiş, 1058'deki ziyaret ettiği Mevlana türbesini tavsif ederken, 1060 senesine sözü getirerek bu tarihte türbenin tamiri sırasında vakıfnamesin gördüğünü kaydetmiştir. Buradan yola çıkarak IX. ve X. Ciltlerin Mısır'da yazıldığından şüphe yoktur. IX. ciltte “*Bu evrak-ı perişanımız hırka-i dervişan-ı nemed pûşan gibi, elvan elvan olub, tamam buldu*” kaydı ile “*İhtitam-ı seyahat-i küstahane*” başlıklı bend seyahatnamenin IX. ve X. ciltlerin Mısır'da yazıldığını gösterir ancak diğer ciltlerin de burada yazıldığı anlamına gelmemektedir. Çelebi buradan İstanbul'a döndüğünü düşünürsek ve burada da fazla yaşamadığı aşikârdır. Kısa zaman içerisinde de bu on ciltlik eseri yazamayacağına göre eseri daha önceden yazmış olması ihtimali çok yüksektir. Bir ihtimal de Çelebi Seyahatnameyi muhtelif senelerde kısım kısım yazmış, sonradan bazı haşiyeler ilavesi ile onu tamamlamış olmalıdır⁴³.

EVLIYA ÇELEBİ'NİN KİTABI NASIL YAZDIĞINA DAİR İFADELERİ

Kur'an “*kesinliğin bilgisinden*” (hakkalyakin) bahsetmekte ve onu da kesinlik bilgisiyle bileceksiniz (aynelyakin) demektedir. Evliya Çelebi bu Kur'an ayetlerini sürekli olmasada sık sık kullanmaktadır. Bazı zamanlarda aynelyakin'i şahit olmak anlamı, başka kaynaklardan bilgi elde etmeye zıt düşmektedir. Bazı zamanlar bu kavramı şahit olmayı ortaya koyması için diğer kavramların her ikisiyle veya biri ile bir araya getirilmektedir. Buna bazı örnekler şu şekildedir⁴⁴.

IV 295b18 Urmiye Gölü: “*Yalnızca işitmek yoluyla elde ettiğim bilgiyi kayda geçirmemeyi, bunun yerine sadece kendim şahit olduğum bilgiyi kitabıma*

⁴² İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s. 719

⁴³ Baysun, “Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, s. 410

⁴⁴ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 276

almayı prensip haline getirdim” (bu hakirin de’bir budur kim ilmülyakin ve hakkulyakin hasıl ettiği tahrir etmeyüb aynülyakin hasıl ettiği tahrir etmeği elzem-i ma-la-yelzem etmişim⁴⁵.)

V 295b33 Anadolu Tokat yakınları: “*seyahatlerimin beni götürdüğü yerlerde sayısız dağları tasvir ettim, fakat bu Yıldız dağlarını anlatmadım, çünkü yalnızca işitmek yoluyla elde ettiğim bilgiyi kayda geçirmemeyi, fakat bunun yerine sadece kendim şahit olduğum bilgiyi kitabıma almayı prensip haline getirdim.*” (de’bimiz oldur kim ilmülyakin hâsıl ettiğimiz tahrir etmeyüb aynülyakin hâsıl ettiğimiz tahrir etmeği üzerimize iltizam-ı ma-la-yelzem etmişiz⁴⁶.)

X 24a6 “*Tarih kitaplarında yazılan şeyleri kitabıma alsaydım çok uzun olacaktı. Şahit olmadığım şeyleri yazmak benim adetim değil; fakat gerekli olduğu yerde bunu yaparım*” (Hakir ilmülyakin ve aynülyakin hâsıl etmediğimiz şey’i tahrir etmek mu’tadım değildir amma iktiza hasebiyle tahrir olundu⁴⁷.)

Temel vazife edindiği tasvir işine gelince, kendi güvenilirliğini ispat etmek, Çelebi’nin önemli gördüğü bir husustu. Bunun ötesinde tetkik etmeklede samimi olarak ilgilenmiş görünmektedir. O sık sık kalelerin ve diğer mimari yapıların ölçüleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Ölçümlerinin çoğunu adım ya da kulaç olarak vermektedir.

IV 401b Musul İstihkamları: “*Allah’ın izniyle verdiğim ölçüler doğrudur, çünkü ben ve erkek kölelerim duvarların hem içinden hemde dışından birkaç defa kaleleri adımladık. Her birini kendi yerinde yazmayı kendim için prensip haline getirdim*” (İnşallah Teala hilafdeğildir, zira birkaç kere bu kal’aların Enderun-u birunında hakir ve gulamlarım adımlamışlardır ve her biri mahallerinde tahrir olunmağı üzerime iltizam ma-la-yelzem etmişizdir⁴⁸).

Bu adımlama eyleminde geniş adım için kullanılan özel bir kavram germe bulunmaktadır. Bu şekilde ölçebilmek için boş zamanı bulunduğunda, adım yerine ayak ile yapmayı yararlı bulmuştur. (Lipova’daki Ortahisar bu şekilde ölçülmüştür.)

⁴⁵ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 276

⁴⁶ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 276

⁴⁷ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 276

⁴⁸ Dankoff, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, s. 276

Bu ve diğ er ölçüm çeşitleri bazen de saplantıya dönüşmüştür ki Macaristan'daki Kakule'de bir şöleden sonra masa örtüsünü dahi ölçmüştür⁴⁹.

SEYAHATNÂME YAYINLARI NELERDİR

Evliya Çelebinin kendi el yazısı olarak kabul edilen ilk 8 ciltten sonra telif kabul edilen IX ve X. Ciltler bulunamamıştır. Seyahatname ilk olarak 1848 de Kahire bulak matbaasında Muntehabat-ı Evliya Çelebi adıyla yayımlanmıştır. İkdam Gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey ile Necib Asım Bey Pertev Paşa kütüphanesindeki nüshayı esas alarak 1896 senesinde İstanbul'da basmaya başlamışlardır. 1902 senesine kadar ancak altı cildi yayımlanabilmiştir. Seyahatnamenin bu matbu nüshası Türkiye'de oduğı kadar bütün dünyada da kullanılmıştır. Yedinci ve sekizinci ciltleri 1928'de Türk Tarih Encümeni, dokuzuncu ve onuncu ciltleri ise 1935-1938'de yeni harflerle Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır. Bu neşrin ilk cildinin yayınından 100 yıl sonra 1996 yılında Yapı Kredi Yayınları tarafından birinci cildin tam metni yeniden yayımlanmıştır. Yeni baskıları daha çok seçmeler hâlinde çıkmıştır. Bunlar arasında Reşat Ekrem Koç'un Evliya Çelebi Seyahatnamesi (5.Cilt 1943-1951); Mustafa Nihat Özön'ün Seyahatnamesi (3.Cilt 1944-1945); Mehmet Aksoy ile Server İskit'in Evliya Çelebi Seyahatnamesinden en güzel parçaları (1962). Zuhuri Danışman'ın Evliya Çelebi Seyahatnamesi (10. Cilt 1969-1970); Nihal Atsız'ın Evliya Çelebi'den seçmeleri (2. Cilt 1971-1972) sayılabilir⁵⁰.

SEYAHATNÂMENİN NÜSHALARI

Yazarın el yazma nüshası kabul edilen birinci ve ikinci kitabın bir arada ciltli bulunduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 304-305-306-307-308 numaralı yazmalar şunlardır.

304 numaralı yazma, sırtı koyu fes renğinde meşin, miklepli, kapakları şemseli ve açık yeşil renk atlas bir cilt içindedir. 235x345 mm. Ebadında aharlı beyaz, kalın iyi cins abadi bir kâğıda yazılmıştır. Hattı rik'a ile nesih arasında karışık bir yazıdır. Her sayfa 36 satırdan ibaret olup birinci cilt 217 varaktır: **306** numarada kayıtlı olan

⁴⁹ Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 276

⁵⁰ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s.24-25

nüshanın özellikleri şöyledir: 315x205mm boyutlarında, 387 yaprak ve 29 satırdır. Miklepli, kahverengi deri cilt içindedir. H.1165/M. 1751-52 yılında aharlı krem renğıkağıda Hacı Mehmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir: **308** numaralı yazma eser, şemseli ve köşelikli kahverengi deri cilt içinde, aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup 310 mm. Boyunda ve 205 mm. eninde 383 yaprakdan ibarettir. Yazmanın ilk 188 yaprağını VII. Cilt, son 195 varağını ise VIII. Cilt oluşturmaktadır. Kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 166 mm.'dir. Her sayfada 33 satır mevcuttur. Azda olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır⁵¹.

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü Nüshası: 1457 numarada kâğıtlı nüsha, Aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup 310 mm. boyunda ve 200 mm. eninde 188 yaprak olup, kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 165 mm'dir. Cetveller kırmızıdır. Miklepli, kahve renkli deri ve ebru ciltlidir. Azda olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır. **Pertev Paşa Nüshası:** Süleymaniye Kütüphanesinde Pertev paşa bölümünde 462 numarada kayıtlı olan bu nüshanın özellikleri şöyledir: Yazı alanı 295x175 mm, dış ölçüleri 380x245 mm.3+158 yaprak, 48 satırdır. H. 1155/M. 1742 yılında Hafız Ahmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir. **Hacı Beşir Ağa nüshası:** Süleymaniye Kütüphane'sinde Hacı Beşir Ağa bölümünde 452 numaralı kayıtlı olan nüshanın özellikleri: Yazı alanı 269x253mm, dış ölçüleri 280x173mm.3+158 yaprak, 48 satırdır. Tezhipli, meşin ciltlidir. H. 1158/M. 1745 yılında nesih yazıyla istinsah edilmiştir.⁵²

Yazma İle Basma Nüshalar Arasındaki Farklar: Basma nüshanın durumu; Seyahatname'nin ilk altı cildi İkdam gazetesini yayıncısı Ahmed Cevdet tarafından Necip Asım'ın gözetiminde Pertev Paşa (P) nüshası esas alınarak basılmıştır. Altıncı cildin basımında Macar Bilimler Akademisi de yardım etmiş ve bu basımı Dr. Cararson denetlemiştir. 1, 2, 3, 4, cilt İstanbul 1314/1896'da, devamı 7 cilde kadar da 1318/1900'e kadar basılmıştır. Yedinci ve sekizinci ciltler Türk Tarih Encümeni'de Kilisli Fırat'ın gözetiminde Beşir Ağa (Q) nüshası esas alınarak öbür nüshalar ile karşılaştırılmış 1928'de bastırılmıştır. Dokuzuncu ve onuncu ciltler ise Maarif Vekâletince (Q) nüshası esas alınarak yeni harflerle bastırılmıştır.(1935 ve

⁵¹ Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s. 25

⁵² Çelik Şavk, **Sorularla Evliya Çelebi**, s.25

1938) Yazma ile basma nüshalar arasındaki farka gelince; a) Metnin aslındaki imla yenileştirilmiştir. b) Kimi cümleler kısaltılmış bazı yerler özet olarak verilmiştir. c) Yazmada açık bırakılan yerlerin kimisi basmada gösterilmemiştir. d) Dil ve üslub değiştirilmiş, çoğu yerde yenileştirilmiştir. e) Bazı kelime ve cümleler sakınca görülerek çıkarılmıştır⁵³. Çevirisini yaptığımız bazı yerlerde misal vermek gerekirse bölgenin lehçesi hakkında bilgiler verilirken bazı yerlerdeki küfürlü kelimelerin çıkarıldığı görülmektedir. Bunu Pertev paşanın yazma nüshası okunduğu zaman ve Hacı Mahmud Efendi'nin basmasıyla karşılaştırılırsa orada açıkça çıkarıldığı gözükmemektedir. Basmada eserin değişimi söz konusu değildir. Bazı yerlerde eserin özeti verilmiş uzun cümleler kısaltılmış süslü kelimeler yerine daha anlaşılır kelimeler kullanılmıştır. Ancak bu eserin içeriğine zarar verecek düzeyde değildir, zira eserin aslı korunmuştur. Belki bazı yerlerde okunmayan kelimeler çıkartılırken ya da onun yerine başka kelimeler kullanılırken zıddını ifade edecek kelimeler kullanılmış olabilir. İyi tarafı basma eserlerin çoğaltılması en azından Osmanlıca bilenler tarafından okunmasına, eserin daha çok kişi tarafından araştırılmasına zemin hazırlamış olabilir.

SEYAHATNÂMENİN ÖNEMİ

Evlîya Çelebi gittiği bütün yerlerin genel durumu, coğrafi durumu, tarihi, halkın özellikleri, dili, dini, kıyafetleri, sanatları, gündelik yaşamları, karşılaştırmalı coğrafya, sanat tarihi ve etnografya açısından eşsiz bilgilerdir. Dinler tarihi açısından önemli mesajlar, Osmanlı toplumundaki Müslim-gayrimüslim ilişkileri, gayrimüslim halkların gündelik hayatları, ekonomik ve kültürel durumları, nüfusları, ibadet yerleri, inanç ve itikatlarıdır. Farklı topluluklara ait öyküler, türküler, halk şiirleri, söylenceler, masal, mani, ağız, ayrılıkları, halkoyunları, giyim-kuşam, düğün, eğlence, inançlar, komşuluk bağlantıları, toplumsal davranışlar, sanat ve zanaat varlıklarıdır. Gezilen yerlerin evlerinden, cami, mescid, çeşme, han, saray, konak, hamam, kilise, manastır, kule, kale, sur, yol, havra gibi değişik yapıların bütün özellikleridir. Bunların yapılış yılları, onarımları, yapan, yaptıran veya onaranlar, bulunduğu bölgelerin mutfak kültürü ile ilgili zengin bilgiler, gezilen bölgenin yönetiminden, eski ailelerinden, ileri gelen kişilerinden, şairlerinden, oyuncularından, çeşitli kâdemelerdeki görevlilerine kadar ayrıntılı bilgiler yer

⁵³ İz, “Evlîya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s. 722-723

almaktadır. Seyahatname, islam edebiyatının, belkide dünya edebiyetinin en uzun ve kapsamlı seyahat kitabıdır. Camiler, köprüler, Medreseler, Hamamlar, Çeşmeler gibi tarihi yapılar konusunda bir ek kaynak eser niteliğindedir.

Evliyanın anlattıkları ile günümüze kadar ayakta olan eserlerin özellikleri büyük oranda örtüşür. Bu yönüyle de hem Çelebi hem de eseri güvenilir bir kaynaktır. Ayrıca günümüzde harabeye dönmüş anıt eserlerin o günkü durumlarını anlatmak için son derece önemli bir kaynaktır. Seyahatname XVII. yüzyıl'da Osmanlı Türkçesi ve 30 civarında farklı dil malzemesi barındıran bir kaynak eserdir. Bugün bile siyasal sınırlar bakımından kesinlik kazanmamış olan Balkan'lardaki gelişmelerin tarihsel geçmişi ve Orta Avrupa daki son yapılanmaların arka planını gözler önüne seren bir tarihsel kaynağıdır. Yemek kültüründen bitki bilime, konuşma dilinden edebi dile, geçmişten geleceğe toplumsal yapının bütün unsurlarını içeren zengin bir antolojidir. Seyahatnamenin bir diğer özelliği de zikrettiği eserlerden gelir. Evliya Çelebinin kaynak olarak gösterdiği birkaç eserin kütüphanelerde olmadığı Meşkure Eren tarafından 1960'da yayımlanan bir tezle tesbit edilmiştir. Seyahatname bu yönüyle bir eski eser arşivi gibidir.⁵⁴

SEYAHATNÂMEYE GÖRE ÇELEBİNİN DİLİ VE ÜSLUBU

Eski Türk nesrinin birbirine paralel üç kolda geliştiğini biliyoruz.1. Konuşma diline dayalı sade üslub, 2. Süslü nesir, 3. Süslü nesrin az ya da çok oranda öğeler almakla birlikte, temelde, konuşma diline dayalı orat üslub. Evliya Çelebi üzerinde fikir yürütmüş olanlar Seyahatnamenin halk diliyle ve sade bir üslubla yazıldığı üzerinde birleşirler. Genellikle eserin basma nüshasına dayanan ve gerçeğe pek uymayan bu görüş oldukça yaygındır. Basma nüshanın dili ve üslubunun yer yer yenileştirilmiş olmasına rağmen bu durumda bile basma nüshaya halk diliyle yazılmış demek güçtür. Konuşma diline dayalı sade üslupla yazılan eserlerin ayırt edici niteliği doğal, yalın, süssüz olmalıdır. Evliya'nın üslubu hakkında hüküm verirken Seyahatnamedeki özgün parçalar ile alıntılar ayırt etmek gerekir. Sözgelışı yazarların birçok yerde menakıbnamelerden ve fütüvvetnamelerden yararlandığı açıktır. Evliya bu tür eserlerin sade dilini olduğu gibi almıştır. Öte yandan inşa diline yakın bir üslupla kaleme alınmış kaynakların etkisi altında ağır bir üslup kullandığı

⁵⁴ Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 55

yerlerde vardır. Evliyanın kendi dili ve üslubunu kendi öz yaşamı ile ya da gözlem ve anıları ile ilgili bölümlerde bulabiliriz.⁵⁵ Bu tür örneğe göz atalım: Merhum Murâd Han tuvana yiğit olmağile mekur fünunların çoğunu bilüb rica edüb elbette hasmun bir fen ile zahrun yere getürdü. Ta bu mertebe gürbüz er idi. Bir gün saadetle Harem hamamından taşra Has Odaya arak-alud olup çıkdukça cümleye selam verüb “*Şimdi bir hamam faslı eyledüm*” dediler. Cümle Sıhhan ve afiyetdediler. Hakir eyitdüm: “*Hünkarum! Pak olup nur olmuşsınız. Bugün artık yağlanıp güleş etmen, zira içeri Haremde salâvatsız güleşüp damarunuz kırılıp kuvvetünüz kalmamışdur. Hatta gibi Melek gibi hasmun vardır*” dedüm. “*Ya kuvvetüm kalmamış mıdur? Gör imdi*” deyub bu hakiri hemen kemeründen ukab-var kapup dogancılar pefteresi ve sıbyan fırlağı gibi bu zaifi ser-i saadeti üzre firafır çevürüp deveran etdirürken hakir eyittüm: “*Bre Hünkarum! Bu duacun sakın yenme ve koyverüp düşürme*” dedüğümünden hemen Kendüni pek tut dedi “*Be meded Hünkâr hemen Allah duta yahsa iş işden geçti*” deyü feryad edegördüm. Yine hakiri gürz gibi çevirür. “*Bre Hünkarum dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edebde başınçün o da geldi’ deyince gülmeden bi-tab ve bi-mecal olup bu latifeden safa edüp hakire kırk sekiz altun ihsan eyledi*”.⁵⁶

Bu parça incelendiğinde görürüz ki Evliya’nın dili ve üslubu konuşma dilinden birçok öğeler almakla birlikte eserinin bütünü orta üslupta yazılmıştır. Hatta orta üsluba sokacağımız birçok eser, örneğin Peçevi (Peçuyulu) ve silahdar tarihleri inşa nesrinden birçok klişe kullanmalarına rağmen, genel olarak, konuşma diline çok daha yakındır. Eyliya Çelebinin dili ve üslubu ise, konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimi kullanmış olduğu halde, orta üslubun, ‘okumuşlar dilinin’ ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir. Seyahatnamenin her cildinde yüzlerce örneğine rasladığımız tamlama ve kalıplar bunun bir kanıtıdır. Altab-ı alemtab, tig-i ateş-tab, lâşe-i murdar, serdar-ı ba-vekar, sâlimin ve genimin, etraf-ü eknaf, ferd-i aferide, Çirkab-ı dünya, tu’me-i şimşir, tarfetülyan, kal’a-i üstüvar, küffar-ı duzah-karar, asker-i derya-misal, vb.⁵⁷ Evliya Çelebinin söz hazinesi olağanüstü bir zenginliktedir. Bu bakından Türk edebiyatında onunla boy ölçüşebilecek bir yazar göstermek güçtür. Hemen her meslek ve sanata ait, bugün başka kaynaklardan kolaylıkla sağlanamayan, binlerce teknik teri dışında, gezdiği yerlerden derlenmiş çok sayıda halk deyimleri ve folklor malzemesi bu hazinenin sadece göze çarpan bir

⁵⁵ İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s.725-726

⁵⁶ İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s.727

⁵⁷ İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, s.728

bölümünü oluşturur. Onyedinci yüzyıl Osmanlı hayatı için tükenmez bir kaynak niteliğinde olan Seyahatnamede sarayı, ordusu, çarşısı ve bütün anıtları ile Başkent'in uçsuz bucaksız İmparatorluğun, komşu ülkelerin, toplum katlarından her birinin. Ve yüzlerce devlet ve idare adamı, bilgin, şair, ermiş, oyuncu vb.'nin, saysız meslek ve sanat mensubunun gözalıcı panoraması, çok değişik, canlı, sürüleyici zaman zaman şaşırtıcı bir anlatıyla göz önüne serilir. Bütün bu özellikler Evliya Çelebiyi yalnız çağının değil bütün Türk edebiyatının en önde gelen nesir ustaları arasında saymağa yeter.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi hakkında, gerek bizde gerekse yabancı memleketlerde, birbirine gayet zıt hükümler ileri sürülmüştür. Evliya Çelebi bazılarına göre, XVII. asrın bir ana kaynağının müellifi ve bazılarına göre, sadece hikâyeler uyduran bir masalcıdır. Hemen hemen kıymetlerini inkâr edecek derecede, şiddetli tenkidlere tabi tutan Sekfü Gyula, seyyahımıza, insana hoş vakit geçirtmekten başka, hiçbir faidesi olmayan bir eserin müellifi gözü ile bakar ve seyahatnamedeki her çeşit malumatı, yalan veya yanlış addetmekle kalmayıp, onları bilhassa şehir tasvirlerinde, muayyen bir şemaya göre, uydurulmuş şeylerden ibaret olduğunu ileri sürer. Halbu ki birçok yerlerde uydurma ve tenakuzlarını inkâr etmediğimiz, seyyahın binlerce sahifelik seyahatnemesinde temas ettiği pek çok meselelerin sıhhatin, sathi bir mukayese neticesinde bulunmuş birkaç hataya dayanarak ve bunları tetkik edilmemiş kısımlara tamim ederek hüküm altına almak ilmi usullere mugayir bir harekettir⁵⁸. Her ne kadar Sayahatnamede bazı abartılı anlatımlar bulunsa da, eser o dönemle ilgili önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

---

⁵⁸ Cavid Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli", s. 409-410

BİRİNCİ BÖLÜM

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE DOĞU ŞEHİRLERİ EDEBİL'E KADAR

1.1.NİKSAR'DAN ERZURUM'A GİDERKEN

Şehr-i Recebin guresinde Defterdarzade Mehmed Paşa ile karadan Erzurum eyaletine giderken seyr ettiğimiz menzil ve kasabat ve asâr-ı azime¹ diye doğuya olan seyahatinin başlangıcını belirten Çelebi, İstanbul'dan çıkarak Üsküdar. (1 ay) Pendik, Hereke, İzmit, Sapanca, Hendek, Düzce, Bolu, Gerede, Çerkeş, Tosya, Osmancık, Amasya, Niksar, Koyulhisar, Erzurum, Hasan Kal'a, Hınıs, Makü, Karabağ, Nahcivan, Karabağ, Merend, Tebriz, Gazan, Kumla Meraga, Ucan, Azerbaycan. Erdebil, Hoy, Revan, Gence, Şeki, Niyazabad, Bakü, Derbend, Tiflis, Ahıska, Şavşad, Adahan, Erzurum, Hasan Kal'a Kars, Kağızman, Revan, Pasinler, Hasan Kal'a, Erzurum, Gümüşhane, Bayburd, Tortum, Erzurum (varış 1647) (hareket, 1647) Hınıs, Kemah, Erzincan, Şebinkarahisar, Niksar. (1648) Merzifon, Çorum, Ankara, üzerinden İstanbul'a kadar olan şehirleride seyahat ederek Üsküdar'a (1648)² varmıştır. Bu bölümde Evliya Çelebi'nin (Niksar'ın) seyahatını tamamladıktan sonra, Erzurum'a üzerinden Erdebil de dâhil olmak üzere buraya kadar olan şehirler güzergâh olarak takip edilmiş ve çevirisi yapılmıştır. Bu da tezin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Evliya Çelebi Sivas eyaletinin seyahatını tamamladıktan sonra, Erzurum'a geçerken temaşa ettiği yerler.

(Niksardan) Buradan kalkub yine şarka doğru ormanları aşub 6 saat'te Baş Çiftlik Karyesi menziline geldik. Burada Sivas eyaleti tamam oldu. Bundan öte Erzurum eyaletidir. Bu karye hududda olub iki yüz haneli Ermeni köyüdür, zeaamettir. Buradan ales-sabah kalkub Erzurum eyaletinde İskefsir kazasına kâdem bastığımız gibi iki yüz yedi kurban edüb Erzurum a'yanlarından Çavuşlar Kethüdası, Defter Emini, Çavuşlar Emini, Tımar Defterdarı vesa'ir erbab-ı divan cümle istikbale gelüb her biri zi-kıymet cevahir ve avani hedayalar getürdüler. Hâsılı Paşa-yı A'li-Vakkar efendimizle Erzurum eyaletine dâhil olub isfeksiz nam bir bi-eman beyli bin renc ve a'na ile ubur ederek 3 saatte Şahta Karyesine geldik. İskefsir nahiyesinden

¹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 166

² Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 286

iki yüz haneli Ermeni köyüdür, zeamettir. Üsküardan buraya cümle baş yukarıya canib-i şarka gittik cümle sular hep o canibden Tokat ve Osmancığa doğru ya'ni canib-i garb'a akardı bundanda Erzurum'a kadar a'li ve murtefi' bir handa olduğu zahir olur. Bu Şahta köyünden kalkarak artık eyaletimizdir diye kar-ı der-âmâde mukayyed olub kura ve kasabat beldeleri devran ve seyran ederek kâh şark'a kâh garb'a kâh cunub'a kâh şimal'e gittik. Buradan 4 saatte ma'mur kuralar içre gittik. Tekye Karyesi, İskefsir Kasabası hanından yüz evli bir ca'mili zeamet köydür. Ziyareti varsa da ma'lumumuz değildir andan 5 saatte mahsuldar meralardan geçerek Çavdar Karyesi menziline geldik burası Koyulhisar kazasına tabi' yüz evli ma'murdur. Andan beş saatte ileride Koyulhisar Kal'asına vardık.³

1.1.1 Koyulhisar Kal'ası: Bunu Ebu'l-fethin korkusundan Uzun Hasan bina etmiştir; fakat sonra Ebu'l-feth tarafından feth edilmiştir. Erzurum eyaletinde Şebin Karahisar sancağı hakkında nahiye ve yüz elli akçeli kazadır. Kal'ası yalçinkaya üzeride sengin bina çar-küşe bir kal'a-i ra'nadır. Dairen-madar cirmi bin üç yüz adımdır. İçinde yüz hanesi anbarları cebehanesi, su sarnıçları, cenub tarafına açılır demir kapulu bir kaposu vardır. Dizdarı, yetmiş kadar neferatı, taşrasında yüz haneli bir varoş bir cami', birkaç dükkânı vardır. Hin ve surlarımızda kal'adan on yedi pare top atılıb şadmanlıklar edildi ahâli-i kal'a hedeyalarıyla gelüb Paşa-yı Kamkara ile buluştular. Huzur-ı vezirde on koyun kurban edüb on altın ihsan alarak gittiler. Bu kal'a şimal tarafında iki merhale mesafede olan deniz sahilindeki bir Pençşembe pazarıdır. Piyade âdem bir günde varır bir kere Sultan Ahmed Han asrında Özi Kazağı Karadeniz'den çıkub dağları aşarak bu kal'anın taşrasını nehbü ve guzat ederek firar etmiştir. Kal'a yayla yerde olduğundan ab-u hevası latifdir. Bağ, bağçesi, kayalarda kovan arısı olub misk-u anberi kadar rayihâli balı olur ki Koyulhisar balı deyu meşhur enamdır amma halkı bağı ve dağı âdemlerdir. Burdan hareketle yine aşağı bir uçurumdan uçarak nüzul edüb Kerkük Nehri kenarın ki dere ve tepelerden 7 saat gittikten sonra Doryan Karyesi menziline vardık. Bu nehir Kerkük dağlarından cem' olur Koyulhisar dağlarından da nice sular eka mülhak olur aşağı iner çarşembe bazarından aşağıda Boğazkesen'de Çarşembe suyuna ki Amasyadan geçen Zozanlı ve (çıkırık çekerek) sularının birleşmesinden husule gelir. Karışır oradan da Karadenize dökülür bu Kerkük Nehri ab-ı hayat gibi bir sudur çünkü menba'ı ulu dağdadır. Bu Doyran Karyesi bu nehire karib yüz evli ma'mur

³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.197

Ermeni köyüdür Akşara⁴ ovasında vaki' olmuşdur. Buradan yine canib-i şarka giderek 4 saatte Enderes Karyesi menziline geldik Şebın Karahisar hududunda ve Akşar ovasında yüz elli abadan Ermeni köyüdür ve zeamettir. Buradan yine şark canibine 2 saatte gidüb Taban Ahmet Ağa Çiftliği nam-ı mahal'e konduk. Çiftlik sahibi Ahmed Ağa bundan bize azim ziyafet edub Paşaya bir küheylan takdim etti. Sa'ir hıdmekarane yiğirmi at, üç bin koyun, yedi kadar katır, yedi kadar maya yevli deve ve on kise nakid akçe dahi Paşa Efendimize hediye edildi. Öyle bir ziyafet-i azimi tetib etti ki dil ile tarifi bile imkânsızdır. Kırk kise ve yetmiş devesi alınarak ıtlak buyuruldu. Hakire dahi bir atı müyesser oldu. Buradan iki saat giderek Ezbeder Karyesi menziline vardık. Şebın Karahisar hakinde bağı bağıceli ma'mur bir köy olub zeamettir. Buradan kalkub 4 saatte (Zağa deresi) nam-ı mutalsam mahal'e vardık. Zağa deresi bu da dört çevresindeki dağlardan cem' olan Kerkük Nehrine melaki olur. Bu Sengistan ve dereli yerde yüz evli bir köy vardır anların rivayetine göre zaman-ı kadimde bu kayada bir kenz varmış mağarasının kapusundan içeri bakıldıkda cevher, altun, gümü olan avani ayegan görülür imiş amma bab-ı garada iki kılıç varmış ki biri iner diğeri çıkarmış. Niçe kere bu kılıçların özüne gemi direkleri koymuşlar hayyar gibi kesmiş atmış Arif-i billahlardan birisi gelüb ilm ile dehmeyi açmış evgar zahir ve bahir isede kenezin yerine yıllar esmiş karibinde gayet acayib bir tılsım var dediler. Lakin hakir görmedim. Buradan kalkub 5 saatte Kara Yakub Karyesine geldik oradan üç saatte Korkun Kayası menziline oradan bir saatte Baru Karyesine oradan da geçüb Tikmanbeli denilen yaban bele geldik. Burası yedi sekiz ay kar ile mesdud olur şitadan kuş uçmaz yerdir her ne ise burayıda bin meşakkatle geçüb Kadioğlu Köyü menziline vardık burası Müslim ve Ermeni köyüdür lakin zeaamet olduğundan ma'murdur.⁵ Buradan 4 saat Şiran Kal'asına geldik. Kasaba misâli Şebın Sancağı müselmanlı ma'mur karyedir. Buradan 4 saat gittikde Karacalar Karyesi menziline vardık, zeamet olub Ermeni ve İslam köyüdür. Andan beş saatte Sarıcalar Karyesi menziline vardık. Bu da ma'mur zeamet olub Ermeni, İslam köyüdür. Oradan ileri Salut belini yüz bin zahmetle geçerek Kerkük Sahrası Ovasına buradan bi-payan ma'mur abadan mahsulâtı firavan yerlerdir. İçerisinden 5 saatte giderek ova başında Genç Mehmet Ağa köyü menziline vadık, iki yüz haneli bir cami'li ma'mur müslüman köyüdür. Şebın Karahisarın Kerkük nahiyesinin hudududur. Oradan şarka beş saatte giderek Kermili Karyesine vardık.

⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.198

⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.199

Ma'mur köydür. Müslümani, cami, Ermeni, reayası vadır. Bu karyenin ensesinde bir püšte üzerinde Dirmiri Kal'ası vardır. Burası Sultan Ahmet asrında celâli korkusundan bina olunmuş müfid ve mütehassır kalecikdir. Şimele açılır bir kapusu vardır içinde hanesi, dizdarı, neferatı yokdur. Bu mahalde paşa ile üç yüz altı ılgar edüb dağ ve taşları aşarak 12 saatte Kanlı dede Asitanesi menziline vardık. Kanlı Dede Asitanesi ulu sultan imiş nice kere ematı rivayet olunur. Bir bina-yı pür envarın içinde medfundur. Kabri şerifinin etrafında gûna-gün şeme'danlar, çaragdanlar ve buhurdanlar ve gülabdanlar olub etraf-ı asitane yüzlerce hüsn-i hatlı mushaf izzetlerle müzeyyendir. Derununda pek büyük bir ruhaniyet olub içine giren mest ve mebhut olur. Hamdullah ziyaret edüb ruhuna bir Yasin-i şerif ihda ettik. Bu azizin ruhaniyeti eser olarak civarındaki karasi ma'mur ve abadan çiftliği vardır. Selef Padişahlarından bir Tekâlif-i örfiyeden muaf ve müslim olduklarına dair ellerinde Muafname hattı şerifleri vardır. Üç yüz haneli ma'mur bir köydür bir cami' bir tekyesi⁶ var. Âyende ve revendeye ni'meti mebzuldur. Cümle ahâlisi pa'ü-ser-bührehe giysüdar dervişan-ı delerişandır. Küçük ve büyüklerinin ellerinde ağaç topuzları nicesinin birer eğri başlı demir asaları var. Paşaya cümle fukarası ve evkafname ve hedayeri ile gelub hayır dua ve sena ettiler. Paşa buyurdu ki! *“Ey fukara bu mu'af ve müsellemiyete neden müstehak oldunuz”* Anlar dediler ki: *“Sultanım! Sehelce sema'hane meydanımıza var. Teşrif buyurun ki göresiniz.”* Paşa da da'vete icabet derek o meydan-ı muhabbete vardı. Fukara o meydana kırk elli arabalık oduna ateş urub canib-i erba'asında kırk aded kurban kebab ederek çevirmeğe başladılar. Paşayda ateşden ba'ide bir mastaba üzere oturtular beği mütecaviz fukara-yı billâh ateş kenarına beriküb kat kat ateşi ihata eylediler tabl ve def ve kudumle zikrullahı meşgul oldular. Tamam, bir saat cemi fukara zikr ile meşgul olub niçeleri giryan urgan evlatlarının ellerinden tutarak o ateş nemrud içinde hâlil var semendar misâli senaverek edup yarım saat kadar ateşi tepe tepe tevhid edup taşra çıktılar. Çıkanların cümle saç ve sakalları yanmış bi-emrillah imdad-ı pirin ruhaniyetiyle vücudlarına bir şey isabet etmemiştir. Ekserisi bu hâli ile Paşa huzuruna gelmeyüb savma'sına giderdi. Bu halden Paşa ve ehli tamaşa hayran olub kaldılar. O mahalde Paşaya bir azim ziyafet çektiler ki Taban Ahmed Ağaninkine gâlib idi. Garaib bundaki Paşa bu asitaneye ale'l-gafle gelmiştir çünkü; yoldan sapa dağlar içinde bir nihavi bir asitanedir. Bu kadar ta'amı bir saatte nası yetiştirdiler

---

⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 200

Paşa bu işlerden mütehhir olub muafnameleri üzerine buyuruldu. Şerif vererek fukarasına yüz altın tasdik etti hayır dualarına mazhar olduk. Buradan kalkub 12 saatte Tercan ovasına geldik. Hasan bin Cami' menziline konduk. Azerbaycan Hükümdarı Uzun Hasan Beğin binası vacibü's seyr bir cami'i münuredir amma köy arası cemaat düşkünü bir cami'dir⁷. Hükümdar buranın ab-u hevasını Tercan sahrası başında bu cami'i inşa etmişdir ki maksadı buraya bir şeh-i azim inşa ederek ismini Hasan-abad koymak idi. Akibet bu sahrada Fatih'e karşı ma'lub olarak Erzincan'a kaçdı. Bu sahra öyle bir hamun-ı ceng ve gadar ki hala köylüler çift sürerken zeminde âdem kemikleri bulurlar. Birçok da mal ve menal bulunur. Buradan ılgar ile giderek 8 satte Çavuşlar Kethüdası Karyesine vardık. Paşa cümle askerine burada mulaki olub çavuşlar kethüdası azim ziyaret etti. Beş at, beş kise, beş Gürce gulamı hedaya getirdi buradanda beş saatte Pulur Karyesine geldik. Ma'mur müslüman köyüdür. Buradan kalkarak 4 saatte Tercanlı Âli Ağa Köyüne vardık. Tercan Ovasında üçyüz haneli, bir cami'li hamamlı ma'mur Müslüman ve Ermeni köyüdür. Bunda Âli Ağa azim bir ziyafet edüb on at, on kise ve on kadar deve, beş kadar katır hedaya verdi. Buradan hareketle yine Tercan Ovasına giderek Mama Hatun (1) Karyesine geldik. Ezurum nahiyesinde vasi dereli, tepeli ova içinde yüz evli ma'mur Müslüman köyüdür. Serbest olub Âli Ağanın zeametidir.

Ziyaret-i Mama Hatun: Bu azize bir kayalı yar dibinde içinde bina-yı kadim bir kubbe-i azim medfundur. Kendisi Akkoyunlu Padişahlarından birinin duhteri Pakize ahteri imiş. Cümle evlad-ı zevil ihtiramları ile burada defin olunmuşdur. Lakin medfünü avize vesa'ir tekellüfden azade olub türbedar ve didbani yokdur. Memer samdukası münakkaş mütüvelcedir. Canibinde bir cami' müfid-ü muhtasarı bir hamamı var. Buradan hareketle 6 saatte giderek Cinis Karyesinde menzil aldık. Erzurum sahrasının canib-i garbisi nihayetinde yüz elli haneli Ermeni köyüdür. Burada cami' Erzurum a'yanı seraperde veziri gelub buluşarak⁸ zi-kıymet hedaya takdim eylediler. Beraberce hareketle 5 saatte alay-ı vela Ilıca Karyesine geldik. Evsâf-ı germab-ı kudret: Erzurum kazasının canib-i garbında ibretnüma bir ılıcadır. Her sene içinde alıpta bir âdem boğulacaktır amma gayet nafidir. Suyu suhuniyet üzre ise karıştırılan sermab vasıtasıyla mü'tedil olur. Cerebe illetine gayet nafidir. Padişahın selefinden biri üzerine bir azim-i kubbe cemekan içine bir havz-ı kebir inşa

⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 201

⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.202

etmiştir. Ab-u hevası gayet latifdir. Burada müselleme Mustafa Ağa Paşaya mücevher eğerli bir küheylan at, bir semmur kapanicse, bir cevahir tirkeş ve bir cevher kılıç ve hançer bir murassa kuşak, on aded küheylan at üzere müsella ve tevacındı. Elli eded kerüke zireh ve kolçak ve serpenah getirüb hediye alarak takdim etti. Maiyyette bulunan üç yüz kadar almaya hazır bir kat saye çuka ve akmişe-i fahire giderilüb huran behište bigzetteler. Hakirede bir semmur kürk ile bir kat esvab ve yüz guruş in'am olundu. Zira nice zaman bu Müslüman mahdum-ı mükerremim havecesi olmuşum. İstanbul'dan hareket ettiğimiz bin elli senesi Şa'banü'l-muazzamın ilk gününden itibaren yetmiş konak da oturak vererek bu ılıcaya dâhil olduk. Erzuruma girmek için bir ay azim-i tertib olunmağa başladı zira Paşa tugra-yı garra çeker sedar-ı muazzamdır. Hakikatta ise Paşamız Âli meşreb azamet ve darat sahibi vakur bir Murâd idi. Erzurum askeri ılıcadan ta Erzuruma gider 6 saat süren yol üzerinde cenahın var yemin-u yesar kat ender kat selam durdular bular zira külah kolçag butlug giyinmiş olub ellerinde on yedişer basra kargısı tarakların yalman-ı demirleri orman gibi yolun iki tarafını çataçat kaplamış atları altışar pare alat-ı yancığa bahri hotaza ve güna-gün rahatları mütegrak olub adab üzre durdular. Paşanın dahi⁹ onun da sekiz eded altın taşlı şatırları ellerine teber-i müslimi belllerinde murassa' kemer kuşakları kanture ve tennureli diba, ziba hil'at fahireleri başlarında afitabe ve cıgcıga kemerleriyle tavus-ı cinan gibi hıramani ederek giderlerdi yemin-ü yesarında mataracıbaşı ve tüfenkçiler kırmızı saye çuka dolama ile murassa' bu mücevher matara ve tüfenkler zerduz üsküfleri üzere otağlar ile vururlardı. Paşa-yı pür-vakar iki tarafına selam vererek ubur edub cümle asakir Erzurum dahi selam olurlardı. İç guleması dört yüz aded alat-ı silah'a cebe ve cevşene müstagrak olarak enselerinde imam ve hakir giderdi. Akebimizce Alemdar sancakları anların akebince sekiz kat Mehterhâne-i Âli Osman çalarak geçerlerdi. Tatar askerleri müteferrikağan vacibür-reayalar Kapıcıbaşılar dahi alat-ı harbiyeye müstagrak olarak fuc fuc ubur ederlerdi. Alayın ucu Kala'i Erzuruma dâhil olunca ibtida-i derun Kal'a da Kesikkule nam-ı eflaki serçekmiş kulenin zirve-i balasında Esselamü Aleyk Şahi Topları atılmağa başladı. Yeniçerilerin iç kal'asındanda toplar atıldı. İlicadan mufarakatının altıncı sa'd saatinde Paşa Erzurum Kal'asının Erzincan kapusundan içeri girince el-azamatullah cem' burc-u baruları üzere altı yüz yetmiş pare topa bir fitilden atış edilüb zemin-i asuman tir tir titreyib sada-yı top-ı evce peyveste oldu. Cümle piyade

---

⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.203

kulları oda Dergâh-ı Â'li Yeniçerileri, Çorbacıları, Çavuşları ve Ağalarıyla kat ender kat pür-silah paşa sarayına varınca selama amede olub Paşa selam vererek saraya dâhil oldu. Yine kal'adan bir yaylım top daha atulup divanhane-i âlide niçe yüz kurbanlar zebh olundu. Bir Sommatı Muhammedi çekilüb öyle bir ziyafet oldu ki güya ziyafet-i ma'di kerb idi. Ba'de't-ta'am sekizer kat mehterhâne dögülüb a'la divan oldu. Niçe da'valar fasıl edilerek husumetleri kat-i olundu. Bu divanda yiğirmi yedi kal'a Ağalarına, Yeniçeri Ocağına, Topçu, Cebeci vesa'ir ocak Ağalarına iş erlerine, gümrük emini ve dizdar yetmiş aded hil'at-ı fahire giydirildi. Cümlenin huzurunda Emir Buhari damadı Molla Çelebi Efendiye¹⁰ bir yeşil çukalı semmur lipaça ihsan olunur. Hakir dahi gümrük kitabeti hil'atıyla serfinaz olub herkesin dua ve sena edüb hane-i bi-minneterine revan oldular. Sonra sahib-i devlet kendü rey'i tedbbirine şüru etti. Hakire Derun-ı Sarayda Tekeli Mustafa Paşa binası bir hücre ihsan olundu. Cümle levazimatımız hatta kahve ve şekermiz bile ihsan buyurularak evkat-ı hamse de dua-yı hayırlarıyla meşgul oldum. Kahice Nedimlik kahice gümrük de kitabelik edüb ahval-i Erzurum'a a'la kadri'l inkan ittila hâsil etmeğe mübaşeret ettim cemi-i kanunnamelerine ve Defterhane sicillatına nazar olundu.

1.2 EVSÂF-I DÂRÜ'L İKBAL HISN-I HASİN SEDD-İ METİN, ŞEHR-İ ERZEN-İ RUM YA'Nİ ERZURUM BEHÇET-İ RÛSUM

Ba'zıları (Ere-zulüm) de dirler. Azerbaycan civarında bir eyalet-i vasideir. Ba'zı tevarihde nü-şirvan adlı binası denilmiş isede asıl sahibi Akçakoyunlu Padişahlarından (Erzan Bay Bin Soknar Bin Gündüz Bay) binasıdır. Ecdad-ı mâhên diyarından gelüb Van deryası kenarında (Ahlât) Kal'asını bina ederek andan sakin oldular hala Erzen Bay'ın cümle ecdadı Ahlât da menfunlardır. Al-i Osmanın ecdad-ı i'zamı Ertuğrul ve Süleyman Şah bu Ahlât daki Padişahlar neslindendirler sonra bu şehir Erzurum ve Azeybaycan Uzun Hasan'ın eline girub o da metanet ve risaneti ma'ruf olan Hasan Kal'asını bina etmiştir. Sonra Ebu'l fethin İstanbul'u feth eylediğine hased olub Al-i Osman'ın ba'zı hududlarına vaz'iyed edüb saha mugayyer işler işlemeğe başladı. Ebu'l feth dahi bu kargaman Rumların elinden Tarabefzun Kal'asını alub donanmasında derya misâli asker çıkub Uzun Hasan'ı üç yüz bin askeriyle Tercan sahrasında bozmuşdur ki tarihi butlan kaydı elhainin dir.866 sene taraf-ı Padişah'dan vezirinin hassı 214.600 akçedir. Eyaleti on iki sancaktır.

¹⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.204

Hazine defterdarı, Defter kethüdası, Tımar defterdarı, Çavuşlar kethüdası, Çavuşlar emini ve Kâtibi vardır. Alay beğisi¹¹ Çeribaşısı dahi vardır. Sancakları ber-vechi atidir. Karahisar-ı Şarki Kığı, Pasin, İspir, Hımıs, Malazgird, Tekman, Kuz Ucân, Tortum, Micingird, Mamrovan Ezurum sancaklarından ibarettir. Erzurum Paşa Sancağıdır. Mal defterdarının hassı 1.152.900, zeamet kethüdasının hassı 50.000, Tımar defterdarının ki 20.200 akçedir. Erzurum sancagında cümle 56 zeamet, 2219 tımar var. Cümle eyaletlerden olan cümle zeamet ve tımar kılıçlarının adedi 5269 dur. Kanuni Süleyman'ı üzere cebelüleri ile Hüseyin Ağazade alay beğlerinin bayrağı altında bayraklarıyla on iki bin asker olur. Paşanın dahi hass-ı hümayununa göre cebelüleriyle ik bin asker olur. Erzurun gayet güzide müsellaş şeci bahadır, dilaver server yiğitleri vardır. Nahiye ve yayabaşılardan Yeniçeri Ağası yedi oda, dergâh-ı âli Yeniçerileri bir oda, topçu ve bir oda cebeciler vardır. Bunlar cümle Kal'a içinde sakindirler. İşte Abaza Paşa bu Erzurum'da ale'l-gafle celâli oldu. Bu iç kal'a-yı bir gece basub cümle yeniçerileri dendan-ı tıgdan geçirdi. Ancak yeniçeri Ağası kal'adan dışarıda kalub hâsıl olmuştur. Abaza Kal'a-i Erzuruma mâlik olub kâmilen on sene muhalefet üzre kaldı. Yedi kere üzerine mühür ile Çerkes Mehmet Paşa, Dişlenk Hüseyin Paşa, Timur Hâlil Kazık Paşa ve daha niçe serdarlar vardılarda elinden Erzurumu kurtaramadılar. İşte Erzurum bu derece sarp metin kışı kavi bir kal'a-i bi-emandır. İç kal'ası dahi aynı metanetdedir. Sonra Abaza Paşa üzerine derya misâli asker ile Hüsrev Paşa şirvedilir. Ber-hıyayı asaf tedbir gelüb aman vermeyerek kal'asını top ile rahnedar kendisini kefen bergerden istimane şitaban ettirdi. Sonra Hüsrev Paşa Abazayı Sultan Murâd Han Rabi'e götürdü deter-i ceraimi ateşe yakılıb suçu bağışlandı sonra kendisine Budin daha sonra Özi eyaletleri ihsan olundu. Abaza burada Mutahassın olalıdan beri burayı Âli Osman nazarı i'tibar alub bi-hissab cebehane¹² ve altı bölük Ağası ziyade eylediler iki bin beş yüz kul ve dizdarı, on iki Ağası, iç kal'asında buğday anbarları, yüz seksen pare topları Tebriz Kapusunda, iki hisariçe arasında Murâd Han'ın on iki balyemez topları var. Kal'ası Eğeri Dağının dibinde bir top menzili ba'id bir bayırlı sarp kayalı zemin-i metine vaki olmuş canib-i şimal ve yıldız garb-ı sahra-yı Erzurum ki tülen arzen ikişer fersah menzil-i sahrayı abadan Reyhan-u Çemenistandır. Nice yüz ma'mur kura ile arastedir.

¹¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 205

¹² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 206

1.2.1 Evsâf-ı Nehr-i Azim Fırat: Erzurum sahrasının ta ortasında ceryan eder. Gürcistan tarafının canib-i şarkisinde Dumlu Baba Sultan ziyaretğahının kayası dibinden çıkub canib-i garba ceryan eder. Erzurum sahrasında nice bataklık, hâliç, bahire ve tera'aları alır ki yüzbinlerce bagdadi turnalara kan-ı mekân olur. Bu nehir kaye-i kan dibinden geçüb ikinci konakta da Kemah Kal'ası dibinden ubur eder. Andan İzuli ekradı içinden Bingöl yaylasından gelen Murad çayını alır. Sonra kuvvetlenerek Malatya kurbunda ceryan eder Semisat Kal'a tü-r rum ve Kal'a-i Birecik Bombuca Köprüsü Bâlis Kal'a-i Caber Kal'a-i Rakya Ruhbese'ye, Karkisa, Ane, Haddiçe, Hiyet Ebyar ve Takuk, Hille, Kufe gibi mevkilere uğrayub andan Bata'da Kurna Kal'ası dibinde Şattü'l-araba mahlût olur. Derya misâli bir nehri azimdir ki Basra önüne Hindistan gemileri gelir. Nehr-i dekl deryadır deveran ve cereyani menba' mensubu cümle dört¹³ yüz fersah yerdir. Dört yüz kadar belade ve kasabata uğrar amma Erzurum sahrasındaki ibtidası gayet lezizdir ki hakkında Kur'an-ı azim ve furkan-ı mübinde sure-i Mürselat da ve iskinaküm ma'firate ayeti nazil olmuştur. Bu ayeti bu Fırat suyuyla tefsir eylemişlerdir. Fırat'tan gayrı yetmiş iki adet büyük nehirler Erzurum dağlarından Diyarbekir kühlerinden tulu' ile cemi Irak-ı Arab'a ve Rum'a müstevli olurlar. Hıtat-ı Mikrizi der ki: *“Dicle ve Fırat nehirlerini melaiyelerim imdadiyle Hazreti Danyal Harf-u ihrac etti.”*

1.2.2. Dicle Nehri: Ki Şattü'l-arab esasidir. Mebde-i Diyarbekir'in şarkında Tercil ve Meyyafarikin arasındaki yerlerden alıb uyun-u bi-şimar ittihakıyla Hasan-ı keyfe uğrar, orada Cezire-i Musul'a vasil olur. Zarbin-i a'la zar-bin-i esfel sularını alub ilerler. Bu Zarb suyu Ermeni köylerinden birçok bikar alır ra'dvar gürlereyrek akar adına mecnun Zarb derler. Dicle buradan ileri Tikrit'e varır sonra batayihle Şat girer. Fıratın medhi hakkında varır olan akvaddandırki İmam-ı Âli Kerremullah-ı Veche Hazretleri! *“Ey ehli Küfe! Irmağınız olan Fırat'a cennetten iki mizab münsab olur ve İmam Ca'feri Sadık da Fırat'tan bir kere nüş eden üç veya yedi kere nüş etmek ister bir Nehr-i Azimü'l berekattur”* diye medh ederler. Eski Irak ahâlisi Fırat'ın bir kat ve menafi'ini bildiler. Tarafeynine kıbablar, sedler bina ederek bastığı menbet araziyi hakkıyla haraset eylediler. Suyun birçok imraza nafi olduğuda yine Ca'feri Sadık'tan mervidir. Bu Fırat nehriyle birde Nehrü'l Asi arz-ı mukaddes hududunda ceryan eden yeğane nehirlerdir. Nil-i mübarek bile arz-ı mukaddesde dâhil değildir. Nil ancak iklim-i evvel haddindende taşra tulu' edub iklim-i sanide ya'ni Dimyat Şehriyle

¹³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 207

Reşid Kal'ası o kendi dökülür. Fırat nehrinin bir ucu tâ Erzurum şimâlinde olduğundan kışın münce mid olur. Üzerinde niçe karbanlar¹⁴ ubur ederler. Rakka arazisinin cenubları ise sehl olduğundan Fırat Nehri oralarda dökmez. İşte Erzurum Kal'asının sahib-i tabiatı olan ahâlisi ekseriye bu ma-i Fırat'tan getirüb nüş ederler. Lakin al'a-i Erzurum Cennetpınar'ı denilen bir su vardır ki içimi misal ab-ı zilal-i hayattır.

1.2.3. Eşkâl ve Ecza-i Kal'a-i Erzurum: Bayır üzre muabba' şekli köfeği taşından yapılmış dairen-madar iki kat hisardır ki her iki hitan arası yetmiş adımdır hisariçedirler. Dairen-madar handaki vardır. Handakinin eni seksen adım olub umkı yiğirmi zira'dır amma Gürci ve Erzincan kapılarının handakları o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir iki kat demir kapulardır. Bu iki kapu arasında revani feth eden on pare balyemezler var lakin Tebriz kapusu tarafında evce serçekmiş ve iç kal'aya mutassır olmağla divar bir kattır amma gayet metin ve müstahkemdir. Kirpi misâli top ile donanmıştır. Toplar hep darağacı mahallesine Gümüslü kümbet tarafına nazırdır. Taşra kal'aya havale eflake çekmiş bir tuğla minare gibi bir kule-i âlisi var. Kesik Kule namıyla şöhreti şehir olmuş üstü tahta örtülü bir kasr-ı âlidir on aded sürahi ser-amed topları var ki Kal'anın dört çevresindeki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin kaddi yüz zira'dır. İç kal'anın divarının kaddi altmış zira'âlidir sair divarlar ellışer zira' yüksektir. Dairen-madar kal'anın iki katı iki yüz on kule-i metin ile ikibin seksen bedene havidir. Cümlesi kurşun mazgallı beden-i dendanlardır. Kal'ada ceman yekûn bin yedi yüz hane var. Hep toprak örtülü tarz-ı kadim evlerdir. Eyalet-i Erzurum'da sa'ir temaşa ettiğimiz kura ve kasabat hep toprak örtülü ma'murlardır.

1.2.4. Sarayha-yı Erzurum (Paşa Sarayı): Yüz on aded kat-ender kat hücreler tahtani fevkani divanhane ve kasr-ı âliler olub bağ-ı irem misâli gülistandır. Tayyar Mehmet Paşa Kasr-ı Tekeli Paşa Kasr-ı vardır ki Tekeli Paşanınkinin tarihi şudur: “*Tak üzre tak-ı tamturak*” paşa efendimiz Defterdarzade Mehmed Paşa¹⁵ kasr-ı, bir hamamı ab-ı hayat misâli çeşmesarları, taşra havlusı etrafında ıstablı hümayun fevkinde karakullukçu hücreleri var. Saray meydanında daima cirit oynanır. Bu sarayın iki kapusu var biri divan kapusu ki şadırvan üzere bir bab-ı âlidir, biri ugrun kapusudur ki daima mesdüddür. Mahkeme-i Şer'i, Rasul-i Mübin Sarayı, Ca'fer

¹⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 208

¹⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 209

Eendi Sarayı, Küçük Abaza Paşa Sarayı, Kefenignesioğlu Sarayı, Hanım Sarayı vesa'ir.

1.2.5. Mahallâtı: Cümlesi yetmiş mahalle-i İslam, yedi mahelle Ermenidir. Kıbtî ve Yahudisi yoktur. Cümle evleri kargir binadır, Fevkanisi nadirdir ekserisi tahtanidir zira şiddet-i şitâsi şedid-i küşade hevası ba'id olmağla on, on bir ay kar yağdığı çok vaki olmuştur. Bunun için evleri tahtani olub bam ve damlarının müşemmalî bacaları evlerinin keçe kapalı kapıları olur. Hamam misâli ibadethaneleri vardır. Hâsıl-ı kelâm tahsil-i ulum edecek diyardır. Çokluk çok hevası yoktur.

1.2.6. Der-Beyan-ı Cevami' Erzurum: Cümlesi yetmiş yedi mihrabdır. Hepsinin kadim Ulu Cami'dir. Tebriz kapusunun iç yüzünde tarz-ı kadim toprak örtülü bir minareli bir cami'dir. Akkoyunlu Padişahlarının binasıdır. Tulen ve arzen ikiyüz adımdır. Minber ve mihrabı tarz-ı kadimdir. İçinde ale't-tertîb dizilmiş iki yüz âdem çam direkler üzre yine çam kirişlerdir. Kargir aba değildir. Cami'in bir tarafında Revan zahiresiçün mahfuz beksumatı var. Eki Medrese Cami' evvelki cami'in şarkisinde mutassıl divar divaradır, çifte minarelidir. Ba'zıları Akkoyunlu Padişahlarının binasıdır dirlen, ba'zılarında Hasan Toyluk binası olduğunu rivayet ederler velhasıl kaim bir ma'bettir. Niçe kere Erzurum¹⁶ muhasara olunduğundan atılan toplardan bu cami'in ekser yerleri münhedim olmuş. Evkafı da olmadığından harab olub gitmiştir. Tebriz Kapusunun iç yzünde bab-ı bi-bedel ve ik minare-i ser-amedî vardır ki bu minareler Kaşi Çin ve hurşid gibi dirahşan olub Pertev urdukda çeşm-i ban âdem hayralanır bir daha nazar etmek mümkün olmaz. Minareleri eflake ser-çekmiş olduğundan birçok seyahat üzerine re'sen bazalık ederler. Cami' harabe olduğundan Sulta-ı Murâd-ı Rabi' ta'mir-u termin edub içinde balyapmaz toplar dökmek için bir top i'marhanesi yaptırmışdı. Hala cami'alat-ı bisatı mahfuzdur. Bu cami' termim edilse ker-i erzade misâli bulunmaz bir iz olur. Allah ta'mirini müyesser eyleye. Lala Mustafa Paşa Cami', Paşa Sarayı kapusunun önünde tarik-ı am aşrı vaki olmuş Süleyman Han'ın veziri Lala Mustafa Paşanın binası İstanbul tarzı kubbeli cümle binası rusas'ı has ile mestur bir cami'dir. Tulen ve arzen seksen ayakdır, mihrabı minberi, müezzin mahfili şah güzeldir içinde öyle kıymetli avizeleri yoktur. Taşra soffası vardır lakin haremi dardır. Süleyman Han'ın mi'marı Sinan Ağa merhumun binasıdır. Ulemayı mütebahhirinden derya-yı ma'ani herfende güya

¹⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 210

Numan-ı Sani ya'ni müfessir Muhaddis Vani Efendi isminde namı cihanı tutmuş fesihu'l lisan bedi'ul-beyan bir keresi şeyhi var ki vaz-u nasihatını bir kere dinleyen her şeyden ta'ib-ü tahir olub hal sahibi olur. Yeniçeri imamı namında hafız-ı Kur'an bir imamı var ki sabah namazında iki hizb mikdarı Furkan-ı mecidi tilavet ettikde cüme cemaatı mest ve mebhur eder. Ta bu mertebeye müessir suznak saut-ı hazini vardır. Hala birçok ders havaceleri ve uleması vardır. Yeniçeri müezzini namında Bilal-i Habeşi köçeği bir müezzini var ki minarede davudi bir sesle bir kere Allahuekber Allahuekber demesiyle büyük küçük herkesin tüyleri ürperb vücudları zan olur işinden kar kesib yemek yiyiyorsa yemeğini bırakarak cami'e gider¹⁷. Zaten Erzurum ahlisi gayetü'l gaye musallidir. Ca'fer Efendi Cami'i: Nev bina bir kubbe-i valalı cami'dir bala bir minareli bir kapulu tarz-ı cedid üzre pencereleri demirli, haremi adırvanlı müferrah cami'dir. Cümle kıbabları kurşun ile mesturdur. Kal'a içinde kar-ı kadim bir cami daha vardır ki cemaati çoktur. Erzincan kapusundan Tişar Paşa Cami' vardır. Kargir kubbeli kurşun örtülü bir minareli garib bir cami'dir. Cemeati azdır. Tebriz kapusundan Taşra handak kenarında Gürci Mehmet Paşa Cami' vardır. Bir minareli topak örtülü sahibü'l hayratı gibi babayane bir cami'dir amma cemaati çoktur. Bu camilerden başka yetmiş mihrab mescid vardır. Hamd-i hüda bu şehir günden güne ma'mur-u abadan omadadır.

1.2.7. Medreseleri: Tahsil-i ulum için medreseleri darü'l-kurrası, darü'l hadisi 110 kadar mekatib-i sıbyan vardır. Meşhurları Lala Paşa Mektebi, Ca'fer Efendi Mektebi vesa'iredir. Dervişan Tekyeleride çoktur cümlelerinin meşhur çarşu içinde iki lüleli cennetbınarı Erzincan Kapusundan dışarıda deve çeşmesi Tebriz kapusunda dışarı handak kenarında Mustafa Paşa Çeşmesidir. Soğuk Çeşmenin tarihi (Kul fihe ayn cariyeye) dir. Yetmiş kadarda sebilleri vardır. Hamamlarının en meşhuru nü-bina Ca'fer Efendi Hamamıdır. Âb-u hevası latif deruni ruşenadır. Şehrin yetmiş kadar han havackani var lakin sair diyarı hanları kurşun örtülü değil toprak örtülüdür. Han-ı Mücerradan: On bir kadar bekâr odaları vardır. Erbab-ı maarif garibü'd-diyarlar buralarda sakin olub çalışarak kifaflanırlar başka bevvabları ve odabaşları vardır. Her bir oda bir cami'in vakfidir.

---

¹⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 211

1.2.8. Çarşusu: Sekiz yüz kadar dükkânı vardır. Dört kapulu kargir kubbeli ma'mur bir bedestani var. Sarachanesi, Gazzazları, Kuyumcuları, Terzileri, Sipah Bazarı, Tahtalı Kal'ası müzeyyendir. Darbhanesi Erzincan Kapusu kurbundadır.

1.2.9. Ahâlisinin Reng-i Ru-yı: Ahâlisi Türk, Kürd, Türkman, Ermenidir.¹⁸ Gökdolak Acemlerde var. Ten-dürüst ten-perver orta boylu zinde müsin adamları ve civanları hep bahadır ve gürbüz âdemlerdir gayet kaviyyü'l bünye olurlar.

1.2.10. Güzel ve Güzelleri: On yaşından yigirmi yaşına varıncaya kadar sıbyanları gayet güzel olur. Andan sonra zir-dest tüvane olub tez sakallanur. Gayet kıllı olurlar amma cümlesi hâlim, selim, haluk, zekiyyü'l fehm âdemlerdir.

1.2.11. Libâs-ı Ahâli: A'yanları çuka, sammur, akmişe-i fahire geyüb kar ederler. Ulema ve sulehası yeni çuka, farece ve bogası haftan giyerler. Endası ehl-i hıref olub üzerlerine aba ve kaba bogası hil'at giyüb kar-u kesb iderler.

1.2.12. Ab-u Hevâsı: Üç ay hevası gayet latifdir ki âdem hayatı cavidani bulur suyu zülâl-i hayattır. Ata ve nisvana suyu gayet nafi'dir. Cennetbınarı denilen sudan Temmuzda içün ve menül'ma-i kel şey-i hamî ayetini fehm eder. Şehrin on sekizinci iklim-i arzidi beşinci iklim-i tabidedir. Şiddet-i şitasından hububatı altmış günde hâsıl olub der-anbar edilür. Bir kile tohuma mukabil seksen kile virür bir kile darısı yüz kile getirür. Yedi türlü buğdayı olur.

1.2.13. Sanayi-i Me'kulat Meşrubatın Memduhaları: Terzisi, kuyumcusu gayet üstad olurlar. Şirek Mirek adlı kılıççılar meşhur cihanedirler. Me'külatından tavuk böreği, çiriş denilen sebzenin burada ki bazarlarındaki has beyaz ve yağlı çöreği, bir kulaç has ekmeği, ketesi, paçası, tennur kebabı, ıskını, herisesi meşrubatından reybaş şerbeti, ab-u şüllesi, avan bozası, meşhur ve ma'ruf cihandırılar.

1.2.14. İmaret ve Mesireleri: Cirid meydanı, bazarbaşı değirmeni, çemenzar, gümüşlü kümbet meydanı, umudum köyü, Abdurrahman Gazi Tekyesi, Gürci meydanı mesireleri

1.2.15. Evsâf-ı Tevabi'i Ezurum: Üç aded kal'a kapularından hariç şark, garb ve şimalde üç bini mütecaviz reaya varoşları vardır dört taraflarında suları¹⁹ yoktur lakin

¹⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.212

¹⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.213

sahraıı üzerinde tetibe kapuları var. Kal'ının kıblesinde Tebriz kapusundan ta Erzincan kapusuna varıncaya kadar bir kat kal'a esasına mübaşeret olunarak ba'zı yerleri bir adım boyu ruy-ı zemine çıkmış isede itman-ı müyesser olamamıştır eğer bunlar itmam edilecek olsa Erzurum bir kal'a-i kahkaha olurdu. Cenub-u varoş yedi mahalledir bazarbaşı mahallesinde dâhilinde olub suları çoktur. **Tebriz kapusu varoşu:** Bir bayır başında DarAğacı Mahallesi'nden Dönükler Mahallesinden ta Gümüşlü Kümbete varıncaya kadar sürer pek büyük bir varoşdur. **Gürci Kapusu Varoşu:** Kal'ının şimâli cihetinde olub içinde nice bin hane dükkânlar ve hanlar vardır. Hala da ma'mur olmadadırlar. Cümle bazarganlar bundan sakın olub dururlar. Hakirin kâtibi olduğum gümrük de bundandır. Dört çevresinde Arab, Acem, Hind, Sind, Hıta, Hoten bazarganların haneleri var. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük bu Erzurum gümrüğüdür zira tüccarına adalet ederler.

1.2.16. Erzincan Kapusu Varoşu: Kal'ının şark canibinde Deve Çeşmesinden ta Âli Değirmenine kadar sürer büyükçe bir varoşdur. Bu varoşlarda ekseriyetle Ermeni reayası sakın olduğundan on üç adet kiliseleri vardır. Ayinleri üzre bunların ileri gelenleri mavi çuka giyerler başlarına peşkir sararlar ednaları şal kebe giyüb ayaklarına nazik çarık giyerler gayet nencber reayası vardır. Ermeni kadınları yassı başlı olub beyaz ızar çarşaf bürünürler, islam kadınları sivri serenk diba altun, gümüş takye giyüb beyaz ızar bürünürler ayaklarına kadife çakşır sarı çizme giyüb mü'eddeyane reftar iderler. Gayetül gaye hüsna olub kelimat ve lehçeleri düzgün, dişleri hemernindir meknundur giysu-yı müşğbarlarını sarkıtır. Uşşaki bin canıyla kendülerine akıdırlar ve hevasının letafetinden erkekleri müsın-u mu'ammer olub hey'eti gitmiş, kuvveti gitmiş ömür yüz yetmiş musahabetten kalmış olurlar.

1.2.17. Lisan ve Hâl Ehl-i Erzurum: Kelimatları şu edadadır: "*Harda idik? Nerede idik*" demektir. Daha bunun gibi şeyler lakin ehl-i ilm ve kemâli fesahat²⁰ ve belağat üzre söylerler ashab ma'rifeti hususuyla Hattat Ömer Çelebisi meşhurdur. Erbab-ı maarifin eğlencesi meddah-ı Hamza-i ba-safa kasab kurd, şebnaz hayalbaz Kandillioğlu, Diyarbekirli Yahya Şakirdi Havanende Veysi Çelebi en meşhur ehl-i marifetleridir. Ehli hallerinden ve mucazibundan Külhani Ahmed Dede germa-germ ateşli külhana girub hab-ı naza varırdı. Siyami Dede cellad elinden birkaç bi-günahı halas edub ertesi gün cürm sahiblerini bularak tahta kılıcıyla vurub öldürmüş Bu

²⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.214

zat bir kolu mefluc külahlı bir can olub nice kerameti var. Sefer Dede Erzurum kışında uryan gezerdi. Erzurum gerçi şittet-i şita kanıdır amma müşabbek bu satinleri vefret üzre olub kavunu, karpuzu, lahana ve badılcını, çirişi çok olur. Vasi'atül-aktar ahisatül-esar dedikleri yer tam burasıdır arazi mahsuldardır. Vilayet-i vasi'i ma'mur hınta vesa'ir gılalı meşhur, nafakası hub-u mergub, mezra'ları vafir, berekatı mütekasir ni'metleri firavan niçi bin uyun-u enharı cari-ü revan bir şehir-i Rum abadandır. Ol kadar ucuzluk ki alü'l-al deve dişi gibi buğdayın beş hamarı bir guruşdur iki at yemi bir akçeye, bir hamar arpa iki akçeyedir. Bir kıyye olan beş dane has, beyaz etmek bir akçeyedir. Koyun etinin kıyyesi iki akçeye, sığır eti bir akçeye, bir tavuk bir akçeye, kırk yumurta bir akçeye, bir gügercim palazı bir akçeye, yüz dirhem yağlı kavi ve katmer çörek bir akçeyedir. Sa'ir me'kulatta bunlara kıyas oluna gerçi şiddet-i ve gülistanı, Kefeniknesioğlu güllüğü, Bedros bağı güllüğü ve daha sa'ir niçe gül bağları vardır. Bu zikr olunan bağların mutabbak gülleri meşhurdur. Cabe-ca kış elması, Ahlad armudu vardır amma başka meyvesi yok. Mesirelerinde kavak ve söğüd ağaçları firavandır. Kış katı olduğundan iki ayda eker biçer cem' edub döğerler ale'l-fevr der-anbar ederler bizim sene mah-²¹ Temmuzda bir ra'd-u berk, tipi, bora, bir fi ve boran olub atlarımız boşanarak civar köylere kadar kaçtılar beş on gün öyle serkerdan gezdiler. Hatta efvah-ı nasda şöylece darb-ı meseldir. Bir dervişe! “*Kandan gelursun?*” Demişler. “*Berf rahmetinden gelirim*” demiş. O ne diyardır? Demişler. “*Soğukdan, Ere-zulüm, olan Erzurum'dan*” demiş anda yaz olduğuna rast geldik mi? Demişler “*Vallahi on bir ay yigirmi dokuz gün sakin oldum halk hep yaz gelecek dediler ben görmedim*” demiş. Bir de bir kere kedinin biri bir damdan diğer dama sıçrarken mu'allakda donub kalmış sekiz aydan sonra Nevruz-ı Harzem şahı geldikde yuki çözüleb mavlıyarak yere düşer meşhur darb-ı meseldir amma hakikatü'l hal bir âdemin elli yaş iken bir demir parçasına yapışsa derhal donar elini demirden koparmak ihtimâli olmaz ancak sehel derisi yüzeyle değdin ahenden el dud ah ile tahlis olunabilir. Azak ve Kıpçak da zemherir geçirdim böyle şiddet-i şita görmedim meyveleri iki konak yerden İspir, Tortum ve Erzincan'dan gelir. Şeftâlisi, kaysısı, üzümü okkası bir akçeye satılır. Bir araba kavun ve arpuz on akçeye virilür, hasıl me'kulat cihetinden la-nazır bir şehirdir lakin odunu yoktur. Cümle dağları çıplaktır amma hikmet-i hüda yine odunu ucuzdur. İki konak yerdeki dağlardan keran dirler gemi direkleri getirirler. Kırk arşun boyunda

---

²¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 215

olur kırk akçeye virirler. Paşanın odunu için gümrüğe gelen cümle karban develeri birer sefer odun getirirler kanundur. Başkaca odun Ağası vardır bir deve yükü odunu otuz akçeye virirler amma yerlililerin koyun ve sığırları çok olduğundan fukaraları sığır tezeği yakarlar fukara reayasının cümle ocakları evlerinin ortasındadır. Dört çevrelerinde hayvan durub haneleri hamam gibi olur tennurlarında heriseleri ve ekmekleri pişer.

1.2.18. Evsâf-ı Eğerli Dağı: Erzurumun kible canibinde yarım saat ba'idinde²² bu küh-ı bülend olub ismine Eğerli Dağ dirler; Çünkü zirve-i a'lası iki çataldır ki Hıms ve Malazgird Kal'asına, Bingöl Yayasına andan gidilir. Bu dağda hükema edviyesi ile tütüya çayçığı rayihısından âdemin dimağı mu'attar olur yerbas, ışkın, südlüce, kiji, tere, revand, ceduar, yabru'us-sanem, şahtere ve niçe bin dürlü sa'ir edviye bu dağda mevcuddur. Niçe kehhaller burada tütüya cem' edub kırk senelik a'lilerin gözüne mil ile çeker mahv olmuş çeşmeleri ruşen edilir. Yüz elli haneli sünbül ve müşk-i rumisi olur, lalesi, zerrini, şakayık ve tırfil, sekari na'nesi meşhur olub bu hoş âdeme hayat virir.

1.2.19. Menakıb-ı Bel'am İbn Ba'bür: Bir gün cebelin dameninde cirid oynarken at'dan tekerlendim at'da başını alub "*Kandesin Ereğlidağı*" deyü kaçtı. Heman can başıma çıkub diğer bir ata binerek birkaç gulamlarımla arkasına düştüm, ta zirve-i cebelde atı tutub süvar oldum. O mahalde uzun bir kabir gördüm "*Allahu a'lem bir ulu ziyaretir*" diyerek ruhuiçün Fatiha tilavet eyledim. Piyadece adımlayub kaddi seksen adım geldi. Baş ve ayağı uçlarında birer seramed umud-ı zenburi dikmiş. Bu ziyaretin tamaşasıyla meşgul iken bir bed rayihadır ortalığı tuttu. Herkesi sermest ile dininden ben ve gulamlarım burunlarımızı tıkadık kabre bir nazar itdim ne göreyim? Toprak, tencerede bulgur kaynar gibi fokur fokur kaynıyor, zift ve katranlı bir toprak, bundan çok müteaccüb olduk yine atlarımıza süvar olub vakit-i gurubda Tebriz kapusundan içeri girdik ba'del-mağrib paşanın huzuruna vardığımızda "*Şükür sağlığa hele atını cümle bisatıyla buldun mu?*" Buyurdular. Beli buldum Eğerlidağında Evliyaullahdan birinin uzun bir kabrini ziyaret ettim diyerek kabri gördüğüm gibi hikâye ettim. Müellif bu musannifinden Erzurumlu Ca'fer Efendi nam-ı âlim zatda orada idi. Söze Ağaz ile "*Sakın Evliya Çelebi o kabri bir daha ziyaret etme. Hazreti Musa'nın bed-duasıyla imansız gitmiştir ki ana bel-am ibn*

²² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 216

Ba'ür²³ derler nice yüzyıl mu'ammer olmuş Hazreti Musa sonra dag-ı derununda diyar-ı Mısırı terk ederek bu dağda sakin olmuş hala kabri Sayf-u şitada leş (lâşe) gibi kokar. Tûrabı bile cehennem azabı çekub kaynar” buyurdu. Hakir hayretle ve behhet içinde aldım.

1.2.20. Evsaf-ı Ziyaretgâh-ı Kibar-ı Evliya-yı İzam: Bedreka-i keramat ayine-i makamat hazan-ı esrar tarikat nazırı envar hakikatü'ş-şeyh Ebu İshak Kavini aleyhi rahmeti'l bari ismi şerifleri İbrahim'dir. Künyeleri Ebu İshak Kazvin şehrinde rahim-i maderden müştak olmuştur. Atası şehriyar idi. İslam ile müşerref oldukda Ebu İshak Vâlidesi hamile kalmış üç yüz elli iki Ramazanında âlim vücud ayak basmıştır. Günden güne meslin sofyanede terki ederek kutbu'l-aktab olmuştur. Umumi bir seyahata çıkub Bursa'da ve Edirne'de makam edinmiş andan yine Erzurum'a gelub Tebriz Kapusunun iç yüzünde bir kal'a-i azimi darü'l-kararı baki ittihaz eylemiştir. Bir aksakallı fakat Hatun türbedarı vardır ki vak'ası birinci ciltde mezkûredir yine bu kaya içinde Revan da yedi ay mahsur olan Şehid Murtaza Paşa Ebu İshak Sultanın ayağı ucunda medfundur. Dişlen Hüseyin Paşanın maktulu Abaza Paşa da andan medfundur. Ulu Cami' imamı Aziz Efendi, Ulu Cami' imamı Zeyni Efendi nam-ı zatlarında ayrıca ziyaretler vardır. Paşa Sarayı mukabelesinde bir sivr kümbet içinde Sultan Kasım bin Sultan Mahmud Gaznevi cenbinde hemşiresi Firuze Hanım ana karib La'li Paşa Külhani Ahmed de medfunlardır. Ezincan Kapusundan Taşra da Deve Çeşmesi üstünde merhum Şehid Canpoladzade Mustafa Paşa medfundur. Rahmetu'llah-u aleyh pederimiz ve hakir velini'meti bi-menti idi. Eğerlidağı dibinde Hazreti Abdurahman²⁴ Gazi Cihan-nüma, mürtefi, teferrücgah bir tekyede medfundur. Hindi Baba Sultan da orada Tebriz Kapusunda Gümüşlü Kümbet Namında seramed musanna' bir kubbe-i âli kubbe-i ala vardır. Zaman-ı kadimde serapa Gümüşlü mestur imiş Sultan Mahmud-ı Gaznevi burada medfundur. Seng-i sandukasında sadece Sultan Mahmud yazılı Gaznevi yok daha çok ziyaretler var amma şöhretlileri bunlardır.

1.2.21. Erzurum Eyaleti Kürdistanın'da Şoşik Kal'ası Üzerine Olan Seferimiz:

Araz Nehrinin cenubi karşusunda dağlar içinde olan Şoşik Kal'ası beğinin isyan edüb, sulha mugayyir olarak Acemi'n Revan Kal'ası nevahisinden bağzı yerleri nehb-u garet etdüğü Revan Han-ı Âli Han Oğlu Genç Âli Han tarafından name ve

²³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 217

²⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.218

elçilerle bildirilmiş tazallumnameler kır'a'at olunarak cümle erbab Divan-ı Müşavere ettiler sefere karar verildi. Cüme Erzurum sancaklarından olan mirlivaları erbab-ı zeamet ve erbab-ı tımar her kal'anın nısf askeri Emr-i Şeriflerle sefere da'vet olundu. Sancak sancak Kapucubaşılar gidub asker günden güne cem olmağa başladı. Gümüşlü Kümbet sahrasında hayme ve hargahlarıyla meks eylediler. Paşa-yı âli vekar dahi yetmiş bayrak sekban ve sarıcası dört bin askeri ile mezkûr sahraya çetr-i mülemma'nın rekz eyledi mir-i miranlarda etrafına çadır kurdular. Molla Ketenci Ömer Paşazade, Mehmed Paşa karındaşı Irak dan Ma'zul Baki Paşa Ketağac Paşa Gürce Deli Dilaver paşa paye ile Erzurum Defterdarı Osman Paşa henüz çaşniğir paşalık ile Harem-i hasdan çıkmış seci' ve Dilaver mir-i liva İspir, Tortum paşası Gazi Seydi Ahmed paşa vesa'ir mir-i miran Kanun-ı şehriyarı üzre ale'l-tetib yerli yerlerince meks edub cümlesi yetmiş altı bin asker²⁵ oldu. Acemler elçileri bu derya-ı misal askeri görüb Şuşik beğinden şikâyet ettiklerine nâdem oldular. Belki Revan'ı muhasara eder korkusuna düştüler sonra ayın yiğirmisinde Alacaatlı Hasan Ağa namı Kapucubaşı bin müsellahtı altı askeriyle konakçı olub tugu' ve otağı götürdü. Seydi Ahmed Paşa Çarhacı Baki Paşa Dünder (demdar) ta'yin kılındı. Ertesi gün Paşa-yı Kamkar Gümüşlü Kümbet kazasında cüyüş-ı muvahhidin ile ala-ragmil-a'da bir alay-ı azim etti ki dört çevrede bulunan Kızılbaşların gözler çıralandı. Güruh güruh hareketle dört saatte Deveboynu nam mahale varılarak menzil alındı. Paşa-yı âli kadar otagında meks edüb cümle ümera ve mir-i miranlara ziyafet-i azime bezl edildi. Herkes Hayme ve Hergahına çıkıldı. Burası çemenzar bir hamundur ki nabatat ve tırfil yoncası çok yayarak atlarımız taze hayat buldular. Burası ma'hud Pasin sahrasının ibtidasıdır amma kışın burada minare boyu kar, çığ ve tipi içinde niçe karban helak olur hatta Tabanıyassı Mehmed Paşa bu Deveboynu karını aşamayub kervana imdad yetişdiremediğinden o güzel kal'a Kızılbaş bed-muaş alana geçmiştir. Böyle bir amansız deveboynudur. Buradan şark'a 3 saatte Ca'fer Efendi Karye'sine geldik bunda bizi Ca'fer Efendi bir ziyafet-i azime edub paşaya bir at, üç gulam, üç kise hedaya verdi. Üç yüz haneli ma'mur ve abadan köyüdür. Andan yine canib-i şarka Pasin sahrası içinde hareketle 5 saatte Hasan Abad Kal'asına geldik.

1.2.22. Evsâf-ı Kal'a-i Hasan Âbâd: Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan bunu Ebü'l-feth havfinde müceddeden bina etmiştir anınçün Hasan Kal'ası namıyla meşhurdur. Pasin sahrasında göğüs virub eflake ser-çekmiş âli bir kal'adır. Burası sonradan

²⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 219

cebren ve kahren muhasara edilerek Kara Yusuf²⁶ evladı ekadında zabt edilmiştir. Erzurum eyaletinde Pasin Sancığı Beğinin tahtıdır. Beğinin hassı Kanun-ı Süleyman üzre 12.400 akçedir. 6 zü'aması, 225 tüccarı vardır. Alay Beğisi, Çeribaşısı, Yüzbaşısı vardır. Hin-i gazada cebelüleriyle bin beş yüz asker olub nısf kal'a neferatıyla ve paşa fermanıyla imdada geldiler. El-azametuulahu vakte ki Paşa-yı zevil ihtiram bu kal'a zirinde meks etti. Kal'adan bir yaylım tüfenk, bir yaylım top vesa'ir alat-ı ceng atıldı ki zemin-ü asuman tir tir titredi. Hasan Kal'ası semender gibi ateş-i nemrud içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görüb den-beste velal oldu. Burada paşa-yı Aristo-tedbir Kal'a dizdarına buyurdu-ı şerif bir iç mehteri gönderüb Kal'anın acele donatılmasını cümle askerim pür-silah bedenerde âmâde olmasını kal'a tamaşasına geldiğinde cebehaneye müzeyyen edüb birden gülbang-i Muhammedi getirilerek top ve tüfenk şad manisi edilmesini emr etti. İkindiden sonra paşa Acem elçisiyle Pasin Beğinin ziyafetine giderken kal'adan sada-yı Allah Allah ile top ve tüfenk sadaları evce peyveste oldu. Elçi engüşt ber-dehen olub “*Hey Kayser-zemin Şahı! Aceb Kal'a-i Hasanabad'a mâliksin!*”dedi sonra kal'aya girince Ilıca Kapusunun iç yüzünde iki kapu arası tugulka ve serpenah zırh, zerkülâh, ganagum alat'ı silahile müzeyyen cümle kullar şահrahın yemin-ü yesarına kat-ender kat ta iç kal'aya varıncaya kadar selama durdular. Derun-ı kal'ada Cuma' namazı eda olunub taşra çıkınca kal'anın cümle burc-u baruları filandıra güna-gün bayraklarla tezyib edilmiş paşa iç kal'aya çıkub kırk dört karış Sultan-ı Süleyman toplarını atdırarak güllelerini ta Çoban Köprü'süne yetiştirdi. Sonra ziyafet tenavül olunur. Beğine, Dizdarına birer Hil'at-i fahire ihsan olundu. Paşa yine alay ile seraperdeye geldi sonra yüz elli akçalık Kadısı, Yeniçeri Serdarı, Sipah Kethüdayeri, müftü ve nakibü'l eşrafi sa'ir a'yanı paşaya gelüb zemin oldular.

1.2.23. Hasan Kal'asının Eşkâli: Pasin Sahrasının şimali canibinde bir dağın dameninde²⁷ evc-i asumane ser-çekmiş Yalçinkaya üzre mebni ber-iç kal'ası vardır ki canib-i şarkisinde Ilıcadan aşağı bakmağa insanın zehresi dayanmaz. Sahraya göğüs vermiş muhabbetli kehkeşana benzer bir kal'a-i hüsündar sengin bünyaddir. İçinde Dizdar ve İmam ve müezzinden gayrı kimse bulunmaz. Buna at, hımar çıkmaz Fatih-i Revan Murâd Han'ı Rabi' için müfid ve muhtasar cihan-nüma bir kasrı vardır. Melek Ahmet Paşa Efendimiz Revan'a giderken bu kasr da silahdar nişancı

²⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 220

²⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 221

oldu ki “*Koca nişancı*” ismiyle şöhret bulmuştu. Bir gece şerare-i semden Murâd Han’ın üzerinde ki yorgan yandığından azl olundu. Bu iç kal’a dairen-madar bin adımdır. Handaki yokdur. Garba nazır bir demir kapusu var. Bu iç kal’anın şimal tarafında havlısı var andan aşağı varoş Ribat Kal’ası alçak yerdedir. Fakat iki kat bir kal’a-i azimedir. Dairen-madar cirmi altı bin adımdır şekli murabba’ dan tulanice sengin-bina bir kal’a-i ra’nadır ki beyaz kuğu gibi nümayandır. Amma divarları on sekiz arşın boyundadır lakin iki divardır. Üç tarafında handaki gayet alçaktır amma düşmandan asla havf-u haşyeti yokdur çünkü alçak sulu zemin olduğundan düman ardında metrise giremez. Bir zira’ kazılsa suyu çıkar ma-batak çatak yerdir. Erzurum kapusu garb’e nazır demir kanadlı azim kapudur. Şark da Ilıca Kapusu Ugrun Kapusu mesduddur. Yedi yüz kulu, Dizdarı, Mükellef cebehanesi, Altmış pare büyük küçük topları vardır. Meşhur Abaza Paşa hile ile ale’l-gafle bu kal’ayı alub isyan etmişti. Kible tarafı sahrasıdır ki uzunluğu yedi konaklıdır. Kal’a içinde beş yüz doksan kadar toprak örtülü kargir kış evleri vardır. Kal’a dokuz mahalle ve dokuz mihrabdır. Cami’lerinin en mükellefi Süleyman Han Cami’dir. Bir minareli, Toprak örtülü tarz-ı kadim alçacık bir cami’dir. Şehrin esvak muhtasarı var amma bedestan vesa’ir imaret yok. Altı mekteb-i sıbyanı bir han ve bir hamamı var lakin hamamı ekseriye mesduddur. Halkı hep şeci’, namdar, yarar, hünerver²⁸ Fakir şekilli garib-dost âdemlerdir. Ab-u hevasının letafetinden zekiyyü’t tab kimseler vardır. Hususen Sultanu’ş-şu’ra Naf’i Efendi bu hak-i anberi esade tevellül etmiş Nafi’den ise niçe zevat-ı Nafi’ görüb tekmil-i fûnun itmişlerdir. Bu kal’a ve etrafında bağ ve bağçe olmaz. Şiddet-i şitası gayetü’l gaye burdadır amma hububat mahsulü firavan ve ganimet yerdir lakin balı va nanı delicedir. Hatta hakir dizdar hanesinde fütur ekmekle bal yemiştım yarım saat sonra cihan başıma dar oldu. Kendimi kal’adan aşağı atayazdım.

1.2.24. Evsâf-ı Germâb: Bu aşağı ribatın kible canibindeki divarların önünde yedi aded ılıca vardır. Sular gayet i’tidal üzredir. Kubbe-i muhtasarlarla mebni germablardır. Sekiz aded de üstü açık kaynar ılıcalar vardır. Her biri birer gün hayvanata nafi’dir ya’ni hayvanat ehliyadır birisi marazları gerfitar olduğu vakit bunda gusl etseler şifayab olur. Bu germablarn sularını develer ile götürüb cereb-ü cüzzam marazına mübtela olanlar içirirler sıhhat bulur. Meşhuru afak ılıcalardır. Bu şehri tamaşa ettikten sonra yine canib-i şarka giderek 3 saatte Sefer Ağa köyüne

²⁸ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 222

geldik. Burası yüz haneli bir köy olup zeametdir andan yine şark'a 3 saatte gidub Çoban Köprüsü nam-ı mahale geldik. Burada cisirin Hasan Kal'ası canibinde meks olunarak asker karşıya geçirildi.

1.2.25. Çoban Köprüsü: Bunu Al-i çobaniyandan bir melik bina ettiğün Çoban Köprüsü dirler. Araz Nehri üzerinde kavs-ı kuzahdan nişan virir bir manzara-i ibretmandır. Araz Nehri Bingöl yaylasından sükun edub şark'a dogru ceryan ederek Malazgird'in altından geçer sonra Artif Hınıs Kal'aları önünden ubur ile Halkalı Köprüsünden geçer. Niçe yüz kurayı eska varua ederek bu Çoban Köprüsünden mürur eder. Revan²⁹ Kal'ası altında zengiye Küre Nehrine ve o vasita ile Gilan deryası Bahr-ı Hazarına munassıb olur. Bu nehir de darbeleri sudur Bingöl yaylasının kar'ı sökkün ettikde derya gibi cuş-ı huruş eder. Üç günde bütün asakir bu Çoban köprüsünden ubur ettirüb Paşa dahi alayıyla gezer etdi. Andan 7 saatte büyük Artif Karyesi menziline geldik. Hınıs sancağı hakinde yüz elli evli Emeni köyü olan Artif altında meks olundu. Buradan yine canib-i şarka hareketle 8 saatte Kozlu Baba Karyesine gelindi ki Sultan andan medfundur. Bu da Hınıs toprağıdır. Andan 6 saatte Hınıs Kal'asına geldik.

1.2.26. Hınıs Kal'ası: Azerbaycan hükümdarından Uzun Hasan'ın ammisi Şah Şapur'un binasıdır. Sonraları ekrad-ı arz ita'at ederek kal'anın miftahlarını Süleyman Şah'a teslim etmişlerdir. Hala Erzurum eyaletinde sancak beği tahtıdır. Beğinin taraf-ı Padişahîden hassı 484.000 akçedir. Livasında iki zeamet 425 tımar vardır. Kanun üzere cebelüleriyle iki bin asker olup gelerek orduda haymelerinde meks ettiler. Cümlesi Mahmudi ekradlarıdır. Yüz elli akçelik kaza-yı asumanidir. Dizdarı, kal'a neferatı vardır amma serdarı, kethüdayeri, müftisi, eşrafi filan yoktur amma levend sipahisi pek çoktur.

1.2.26.1. Kal'anın Eşkâli: Erzurumdan saat ile canib-i cenuba üç konak yerdir. Amma Altun Halkalı cisrinden dahi rast ve müstakimdir. Bu Hınıs sur'ı bir püşte-i âlideki Yalçinkaya üzerinde murabba' şekli şeddadi bina Kal'a-i Üstüvardır. Bir sahrayı nihayenin ta vasatında havaleli çukur yerde vaki olmuştur. Her canibi evce ser-çekmiş yalçinkayalardır. Bir Yalçinkayalı havâlisi var kal'anın şark tarafında içeride bir ab-ı zülâl ceryan eder. Kal'anın aşağı tarafında divar dibinde üstad bir

---

²⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 223

demir kafes inşa etmiş. Mezkûr su ona³⁰ dâhil olub andan taşrada niçe bostanlara taksim olunub eska ider amma demir kafesden sudan başka bir şey geçemez. Kal'a kaptusu bu aynı cariye'nin mahrecine karibdir. Bu Kal'a içinde bin ikiyüz hane-i ekrad oturur. Cümle yedi mihrab ma'bade vardır. Bir han ve hamamı, sevk muhtasarıda var. Binaları serapa toprak örtülüdür. Kiremitli bina yoktur. Halkının koyun ve keçileri hesabsızdır. Ahâli şehrin garbındaki Bingöl yaylasına çıkub kesb-i tiravet ederler. Bu mahalle Malazcird-Malazgird kal'asının Beği Erzurum sancağı Mirlivası olduğundan üç bin müsellağ ve mükemmel mahmudi askeriyle gelüb hil'at-ı fahireyi iktisa ederek başına çelenği sokdu. Ol gün ferman-ı vezir ile tâli'a-i asker oldu. Çarhacı Baki Paşa ve Dünder Seydi Ahmed Paşa elli üç bin askere serdar olub on iki şahi darbzen, iki kolomborna toplar ihsan olundu. Dua ve sena ederek Kal'a-i Hınısda Şuşik Kal'asına müteveccih oldular. Paşa Efendimizin on bin kadar askerle Hınıs sahrasında kaldı. Andan cümle asker ile canib-i şarka sarp kayalı dağlar içine girub uçurum yerleri 6 saatte ubur ile Hasbek Karyesine geldik. İki yüz evli Kürd köyüdür. Oradan hakir iki yüz şehbaz altı ila dokuz saatte Ziyaeddin Kal'asına geldik. Azerbaycan Hükümdarı Ziyaeddin binası olub Azerbaycan hakinde bir Hınıs-ı Hasin ve seddi metindir. Erzurum Hınıs sancağı hudududur. Dizdar ve neferatı vardır. Revan fethinde ahâlisi itaat edub miftahları Padişaha verdiler. Tekâlif-i örfiyeden biridirler. Serdarı filan yok bir cami' altı yüz mikdarı toprak örtülü tahtani evleri var. Bir han ve hamamı kırk elli dükkânı var. Sengistan ve Kürdistan yer olduğundan o kadar ma'mur değildir amma halkı gayet Şeci' bahadır evlerdir.

1.2.27. Evsâf-ı Germâb-ı İbret-nüma: Araz Nehri ile Van deryası arasında vacibü's-seyr bir ılıcadır. Ziyaeddin Kal'asına karyebdir. Bu ılıca beş altı³¹ yerde kaynak olub biri brine onar on beşer adım uzak kıbablardır. Kimisi buz paresi gibi ab-ı zülâl, kimisi de kaynamış su kadar asi hep diğerlerde bu tartib üzere biri kaynar derece sıcak, diğeri buz derece soğuk acayib mebni' hüdadır. Buradanda bir mucib ferman-ı vezir kal'a kullarının nısf-ı Ağalarını alub canib-i garba doğru dağlar, taşlar aşub 9 saatte Avnik Kal'asına geldik. Bu da Ziyaeddin binası olub Süleyman Han'a boyun eğmiştir. Bir yalçın kaya üzere seramed çar-küşe bir kal'a-i rengindir. Buradan da ileri giderek Şuşik Kal'asına vasıl olduk. Şuşik Kürdlerce kal'anın bulunduğu dağın ismidir. Kal'a Sultan Hasan oğlu Ziyaeddin binasıdır evc-i Osman'a ser-

³⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 224

³¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 225

çekmiş yalçın bir kayanın ta zirve-i a'lasında murabba' şekli küçük bir kal'adır. Asker derya-misal ile zir hisardan bir top menzili uzakda ordu kuruldu. Heman o saatte kal'a muhasara olundu. Zir-u bala keminğahlarda guzat-ı müslimin metrise girub tüfenk atmaya başladılar. Hemen kal'adan bir yaylım top ve bir yaylım tüfenk atulub yetmiş âdem bir nefesde can-ı şehadet içdüler. Hemen Serdar Seydi Ahmed Paşa var kuvveti bazuya getirub niçe yüz iş eri olan mir-i miran vesa'ir ümeraya hulvü'l lisan ile askeride ihsan ile kendine bende ederek bizzat damen dermiyan ile dört tavil şah topu kal'anın şarkına havele-i ba'ideler üzerine koydu. Siperler ardından derun-ı kal'aya bir yaylım top urunca bi-emrillah Şuşik Beğinin ammızadesi Cendedan şüca' Beğ top güllesi isabet ederek ol an mürd oldu. Kal'ada bir velveledar kopdu dört çevreden guzat-ı Kal'anın rahnedar yerlerden ankebut-var resen-bazlık edub tırmaşmağa başladılar hulusa bir gün bir gece cenk-i azim olub ertesi gün dendan-ı bedenlere aman bayrakları dikildi. Cem' ekrağlar "*Aman ey güzide-i asakir-i Âli Osman*" deyü feryad ve fiğana koyuldular. Sedar Seydi Ahmet Paşa bölükbaşısı paşanın Alacaatlı Hasan Ağasıyla Kal'a kapusuna varub ka'adan dışarı iki aded namdar Kürd beğleri rehin çıktılar. Bu gece beğimiz Mustafa Beğ³² Kal'adan kemend-i hile ile nüzul edub Acem'e firar etdi dediler. Der'akab Serdar Seydi Ahmed Paşa bu yalan söze i'timad etmeyub tiz Beğinizi bulun yohsa sizin yedinizide kele paça eder Hınıs altında bulunan Erzurum vâlisi Vezir Ahmed Paşaya gönderirim diye bu yedi âdemi kayd-bend eyledi. Kal'anın içine ale'l-gafle yedi yüz âdem koyub Şuşik Beğinin sarayındaki cümle emval-u eşyayı kabza- tasarrufuna aldı. Ekrağ eşkiyasını taşra sürüb cümle silah ve mühimmatlarını zabt etti hasılı kal'ayı tamam feth edub Efendimiz Mehmed Paşaya müjdeci gönderdi. O gün kal'ada bang-i Muhammedi okunub içine iki bin tüfenk endaz konuğ azim top ve tüfenk şadmanakları olub ta acem hududuna kadar Şuşik beğinin ili, vilayeti garet olundu yüzbinlerce koyun, sığır, at ve katır iğtinam olundu. Şuşik Beğinin ele geçirmesi için il'e, vilayete âdemler gidub birgün dolak tülünđi çaşığ bulub Serdar Ahmet Paşa cellad'a teslim ettirdi. Cellad bi-eman kellesini bedeninden uçuracağı zaman ayağa kalkub "*Ey Demir Ayak Paşa amdan hâlîme merhamet et. Gelin bir danışığım vardır diyem*" demesi üzerine cellad eman verir o da "*Vallah Billah Şuşik Beği çaşt çağı Kal'a-i Makü'ye gelüb Acem hanına! Çar düştü Henim Kal'asında mahbusdur*" dedi. Derhal Baki Paşa, Ketağaç Paşa, Deli Dilaver Paşa Malazcird beği

---

³² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 226

Mehmed Beğ ile cümle üç bin asker Makü Kal'asında Şoşik Beğini aramağa yola çıktılar. Evvela menval deresi kenarınca canib-i şarka 8 saatte taş, dağ aşarak Kümbet-i Tahmures Karyesine geldik. Acem hanlarından Tahmures Karyesine geldik. Acem hanlarının Tahmures Han Cıgaloğlu cenğinde mürd olub bunda bir kubbe içinde defn olunmuşdur. İki yüz haneli köydür. Acem'e ve Şuşik'liye harac virirler. Andan yine şark'a 7 saat Çengelistan içinde gidub Şahgediğini aşdık 3 saat kadar da. Bir sahra-yı lalezarde gidüb Makü Kal'asına geldik.

1.2.28. Evsâf-ı Kal'a-i Makü: Binasından eser yoksa da Enü-şirvan binasıdır dirler.³³ Ekradları Süleyman Han'a tabi' oldukları zaman burası Mahmudi Beğine hediye olunmuştu. Lakin bir hile ile istila edüb Mahmudi Beğlerinden Malazgird beği hükmünde iken Fatih-i Bağdad-ı Murâd-ı Han-ı Rabi'an veziria'zamı Kara Musatafa Paşa ba'del-feth Bağdad'ın Derne dertenke caniblerine hudud kesmeğe varduk da efendimiz Melek Ahmed Paşa henüz Diyarbekir vâlisi iken o da birlikde gitmişti. Hudud-ı Osmaniye ta'bin edilerek akd-i sulh için şehrezul hakinde Ahmed Kal'ası Osmanlılar tarafından harab edildi. Acem dahi Van hududunda Kotur Kal'asını harab eyledi sonra Revan kurbunda bu Makü Kal'asını Osmanlılar harab edüb beğini Malazcird'e koydular. Sonra Acemde bu Şoşik Kal'ası beğinin hilaf-ı vaktinde fırsat bulub bu Makü Kal'asına nezaketle bir gecede Mazenderasini koyub hıns-ı hasin ittihaz etmiştir.

1.2.28.1. Evsâf-ı Kal'a: Nehir kenarında dibi ince yukarısı sahra-yı azimdir. Köye münazzar yahud zencef ütücüsü mermeri gibi ince belli evc-i asumane ser-çekmiş her bir tarafından zafersiz, havalesiz bir kal'a-i bi-mesaldir. Aşağı köylere ağaç köprü ile ubur olunur bir kapusu var andan içeri minare yolu gibi kayadan kesmeli yokuşdan yukarı çıkılır. İçinde yedi yüz kadar evleri var amma o kadar ma'mur değil. Eğer ma'mur edilirse kahkaha-asa bir kal'a bi misal olur. Revan Hanlığı hükmünde sultanlık olub içinde iki bin mazenderani tüfenk-endaz koymuşlar. Her gece nehir üzerinde köprüyü kaldırırlar kal'anın kayası cezire misâli kalır. Kal'anın ta zirve-i a'lasından yüz kulaçlı ip dolaplarıyla yukarı su çekub def-i atşan ederler. Bu kal'a hanı bin mikdarı Dizçöken tülünği ile aşağı serdarımıza inub bir ziyafet-i azime keşide etti. Ba'dül-ta'am sedarımız Baki Paşa Şuşik Beğini eman billâh taleb eyledi o da "*Mütekeffil ol cümle asker ki beğe zarar gelmeyeceğini duyub paşa da*

³³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 227

tevekkülen alallah” deyü ahd eyledi. Beği kal’adan alub bir günde kendi kal’asına götürdü. Seydi Ahmed Paşa teslim etti o dahi yedinci günde Hınıs Kal’asına gelüb Erzurum³⁴ Vâlisi Mehmed Paşa Efendimize verdi. Cümle mir-i miran ve ümera, iş erleri, Avnikli Ahmed Ağa vesa’irleri rica edub katl dan hılas edilerek itlak eylediler kal’asıda Malazcird Beği Mehmed Beğe ihsan olunub cümle guzat-ı müslimin ile sâlimin, ganimin mensur ve muzaffer Erzuruma yollandı. O gün 7 saat giderek Alacalar Karyesinde menzil alındı. Burası Araz Nehri kenarında Bayezid Kal’ası hükümdarı üç yüz evli Ermeni ve Müslüman köyüdür. Burada sahib-i darat Efendimize Revan Hanı elçisi Kasım Han’a, Tebriz elçisi Seyfi Âli Han’a azim ziyafetler ederek ellerne murabbetnameler verdi. Her birine ikişer çıplak küheylan at, birer mercan-u tesbih tir-ü keman daha niçe dürlü Ceneviz ve Venedik hareleri ihsan eyledi ve cümlesine hitaben “*Biz Osmanlılar sulh’a mugayyir*” iş reva görmeyerek Şoşık Beği Mustafa Beğin ilini, vilayetini garet ettirüb kal’ayı diğerine ihsan etti. İşte siz ya’ni Revan han’ı karındaşımız andan şikâyet ettiniz. Makü Kal’asına koyduğunuz askeri çıkarub kanun-ı sulh üzere kal’ayı harab ettiniz ve illa hala tuğrakeş serdar-ı muazzamın derya misâli asker çıkarub bütün Revan, Nahcivan illerini nehb-ü garet ettiririm deyince elçiler ser bi-zemin olub ber ser-ü çeşm dediler. Bunun üzerine her birine Acemane semmur kürkler giydürülüb Kılarcı Veli Ağa elçi Kasım Han ile Revan canibine gitti. Alacaatlı Hasan Ağa elçi Taki Han ile Nahcivan’a revan oldu. Hakir dahi gümrük kâtibi olduğumdan gümrüğe gelmesi için elime nameler verildi. Tebriz Han’ına mücevher zeynli bir at, yelkenden çullu diğer bir küheylan at, latif sultani destmallar, bir inçü tasbih bir çift carkab tikreş verilerek Tebriz Han’ı elçisi Seyfi Âli Han’a teslim olundu. Hakir dahi böylesine verildi. Paşa Efendimize “*Evliyam size Allah emaneti olsun*” deyü elçiye tatyib-i hatıramızı tavsiye eyledi. Bu canib-i gümrüğümüze kurbanlar gönderesiniz deyü han’a ricenameler yazıldı. Bunlarda hakire teslim edilerek bir kise harc-ı rah, bir kat libas-ı fahire bilemedi ki on bir³⁵ hüddamında başka her ocakdan beşer onar âdem bileme koşuldu. Cümlemiz kırk beş nefer olduk. Paşa efendimizle adabı vecihle vedalaşub mütevekkilen Alallah Revan ve Nahcivan canibine ravan olduk.

³⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 228

³⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 229

1.3. NEHR-İ ARAZ KENARINDAN KALKARAK ACEM'DE REVAN NAHCİVAN CİHETİNE GİTTİĞİMİZ

Evvela Araz Nehr-i kenarınca ol gün canib-i şarka 8 saat giderek Yaylacık Karyesine geldik. Burası Avnik Kal'ası hükmünde nısf-ı Ermeni nısf-ı İslam bir köydür ki İslamları Mahmudi ekradlarıdır bir cami' var. Buradan yine canib-i şarka doğru Araz sahiliyle giderek Barudhane menziline geldik. Burası Şoşik Kal'ası hükmünde bir dere kenarında üç yüz haneli nebatat ve giyahlı bir kavi olub ardından güherçile hâsıl olur. Anınçün Barudhane dirler ma'mur köydür. Buradan yine şark'a 13 saat giderek Düşkaya Kend-i menziline geldik. Kend'i harab olmuştur. Avih deresi nam bir ab-ı şirininde bir çemenzar üzerine hayme-ü harğahımızla meks edub emirane safalar ettik. Buradan da hareketle şark'a 13 saat giderek Çağla Gurta menziline geldik ma'mur köyde ahâlisi hep Şuşik ekradlarıdır. Şoşik Kal'ası da sol canibimizde sarı kayalar üzerine nümayan idi. Bize "Safa geldiniz" makamında yedi selam top atub me'kulat ve meşrubattan beğleri birçok hedaya götürdü. Burada Revan han'ı elçisi Kasım Han ile Niksarlı Kılarcı Veli Ağa Revan canibine revan oldular. Hakir dahi bizim elçi ile Nahcivan Han'ı elçisinin belesinde sağ tarafdaki dağlar içinden Nahcivan yoluna revan olduk. Şark canibinden niçe yayla, dağ, bağ aşub 13 saatte mâlikinin ilk kal'ası olan Karış Kal'asına vasıl olduk.

1.3.1. Karış Kal'ası: Timur Han'ın oğlu Şahruh Mirzan'ın binasıdır.³⁶ Sonra Azerbaycan Sultanı Uzun Hasan hükmüne girmiştir. Hala Revan Hanında olub Azerbaycan şehirlerindedir. Kal'ası bir püşte üzre evce ser-çekmiş şahin ve zağanos yuvası gibi a'lidir. Murabba' şeklinde sengin bünyan bir kal'a-i ferah abaddir. İçinde bin Dizçöken tufengi vardır. Ser-neferleri bizimle olan elçilere hedaya getirdük de bize rağmen kal'adan yetmiş seksen pare top atdurub şadmanlık ettirdi amma hurde top sadasında canib-i yesar ve yemin ra'd var gürlledi. Bizi de kal'anın zırinde haymelerimizle meks edub ahesde reviş aşağı ribat'ı tamaşa ettik. Şehir o kadar ma'mur değil amma eskiden şehir-i azim ve kal'a-i kadim imi sonra 1043 senesinde Sultan-ı Murâd Han Rabi Revan seferine giderken Erzurum, Ahıska, Kars, Van askerleri bir yere biriküb bir karış şehrinin nehb-ü garet ederek harab ettiler ki muktaza-i musallahat idi. İlla yevmina haza o harabettedir. Yedi kadar mnaireli cami', sevk muhtasarı var lakin bağı, bağçesi yok. Şehr-i Karış nehir kenarında vaki olduğundan ab-u hevası latifdir. Yeri sehil olduğundan epeyce piriñç de hâsıl olur.

³⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 230

Bu nehirde Sükun Dağından sökkün edub Araz'a karışır. Kal'a ağası elçi ile hakiri ziyafete da'vet eyledi atlarımızla kal'aya yarım saatte güç ile çıkabildik oradan bir nazar ettiğimde cümle zemin nakş bukalemun gibi bedidar idi. Heman Şah'ın dizçöken ağası serinde ki tacı güna-gün otaglarla zeyn edub ablak cümle çığçığalarını pašasına bend kılub yanımıza geldi temenna etti. “*Hey kurban tu hayr-mukdem yüz basa basa göz basa basa sefa geldiniz*” deyu bizi hane-i cihan-nümasına da'vet eyledi. Yahşi mihmannevazlık edüb meydan-ı muhabbete sofraya yerine kalemkâr çist destehavan geldi. On bir güne pilavdan (avşıva pilav), gögü pilav, muza'fer pilav, od pilav, şille pilav, hoş pilav, çalav pilav, muanber pilav, sarımsaklı pilav, köse pilav, düvzen pilav ve düvezde büryan sebze nemekdan, mastaba çorbası, latif hariselerden tenavül edüb can sohbetleri ettik. Ba'dez-ziyafe elçiye hakire³⁷ Alacaatlı Hasan Ağaya latif vaşak postları hedaya verdi. Anda aşığı haymemize geldik ardımız sıra elli kadar koyun, bin kadar beyaz ekmek, yedi sekiz katır yükü meyve ve avşıla şerbetleri gönderdi. O gece ıyd-ı ekber edub iki gün daha burada meks ederek karşı nehir kenarındaki kasr-ı âlileri tamaşa ettik amma geyet güzel mevzun minareli bi-bedel bir cami' vardır. Ana karib Taceddin-i Münşi hamamı yedi kadar da mihman-ı saray'ı var. Ab-u hevasının letafetinden güzellerinin kudretten mükehhal olan gazâli gözleri uşşak'a nisb-ı niğah ettikce canana safa verir. Ertesi günü ale's-sabah bu şehirden kalkub üç yüz kadar mazenderani ile şark'a 13 saat giderek Kend-i Masir köyüne geldi kend'i lafzı bu diyarlarda kasaba ma'nasına kullanılır. Küh-ı Masir damında bin toprak örtülü evli, bağlı, bağçeli, ma'mur ve abadan ab-ı zülalli bir kendir. Bilalarından çay geçer. Yedi cami'üç hamamı, üç yz karda dükkaniçesi bazarı var. Bu da Rvan hakkında kelenterliktir. Bir şeb bu cay-ı zibade mihman olduk sonra buradan kalkarak 14 saat giderek Kend-i Rahhan'a vası olduk. Bu şehir Nahcivan haki hududunda Nahcivan hanının hassıdır. Gayet ma'mur şüküfezar kasabadır. Mihmandar gelüb vafır ikram etti bu günden iki Acem püseri gelüb hüddamımız oldu yahşi havanende idiler. Tarz-ı Horasani ma'niyyat okuduklarından âdeme can bağışlardı. A ndan yine canib-i şarka dere içinde 7 saat giderek Üç Kilise menziline vasıl olduk.

1.3.2. Üç Kilise Acibesi: Bu deyrin büyüğü Enüşirvan binasıdır. Andan senede kırk, elli bin âdem ta Firengistan'dan beri toplanıp birikir. Bu dağın zirve-i a'lasıda bir çemenzar sahrada anların eski bir kalıçaları vardır, yayarlar otağlarda ne kadar

³⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 231

nebatat-u giyah makulesi nafi edviye-i hışabat var ise cümlesini büyük kazağan içine koyub doldururlar sac ayacı kurub³⁸ halı üzerinde germa-germ büyük ateş yakarlar. Ateş kalıçayı asla yakmaz sonra o ta'amı aralarında taksim ederler birçokları teberrüken ta Firengistana kadar götürüb ba'zılarında o mahalde yiyüb zevk ve sefa ederler. Hakir bu hâlin sırrını rahiblerden sordum "*Vallahi bu hâliçe Hazreti İsa'nın üzerinde rahm-ı maderden müştak olduğu halıçadır.*" İsraililerin havfinden bir gara kapanub otluk toplayarak bunun üzerinde bir olayı ihya etmiştir. Cümle beni İsraili mucize olarak bu hâliçe üzerinde pişirdiği ta'amdan bezl etmiştir. Sonraları bu halıça Buhtunnasrn eline girdi. Oradan da Enüşirvan adile geçti o da deyr-i bina ettikde üzerinde ta'am pişirtti. Bizde üzerinde ta'am pişirdikten sonra pak-u tahire edub bogçalar üzre başımızla beraber hıfz ederiz. Hatta Süleyman Han Nahcivan seferine geldiği vakit bu seccade üzerinde iki rekat namaz kıldı deyu bir çok garaib rivayet anlattı bu sanki harirdendr fakat ne penbedir ne de suf bir güna sincabı renginde bir seccade-i kebirdir lakin gayet ağırdır. Amma hakirin akli kasirine kalırsa bu Kıbrıs ceziresinde çıkan bir nevi taşdan ma'müldür. O taşı tokmak ile döğdüklerinde kettan gibi olur. Ba'dehu hayal iplik eğirüb abdest mandyelleri latif, ziba donlar gömlekler edüb istanbul a'yanına ve padişaha hedaye götürürler. Hatta Kaya Sultan Efendimize pederi Murâd Han Rabi' latife edub" Kayam! Sana kayadan hasıl olma bir taş gömlek vereyim" deyü bir don bir gömlek ihsan etmişti. Bir müddet Kaya Sultan kayadan kamisi giyub kirlendikde ateşe koyub yakardı pak ve beyaz olurdu. İbret için yine giyerdi hayal-ü rakik bir gömlek idi. A'yanı kibarımızda çoktur. Hatta kapudan Hüsamzade hakire bu nev'iden bir mendil bağışladı kirlettikde ateşde yaktık. Melek Ahmed Paşa huzurunda epeyce yandıktan sonra gül-i penbe-misal oldu. Bu halıçada mutlaka bu Kıbrıs taşından dokunmuştur. Vesselam yoksa öyle³⁹ Buralarıda tamaşa ettikten sonra bu Üç Kiliseden kalkub şark'a ma'mur ve abadan kendleri mahsulât yerlerini dağ-u rağları şure fevrak yerleri çektik. Nahcivan hududunda bir kend'e geldik kaveşlun dameninde idi. On bir minaresi nümayan idi amma hakir o aralık sehl-i müşveş el hal olduğumdan keyfimce seyr ve tamaşa edemedim burada bulunan bir Bektaşî tekyesini ziyaret ederek şeyhleri Ni'met Dedenin himmetini aldık. Ertesi gün ale's-sabah kalkub bu sahrayı bi-payan içre on iki saat gittik lakin yolda üç kere çemenzarlarda istirahat eyledik sonra sahranın cenub-i cihetinde bir çemenzade Zengi Nehri menziline geldik nehir kenarında

³⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 232

³⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 233

haymelerimizle meks ettik. Bu sahranın dört çevresinde bulunan ahâli”Osmanlı gelmiş” deyü hedaya ile sevinçlerle hesabsız me’kulat ve meşrubat getirib mihmannevazlık ettiler. Hüddamlarımızda ma’dikerb var sahib-i şikem oldular. Atlarımızın haymaları önünde yedikleri tırfıl vesa’ir güzel yoncalardan karınları hum-ı hüsrevaniden nişan verirdi. Bu Zengi Nehri kıbledeki haran dağlarından bir yenüb şimale ceryan eder. Yüzlerce kend ve kara-yi reyyan edub Araz Nehrini de alub derya-yı Gilan’a mahlut olur. Buradan yine canib-i şarka ma’mur kend ve sahralar içre sayd ve şikar ederek gidub 10 saatte Sidirgi Kend’e vardık. Nahcivan hakinde İmam-ı Âli Rıza evkafıdır. Cemi’ tekâlifden bir ma’mur ve müzeyyen bir haneli bağ ve bağçesi hesabsız hevası latif kentdir ki halkı hep Şi’ilerdir.

1.3.3. Germâb-ı Sidirgi: Şehir haricinde bağlar kenarında yüksek kubbeli ılıcaları vardır ki üçününde aşren-fi aşr olan havuzlarında Acem güzelleri sim-ten mahiler gibi şinaverlik edub birbirlerini bi-tekellüf deraguş ederler. Bu şehrin ekseri halkı Gökdolak ve Cüllahlardır. Aşukane ma’niler okurlar. Hüb bülend selleri vardır. Buradan yine şark’a 14 saat giderek Ahmed Beğ Zaviyesi menziline vardık. Nahcivan hakinde beş yüz haneli bağlı, bağçeli⁴⁰ Ma’mur kenddir. Osmanlılar elinde iken Zal Paşazade Ahmed Paşa Nahcivan hâkimliğinde burada İstanbul tarzı minareli bir cam’i yaptırdığından buna elsine-i Acemde zaviye-i Ahmed Paşa kend’i derler. Hala yine bu kend o cami’ dilküşanın vakfidir. Buradan sonra yine 16 saatte ma’mur kend özleri içinde giderek Karabağlar Şehri Azimine geldik.

1.3.4. Evsâf-ı Şehr-i Azim Karabağ: Bu şehri ibtida Menuçehr inşa etmiştir pek atıktır. Hala Nahcivan hakinde başka saltanatlıktır. Mahmud Sâlis asrında Osmanlılar elinde iken Aceme geçmiştir. Timur bi nür dahi bu Karabağlarda kışlayub asker bi-payan ile beş ay kalmıştır. Bu derece ma’mur menbet bir sahra bi-payandır. Nice kere Süleyman Han vesa’ir serdarlarda buralarda kışlamıştır. Şimdileri ca-be-ca yine ma’mur ve abadan olmadadır. Hüddamlarımız içinde kırk kadar minare saydılar. Hamd-ü hûda bu şehrin ab-u hevası letafetinden tabiatımız hoşlandı. Esb-süvar refiklerimizle şehri sehel tamaşaya koyulduk. Mihmandarımızın takriri üzre on bin kadar bağlı, bağçeli evleri yetmiş mihrabı varki kırk minareli cami’dir. Han ve Hamamı çarşuları vefret üzredir amma henüz dahi vefretleniyor. Me’külen ve meşrubatın kesretiyle memduh bir diyarettir. Elçi ie bir

---

⁴⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 234

bağda teterrüc ederken Yezdan Kulu namı bir bağban bize yigirmi alti dürlü abadar armud getitdi. Meleçe ve Abbasi ürdibarı denilen armudlar binek ıgzında cüllab-ı katr nebat husue getirdi. La'lgün gülnarları olur. Revan pirinci, pilavı harisesi leziz olur. Aşbazları gayet pek ve cümle müslimdir. Zaten Acem de me'külat-ü furuht edenlerde asla Ermeni, Rum yoktur. Zaten buralarda Rum da yok. Meğer ticaret ile gelub gire amma Yahudi, Şi'i ve teberra-i kurayı çoktur. Melahide, zenadika Ca'feri, Kaderi, Hurufi, Zemini vesa'ir furak-ı dalle eshabı gayet çokdur. Bu Karabağda bu vecihle seyr-u tamaşa ettikten sonra kibleye doğru gidub⁴¹

1.3.5. Evsâf-ı Kala-i Nahşivan-ı Nakşî Cihan: Hakka ki cihanın nakş-ı bukalemuni bir şehirdir. Ba'zıları Nahcivan ba'zıları Nahşvan derler. İran-ı zemin şehirlerinin ab-ı ruyıdır. Hala Azerbaycan hududunda başka hanlıktır ki han'ı çok askeri malıdırı İhtimadevlesi, Kelenteri, Münşisi, Darugası, Dizçöken Ağası, Çiğyeyen Ağası vadır ki bu esnafın hep hükümetle alakaları var. Kadısı, Şeyhülislamı dahi vardır. Bu şehri zaman-ı kadimde Şah Erasiyab bina etmişdir ki hala ecdadının medfun olduğu kubbeler nümayandır. Zaman-ı devletinde Nahşivan o derece ma'mur ve abadan imiş ki deşt-ü sahrasında bir hatve arz-ı hâliya yokdurmuş sonra Mogol taifesi tama'a düşüb yer götürmez askeriyle gelüb bu şehrin nakş-ı cihanını bozarak harab ve yebab kal'asını münhedim edüb tarab etmişlerdir. Sonra Osmanlılardan Mehmed Han-ı Sâlis asrında Osmanlılar elinde iken Şah-ı Gümrah tarafından Zülfiyar Han gelüb Nahşivanı istila eylemiştir. Sonra Murâd-ı Han-ı Rabi' askeri gelüb Tabanıyassı Mehmed Paşa burayı feth etmiştir. İşte kar-ı dünya böyle ele geçmiştir nitekim derler: *Bozulur niçe bin işler, düzülür niçe cümbüşler, Bu kar-ı bu'l-acebdir ki yok ana karger peyda, Zaten her taraf hemişe harab olmadadır.* Bu da şüphe yokki kül şey-i helak nazım celilinde mu'desidir. Murâd-ı Rabi'den sonra burası daha ma'mur ve abadan olmuştur. On bin iki yüz toprak örtülü handan-ı azimlerle areste yetmiş aded cevami' ve ibadethanlerle pirastedir. Kırk mescid, yigirmi mihman sarayı, yedi güzel hamamı bin kadar dükkânı var. İmaratının ekseri güzeldir. Dördüncü iklim-i hakiki on sekizinci iklim-i arz vesatında olub hevası sehel şiddet üzeredir. Bağ ve bağçesi az olduğundan meyveli Ağaçları azdır. Yedi dürlü pamuğu(zagi, monlayı, zaafrani, la'li, has beyaz) galleşi, hintası memduhdur. Ehl-i sanayi maharetlidir. Kalemkârı Behrampurı⁴² Dstehavan çitleri meşhur cihandır. Arpası pek kuvvetli ve

⁴¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 235

⁴² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 236

çoktur. Bir ata kara arpasından dört kıyasi yetişir bu satanlarında suluca kavun ve karpuzu olur. Güzelleri ebyaz'l-levndir. Ekekleri zurzurvilrli tac uzun serbend sarar, kalemkari peşk-peşk came giyerler. Ayaklarına elvan keçe çakşır yeşil kırmızı narenci, turuncu papuş giyerler zenleri sivri sivri tekye geyüb üzerine beyaz ızar bürünüb ayaklarına elvan çizme giyerler. Güzelleri güna-gün kebudi görgüden börk-i İsfahani geyüb mirzayı dilara-misal hıramani-raftar zerafat ve nezaket güftar ederek halk ile hüsn-i ülfet ederler. Halkı Şafi'irlerdir. Şa'fi mezhebindeniz deyü da'vayı merd ederler amma yalan Ca'feridir. Ezan vakti evkat-ı hamseye müdavemet ederler amma cemaatla namaz kılmazlar. Cemaat kesireli garib cami'leri vardır ki her biri birer cennet-i firdevs huld-ı berindir. Ez-cümle cenabı Ahmed Paşa Cami, Ferhad Paşa Cami, Güzel Âli Paşa Cami' Cağaloğlu Cami', Hadım Ca'fer Paşa Cami'mizin münakkaş kasi fağfur-ı çin mebna cami'lerdir. Niçesinin kubbelerde çini ile mesturdur. İstanbul tarzı oyuz üç minareleri vardır. Ahmed Paşa Cami' İstanbulda ki Rüstem Paşa Cami' gibidir. Cenabı hamamı gayet latif ruşenadır amma der-i divarı kaşi çinidir. Ruham-ı gülgüm ile döşelidir. Cümle peştemalları sadaranç nakkaş ile münakkaşdır. Mihmanhanemize karib Zal Paşa Hamamı var. Cümle der-i divarı kaşi çinidir. Ferşi serapa barakani balgami somaki mermerdir. Öyle münevver bir hamamdır ki cümle cami'leri billur ve nefes marandır. Kubbesinin ortasında büyük bir havuz var. Hülâsa bu hamam hoş hevanın medhunda latifet ve nezafetin tensifinde hassan-u sehban bile aciz olsa girer değilki bu evliya-yı pür taksir evsak-ı şahisinde anka haveceleri mün'im sevdagerler vardır. Her biri gencine-i karuna mâlik maldar tüccar zavi a'la itibardır. Halkı ıyş-u ışret ehlidir. Nahcivan hanı Rızaeddin Han bize istikbale gelüb elçi ile hakiri bir araya getürdü muhabbetnameleri bagda o koyub⁴³ Cümle a'yanı kibaranda hazır oldu. Bir meclis-i söz-i saz oldu. Hüseyin-i baykaraların hasedini celb etti. Meğer han âli-şan sahibi tab hoş sohbet bir can imiş. Sultan-ı Murâd-ı Rabi' Bağdad'ı vren Şah Safi'nin hazinedar başılığından Han olmuş bir Gürci-peçe imiş gayet aristo tedbir kimsedir. Lakabı Devlet Mirza Handır. Bu bağda ba'dez-ziyafe ibtida Paşa Efendimiz tarafından elçilik ile gelen Alacaatlı Hasan Ağaya ve hakire birer hil'at-ı fahire onar tümen hamam-baha Abbasi bir at ihsan edub kendi elçisinede hil'at giydirdi. Ciddi bir sahib-i kerem han idi. Kırk elli kadar durbin fikirli âlime-i nedana ve musahibi ederler ki her biri cemi fünunda tekmil-i nish etmişdi.

---

⁴³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 237

Bu şehrin reaya berayası dihkanı lisan-ı üzre konuşurlar amma arif şairleri nadim zarifleri zerafet ve nezaketle Pehlevi ve Mogoli lisanından kelimat ederler ki kadim lisanlardır. Şehirlerinde böyle kelimet ederler evvelen Dehkani Deri, Farisi, Gazi, Pehlevi lisanıyla kelimat ettikleri mahalliyle terkim edilecektir. Farisi lisanı hakkında Kemal Paşazade merhum Dekayik-ü Hakayik adlı ezende şöyle buyuruyor.(Ayet)

1.3.6. Bu Lisanın Bazı Ma'nisi Beyan Olunur

Yek Bir	Dü İki	Se Üç	Çar Dört	Penç Beş	Şeş Altı
Helf Yedi	Heşt Sekiz	Nüh Dokuz; ⁴⁴	Deh On	Yanizde On bir	Düvazde On iki
Sanzde On üç	Çarde On dört	İzed Allah	Yezdan Allah	Hüda Allah	Perverdigar Allah
Peyember Peygamber	Nan Ekmek	Ab Su	Gendüm Buğday	Erzen Darı	Hab Düş
Mast Yoğurt	Biya, merev, püser Gel, gitme, oğul		Rev Git	Bigüy Söyle	Ey pederi Ma babam
Ey bürader-i men Ey kardeşim		Kâse Çanak	Küze Badak	Sebü Desti	Ham Küb
Çarub Süpürge	Zeyn Eğer	Nemed Keçe	Ten Daracık	Tenk Kolan	Bardum Küskün
Sine bend Gömüldürük	Havid Deve semeri		Fitrak Terki	Rikab Özenği	Rikab Özenği
Rikab Özenği	Liğam Uyan	Eksar Yular	Peşma kend Eğrim	Tazyane Kamçı	Came Don
Pirahen Gömlük	Dur rise Kettan iği	Kütlan Mutafiği	Mutrib Saz çalıcı	Pilever Çerçi	Islık Mastakisakızı
Velize Kara sakız	Güzürüd Günlük	Sırh Bal	Engürd Bal	Engübin Bal	Ekbame Ekmek aşı
Baha Eşler	Siğba Sirkeli aş	Haykine Kaykana	Kahi Bulamac	çengal hast Omaç aşı	
Levzine Bâdemli helva		Batile Helva kazanı			

⁴⁴ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 238

Merin bengi-yi huma hor gör ki helvaest cay o

Hemişe der eman bada zi ta'n-ı sufi-i sa'im

Çü didem fevt-i o şirin revaz ez can-ü dil hakka

Be goftem behr-i o tarih bada ni'meteş da'im

Daha niçe güne ıstılah-u ibarat vardır. Fakat bu kadar ki iktifa ettik nevahilerinde olan Terekeme, Gökdolak, Mogol kavminin başka başka lehçeleri vardır ki inşallah mahallerinde tahriri olunur. Bu Nahcivan sahrası ve nevahiyelerinde⁴⁵ Metin ve müstahkem kal'alar vardır. Bir niçesini gördük lakin sayd-u şikâr ardınca duran ve seyran ettiğimiz vakitte tesadüf ettiğinden iyice seyr edemedik. Cümlesinin metni Alıncak Van ki Monla Kubbeddin binasıdır. Seran susumarvan kal'alarıdır. Bu sonrakini Mervan el Hımar bine ettiğün "*Sus Mervan*" derler.

1.4. NAHCİVANDA HAN'DAN İHSAN VE NAMELER ALARAK TEBRİZ DİYARINA REVAN OLDUK

Evvela canib-i kibleye 8 saat giderek Kesik Kümbet menziline geldik. Burası bin haneli bağlı, bağçeli, üç cami'li, han ve hamamı ma'mur bir kendir. Ziyaret Mirza Rıza Bin Hüseyin-i Baykar: Ahâli-i kend Hüseyin Baykara'nın oğludurlar. Sandukasının üzerinde "*Na Murâd ibn Bahadır Şağad Bin Hüseyin Baykara*" diye mesturdur. Eflake ser-çekmiş bir tak ve revakdır. Türbedarlarında Hüseyin-i Baykara ziyaretinde bu kand bu asitanenin vakfidır diye ifade ettiler. Andan kalkub 7 saat giderek Aras-ü Büzürk Irmağına geldük. Matla'ni ibtida Van Eyaletinde pinyanişi Kürd'leri daglarından alub canib-i şimale ceryan eder. Zengi Nehrine mahlût olur. At ile geçed vermez ulu bir sudur. Buradan hareketle bir saat kadar ma'mur gülüstanlı abadan kendler içre giderek Karabağ Şehrine geldik.

1.4.1. Evsâf-ı Şehr-i Karabağ: Küçük Azerbaycan şehirlerindedir. Egre Fatih'i Sultan Mehmed Han vezirlerinden serdar-ı azim Koca Ferhad Paşa bunu feth etmiştir. Sonra yine ma'mur ve abadan olub Murâd Han Rabi' ahlisinin serkeşliğine mebni Revan fethinden dönerken yeniden harab eylemiştir. Şimdiki halde yavaş yavaş ma'mur olmadadır. Tebriz hududunda başkaca sultanlıktır. Bin askere⁴⁶

⁴⁵ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s.239

⁴⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s.240

mâlikdir. Kelenteri vardır. Darugası, Münşisi, Beybaşısı, Dizçöken Ağası vardır. Şehri vasi bir sahrada bağ-ı irem-misal üç bin haneli yedi cami'li yedi hamamlı üç haneli altı yüz dükkânlı bir şirin şirin şehirdir ki buk'aları hub-u mergubdur. Mezra'aları vafır, hayrat-u berekatı mütekasir bir belde-i ma'murdur. Ab-u hevası latif enhar-ı firavan va Nazif olub lezzetli berak-ı ayun cariyesi vardır. Bağ ve bostanları deşt-ü ve sahrayı bi-payan-ı zeyn etmiş me'külat ve meşrubatın Memduhlarından on dürlü abadar la'l gün üzümüleri şarab-ı nabı vişnab ab-ı şüllesi on sekiz dürlü lezziz ve abadar narı meşhurdur. Hele âdem kellesi kadar büyük olan ayvası pek ma'rufdur. Suları ca-be-ca kehrizler ile zir-i zeminden ceryan eder. Kar-ı kadim mesacid ve cevami'inin kubbeleri sivri sivri bina olunmuş güna-gün kasilele mesturdur. Şehirde on bir minare nümayan idi amma yerlileri yetmiş miharbdır derler. Bu şehir ahâlisi şehir-i ma'mur etmek şartıyla cemi' tekâlif-i örfiyeden muaf edilmiştir. Ancak İran zemin Şah'ına senede üçyüz deve yevgi ordubarı meçle ve armudları kurusu, oluncara, zedalu, kaysı, ayva encası, kuru üzüm niçe semere makulesi şeyler hedaya götürürlermiş. El-hasil Azerbaycan da üç aded Karabağ vardır ki her biri hadika-i ravza-i cinandan nişan virir. Bu şehirden de kalkub kible canibine bir saat giderek Aras ırmağıyla Jan ırmağının birbirine kavuşduğu yerden bin zahmet ile ubur ettik. Bu nehirlerin Van'ın pinyanişi Bireduş Abağay dağlarından cemi' olub buradan gûzar ederek sahra-yı Nahcivan'dan üç mehale aşağı da Araz Nehrine o da Kür Nehrine Kür Nehri de Türk Nehrine o da bahr-ı Hazar bahr-ı Gilan melakki olur. Bu nehirleri de geçdikten sonra 6 saat giderek Kerkene Kend'inde menzil aldık. Burası Tebriz eyaletinde Merend Nehri hududunda üç yüz haneli cami' ve hamamlı muhtasar çarşulu ma'mur kendir lakin halkı Kızılbaş bu cihetle gayet kalleşdirler. Karları hep peybaflıkdır çünkü sahra ellerinin⁴⁷ Penbesi Memduh-ı firavandır. Bez dokurlar buraradan yine kibleye 9 saatte giderek Zennuse Kend'ine menzil aldık. Burası Tebriz Han'ının hassı olub bin kadar ma'mur haneli, cami'li, hanlı, hamamlı, muhtasar çarşulu, bağ ve bağçeli abadan bir kendir. Lakin suları hep kuyulardan çekilur andan yine canib-i kibleye 10 saat giderek Tesuy Şehrine vardık.

1.4.2. Evsâf-ı Şehr-i Tesuy: Tebriz Hanında Merend Sultanı hududunda Aras Nehri kenarında üç bin toprak örtülü haneli, yedi cami'li, üç hamamlı, altı hanlı muhtasar sevkli kendir. Hâkimi Sultandır. Bin nökere mâlikdir. Menşisi, Kelenteri, Drugası, kadısı vardır. Bağ ve bağçeleri dünyayı tutmuştur. Bu şehir Merend şehine on

⁴⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 241

fersahdır. Ab-u hevası ve güzelleri Memduh-ı âlîmedir. Güna-gün abadar meyveleri vardır. Halkı hep Şi'idir. Karb-u kesbleri bağ ve bağçe ile uğraşmaktır. Andan canib-i cenuba doğrularak deşt-ü sahralar içinden geçtik. Birçok su kıyılarından ab-u hayat nüş ettik. Bu yerlerin suları ekseriye tahtu'l arz dahi ceryan ederler. On iki fersah giderek Merend Şehrine vasıl olduk.

1.4.3. Evsâf-ı Şehr-i (Merend) Bağ-ı İrem Manend Taht-ı Han-ı Elvend:

Azerbaycan şehirlerinden olup başlıca sultanlıktır. Beğ nökere mâlikdir. Kadısı, Kelenteri, Münşisi, Darugası, Dizçöken Ağası vardır. Tebriz'e on dört fersahdır. Aralarında Araz-ı hâliye yoktur. Serap'a gül-i gülistan bag-u bostandır. Şehir Tebriz'in şark tarafında olup eski zamanda Emir Timur'un oğlu Şahruh'un Şikâr Kahi imiş. Sıdme-i Murâd-ı Han'a uğramış isede ca-be-ca ma'mur olmaktadır. Üç bin hanesi yedi cami' üç han'ı, beş hamamı, altı yüz dükkânı vardır. Bezsesistan, medrese, mekteb gibi şeyleri yokdur amma yetmiş kadar hıyabanlı mesireleri vardır. Her biri irem zatü'l-imade adıyla. Meyve-i ab-darı hesabsızdır. Güzelleri fesih el-beyan olup keftare gelseler⁴⁸ sahra beyanından haber verirler. Halkı ekseriya sipah ve nökerdir. Amma cümlesi Şii'dir. Burası eski bir şehir olup Alame-i Taftazani Hazretlerinin ecdad-ı ızamında Hüseyin Taftazani Âli Han'dı. Şeyh Susmari Alaaddün Merkadi gibi birçok zevat-ı kiram kible tarafında Defin Han rahmettirler. Bu şehir sultanından da hedayalar geldi. Tebriz Han'ının elçisiyle kibleyey sahralar üzre düştük, gittik sahranın canibleri çırpı ile dizilmiş bid-i sernigun ve çınar-ı müntehalarla mestur olduğundan hiç güneş yüzü görmedik. Ba'zı su kaynaklarında sehel aramı ile ab-ı hoş-güvar nüş ederek Kehrin Kend'ine vasıl olduk. Bin haneli olup Tebriz Hanlığı münşisinin kend'idir. Altı cami', üç hamamı, iki mihman sarayı vardır. Bağ ve bağçesi hadden efsun ma'mur kenddir. Cümle halkı Şii'dir. Buradan yine canb-i kibleye 7 saat giderek Sehlan Kend'ine vasıl olduk. Burası Tebriz Han'ının hassıdır. Bir düz sahrada bin haneli bağ ve bağçeli yedi cami'li han ve hamamlı muhtasar çarşılı müzeyyen ma'mur bir kenddir. Tebriz halkının bu kendden bağ ve bostanlarda yazlık kasr-ı âlileri referrücgakları vardır. Bu kend ahâlisi Şafi'ıyyü'l-mezheb geçinirler amma Rafizidirler. Ab-u hevası memduh-u alemdir. Buradan da kalkub sağa yollandık giderken Şam-ı Gazan-ı Muhammed Şah'ın kubbesi altı saatlik yerden nümayan idi. Ruh-u şerifleri için bir Fatiha okuyarak bir çemenzar yerde sahel meks ettik. Tebriz'e âdem gönderdik. 3 saat sonra atlara

⁴⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 242

binerek pür-silah Tebriz elçisiyle at başı beraber gitmeye başladık. Anın nökeriyle esbab-ı ihtişamı önümüz sıra gittiği gibi hakirinde kırk kadar tevabi'i ön sıra gidiyordu. Birde karşudan gelitli asker nümayan oldu. Meğer Tebriz Han'ının kethüdası istikbâlimize çıkmış anınla rikab rikaba alay-ı azim ile Tebriz şehri delavizine girdik. Şehrin çarşu ve bazarı içinde niçe bin âdem tamaşaya çıkmışdı. Hakir dahi anları tamaşa ederek şehrin bir ucundan han sarayına tamam iki saatte vardık⁴⁹

Han-ı Âlişan Âli Han karşı gelüb hakiri Divanhane-i âlisine getürdü. Orada zanu-be-zanu oturduk. Azim bir divan etti. Kös'i hakaniyan Kerranayı Efrasiyab nefir ve surnayı cemşid-i ile üç nevbed çalınarak darat-ı ihtişam görünmeye başladı. Başı cıgcıgalı serbend başlı pür-silah guleman kat kat dest beste duruyorlardı. Ba'de't-tabl hakir ayağa kalkdım. Erzurum Vezir Efendimiz Defterzade Mehmed Paşa'nın mektub ve namelerni koynundan çıkarub pus ederek han'ın ellerine verdim. O da ayağa kalkub nameyi aldı öpüp başına koyduktan sonra münşisine verdi. Eşik Ağaları hakire yer gösterdiler. Ab-ı Muhammedi üzre karar eyledim münşi dahi ta'zimen nameyi bus ederek savt-ı a'la ile okumağa başladı. Namede Hazreti Risalet ve çahar-yar güzinin namı şerifleri kıra'at edilince Hazar-ı kiram ayak üzre kalkub nam-ı resul müctebaya ta'zim ettiler amma esmayı çar-yerde bazıları oturdular. Ba'de'l-kara-i namenin mefhumi ma'lum oldu. Han söze başlayarak *“İnşallahu Te'ala izid-u yezdan perverdiğar yaver olursa hakire aman-ı can virirse hakir kayser zemin padişanının veziri karındaşıma bu mah içre bin baş kurban-ı yezdan baş, bin baş kurban-ı evbaş-ı sütür baş gönderirim. Be ser-u çesm hoş gelub sefa götürmüşüz yüz basa gelmişiz hayr-ı mukaddem ömrümün varı, didemün nuri”* diye hakiri zanu-be zanu aldı ve niçe hoş amed-i kelamet ile mesrur ederek azim-i ziyafet tertib ettirdi. Ba'de't-tenavül gülablâr ensar ve buhurdan ikade olundu. Hakirde paşanın hedayalarından inci tesbihi, çarkub tirkeş, Ceneviz ve Venedik harelerin çıkarub paşa-yı zi-şan karındaşınız selam edub şu metaları cenb-ı âlinize dehi-dest olmamak için hedaya gönderdi diye arz-ı kala ettim. Tesbiha-i dürriden tirkeş-ü kemandan hat edub hezar-ahsent dedi cenabınıza iki küheylan hüsan-ı safinatül-ciyad pişkeş gönderdi. Manzur-ı saadetiniz ola dedim. Hemen ayak üzre kalkub divanhane kenarına geldi. Hakire işaret ettim⁵⁰. İbtida cevahir zeynetli murassa' rahatlı atı

⁴⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 243

⁵⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.244

çekdiler. Esb-i nazi reftar ederek meydan-ı muhabbete geldikde cümle erbeb-ı Divan-ı İran zemin engüşt ber-dehen oldular. Hakir Bismillah ile esb-i peymanın licamını hanın eline virub mübarekbad dedim. Han huburundan o esb-i taziye bila-rikab süvar olub meydan-ı muhabbete Farisi meydan belağat var dolaştırarak nüzul etti. Sonra diğer atı da çektim haz ettiler mirahure teslim eylediler. Sonra hanın fermanıya tevabimize avşıla şerbeti verildi. Han bizi mihmandar ve korucubaşıyla ve darugay kelentere teslim etti. Alay ile kelenter bagına geeren andan karar ettik cihan-ara bir bağ irem idi. Akibimizce hamam-baha kırk menbisi ve bir zeyn rahatla. Küheylan-ı Karaçabuk at, bir alaca aşkar buzagı at ve yedi deve yükü me'kulat ve meşrubat hedaya gelüb hanemize ganimet oldu. Sonra şehir içre dellallar: Nitekim Osamalı elçisi Sünniler bundadır kalega-i şahi ve ferman hanı oldur ki sebb-i yaman etmeyesiz. Sebeb-i yaman ederseniz Sünniler sizi katl ederler hun-ı na-hakkınız revan olur şöyle bilesiniz. Deyü kadağa edub çar-yar-ı güzine sebeb itmez oldular. Bunlar Hazreti Ebubekir ve Osman Radiyallahüma ya o kadar sebeb etmezler amma derd-i serleri Hazreti Ömer'ledir. Hâşâ sümme hâşâ anın hakkında zeban-dırızlık ederler. O gün han canibinde şib-u zerbafe kalemkârı cebe ve camelere müstağrak olmuş İsfehani yörükleriyle reftar ederek mihmandarımızın on aded gulamları gelerek cümle dest pus ettiler. Meğer kanun-u İran zemin üzre Osmanlı elçilerine hanlar on aded hıdmetkar gönderirlermiş. Bunların isimleri civanara, Sadık-ı Han, Ramiş, Mirza Han, Yezdan Âli, Kakunc, Kurban Bay, Sührab, Mezid Han, Yarkavi idi. Bundan sonra biraz rahat ettik. Bu şehir bedi'i tamaşaya koyulduk.

1.5. EVSÂF-I ŞEHR-İ AZİM VE KAL'A-İ KADİM (TEBRİZ)

DİL-AVİZ

Lisan-ı Mogol'da ismine Tevris derler. Lisan-ı deride Tevriz⁵¹ Dehkanide Tab-riz asıl lisan Fariside Tebriz denur ki “*Sıtma dökücü*” demektir. Hakikaten bir mehmun âdem sair diyarundan gelubda Tebrize dâhilolunca suyundan taze can bulub sıtmadan halas olur. Mısır Kahirenin iç kal'asında da böyle sıtma olmaz. Tebrizin müessisi Hâlife Harun Reşiddir. Müşarü'l ileyh Hatunu Zübeyde buranın ab-u hevasında haz ederek Me'mun Hâlifeye hamile kaldığıçün bu hak-i abyer-paki cay-ı sürur edinmiş birçok mesarif ederek bir şehir-i azim binasına başlanmış isminede Abbasilerin Farisi uleması tarafından “*Tebriz*” denmiştir. Bu cihetle Tebriz cirmi ancak üç günde devr olunabilir bir şehir olmuştur. Sonra Hâlife-i Abbasiyan (El

⁵¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.245

Mütevekkil Alallah) ahdında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzeleden Tebriz şehri harab ve yeban olub kırk bin âdem enkazı altında kalmıştır. Mütevekkil Hâlife Bagdad'dan yer götürmez askerle Tebrize gelerek birçok pareler sarfıyla şehri yeniden yaptırdığıçün şehrin bani-i sanisi oldu. Şehrin bir tarafı Ucân Dağına diğer tarafı Sehlan Dağına bir tarafı Sencan ve Kaz dağına varub Tebriz suru evvelkinden kavi ve metin oldu.

1.5.1. Eşkâl-i Kal'a-i Tebriz: Cirmi kâmilten altı bin hatve idi. Hala âsarı zahiredir. Üç yüz kule üç yüz beden altı kapu idi. Kapuları Derveze-i Ucân, Babı Servan, Derveze-i Serzud, Bab-ı Şam Gazan, Bab-ı Serav, Bab-ı Tebriz bu kapuların her birinde beş yüz asker muhafazakârlık ve didebanlık ederdi. Hülagü Han dahi bu Tebrizi cay-ı karar edunub bir darus-serir etti. Bani-i sâlis olub bütün padişahlara hüküm etmeğe uğraşdı. Sonra Sultan Muhammed Hüdabende İzargon bina ettiği yeni bir şehire Hülagünün Tebrizdeki kasrını beğlerce şütürlere yüklederek götürmüştür. Cümle haşabatı ud-u seruden olub nakkaş Erjengini tamaşa edenin çeşmi hirelenirdi. Sonra Sultan-I Mehmed Şam-ı gazan ahdinde hakkaniyet adaletinden bu havalı ol kadar ma'mur oldu ki Tebriz, liyan, Sincan, Ucân, Sehlan Dağlarına müntehi olub cihan-ara bir şehri bi-nazır⁵² hâline girdi. Etraf-ı erba'asına dairen-madar sur çekildi. Cirmi muhitini piyade âdem dört günde ancak devr edebildi. Abbasiler zamanında bina olunan kal'a da iç kal'a olmuştur. Andan sonra Tebriz niçe melik ve padişahın eline geçmiş kâh harab kâh ma'mur olmuştur. 959 tarihinde Süleyman Han buranın halkını itaata sokmuş ve hâkimliğinde Şah Elkas Mirzaya vermiştir. Lakin 961 senesinde yeniden buraları Şii'ler eylemiştir nihayet Osmanlılardan Süleyman Murâd Han Sâlis gününde vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa sedar olub derya misal askerle diyar-ı Acem'e gönderilmiş Cigalaoğlu Sinan Paşa da tâli'alıkla ileri yollanmıştır. Himmet-i Merdan ile Osman Paşa zişan-ı Tebrizi evlad-ı Erdebilden Haydar Şahın elinden alub askeri bi-payan ile şehir içinde karar etmişlerdir. Bütün Azerbaycan'ı elde etmek için Tebriz'in vasatında Şah Hıyabanın etrafında murabba' şekli bir kal'a-i sengin bünyad bir bina-yı Ferhad inşa etmişlerdir. Dairen-madar cirmi on iki bin yedi yüz mi'marı meki arşuni alub burc va barusu metin müstahkem oldu ki Şam-ı Gazan kapusu üzerindeki tarihi şudur. Tarih "*Adlı Tebriz-i Özdemirzade*" sene 993 avn-i hak ile alındı. Tebriz sene 993 Osman bu kal'ayı bina ederek Tebrize bani-i hamis oldu otuz altı günde derya-misâli asker ile kal'ayı

⁵² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s.246

tamam edub cebehanesini vesa'ir levazımını içine koymuş ve kırk bin kadar köylü dahi muhafazasına ta'yin eylemiştir. Lakin bi-emrillah Tebriz'de Özdemirzade'ye ilk Cuma' namazını kılmak müyesser olmayub bir gün akşam namazı eda ettikten sonra civar rahmete vasıl oldu. Cümle asker Cıgalazade'yi serdar kabul edub Tebriz kal'asının miftahlarıyla Osman Paşanın haber vefatını der-i devlete gönderdiler. Filhal Asitane-i Saadetten çapük bir kapucubaşı ılgar ile Şam-ı Trablus veziri Hadım Ca'fer Paşa ya serdar olduğunu bildirdi. Yeni serdar Ca'fer Paşa dahi ılgar ile Tebrize gelub icra-yı adalet başladı. Tebriz Şah'ı Gazan zamanında kend den kat kat ziyade ma'mur ve abadan kılındı şehir Tavaşı Ca'fer Paşanın tahriri⁵³ üzere üç yüz bin şehirde beş yüz bin kadarı da eyalette sayıldı. Lakin sonra Osmanlılarda sipah ve yeniçeri fetretleri eylediğinden Acem hanı fırsat bulub Gence, Şirvan, Şamahi, Demirkapu, Revan, Nahcivan, Tebriz gibi şehirleri istila etti. Lakin sonra Murâd-ı Han-ı Rabi' efendimiz Şirvan, Şemahi, Tiflis, Tomanis kal'aları istila etmek üzere diyar-ı Acem'e geldi. Yedi günde Revan kal'asını, Nahcivan, Merend, Karabağlar harab ederek Tebriz şehrinde bir hafta meks eyledi. Tebrizi de iyice örseleyüb saadette Van tarafına oradanda darü's-sa'adete geldik bir haftadan Şah Abbas İran-u Turan askerleriyle Tebrize gelub istimaletler vererek şehri ma'mur etti imaretleri: Bu şehir dest-i Acemde olub Azerbaycan tahtıdır. Hanlıktır. Birkaç kere hanlarhanlığı olmuştur. On bin askere mâlikdir. Müftisi. Şeyhü's-sadatı, mollası, kelenteri, münşisi, darugası, korucubaşısı, dizçöken Ağası, çiğyiyen Ağası, yasavul Ağası, eşik Ağası, mihmandarları vardır. Bu kadar Ağalar Tebriz şehrini zabt-u rabt edub adalet ederler. Hiçbir kimse başkasının dane-i haredline bile vazıyyet etmeğe kadir değildi.

1.5.2. Evsâf-ı Cevamiha-yı Tebriz: Üç yüz yigirmi mihrabdır. On dokuzu cevami'-i Selâtin-i maziye'dir. Ellisi hanan-ı vüzeayı Âli Osman camileridir. Diğerleride a'yan memleket binasıdır. Cümlesinden eski Zübeyde Hatun Cami' kar-ı kadim cami'-i azim olub kubbesi ve cümle der-i divarı kasi-i meyna ile mebni bi-bedel bir minare-i a'lidir. Mütevekkil Alallah cami' tarz-ı kadim üzere olub kasi-i çini ile inşa olunmuştur. Lakin mürur-u eyyam ile sahibü'l-hayrat zevat tarafından ta'mir ve termim edilerek eski nam-ı zayi olmuştur. Şimdi "Dımışkiyye" cami' derler. Sultan Muhammed Şah Gazan cami'-i eskiden bağ-ı irem içre mebni bir cami'i münevver imiş. Hala teng-ü tarırda kalmış bir minareli köhne bünyad bir cami' dir. Şah-ı İran-ı Zemin şah emini cami'i tak-i kisradan nişan virir bir bina-yı âlidir ki güya Mısırdaki

⁵³ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 247

zahire Baybars cami' dir. Bir minareli ziba haremli kasi-i çini ile araste⁵⁴ evce serçekmiş kubbelerle piraste cümle der-i divarı beyaz, musaykal, mücella Hıtaı kağıd ile dürri beyz misal kılınmış bir cami'i zibadır ki içine girenin çıkacağı gelmez amma Şi'ilerin gireceği gelmez zira mirabı önünde bir hıyaban-ı iremi var ki felekde mislini Melek Ahmed Paşa bile görmemiştir. Güna-gün şüküfelerinin güzel kokuları cemaatin dimağını mu'attar eder. Tuyur-ı hoş elhanının hazineleri mahsun cemaati bile handan eder. Diyar-ı Acemde bu imaretin namına "*Heşt-behişt*" derler.

1.5.3. Sultan Hasan Cami': Azerbaycan hükümdarlarında Sultan Uzun Hasan'ın bina kardeşidir. Uzun Hasan Sultan Ebul Feth ile muharebade ma'luben Tebrize kaçmış ve burada merhum olmuştur. Kabri bu cami'in canibindedir. Enderun ve Birununun çevresi kubbeleri cümle kasi-i çini ile bina olunmuştur. Mihrab ve minberi müezzinan mahfili hurde-karlık san'atının bir numune-i bedeli olup kimse bir desteresini urmağa kadar değildi. Dört tarafında olan revzenleri san'at haddadi üzre olup necef taşlarıyla serapa tezyin ve müşaşa kılınmıştır. Kible kapusunun canib-i erba'asında olan güna-gün zeyhler mikranis ve İslamiler kitabe turuncalar girişme ve münakkaş rumilerin her biri sihr-i mübin mertebesine varmış üstad-ı kalemkâr bu hususlarda yedi tulasını göstermiştir. Cümle dervaze ve revzenler üzerinde mevzun kitabeler vardır. Hepsı yakut-ı müsta'sımı hattıyla tahrir olunmuştur. Mihrabının iki tarafında mevzun esferü'l-levn seng-i pare var ki her biri bir İran-u Turan haracı deger güya kehribadır. Bu sütunların nazırı sa'ir deryalarda yoktur. Bundan başka on dokuz kadar selâtin cami'leri daha var. Her biri ta'rif ve tevsih olunamayacak kadar müzeyyen ve mefhumdur lakin fakir cami'ler cemaattan yoksun kalmışlardır. Rum-u Arabistan cami'leri gibi bu cami'lerde öye çoklukla kâliteli cemaatle namaz kılınmaz heman ezanlar okununca herkes cami'a gelub namazını kılar durmayub gider. Bu Uzun Hasan Cami'inin⁵⁵ mukabelesinde Şah İsmail Cami' vardır. Gayet musannadır. Yine Uzun Hasan Cami' kurbunda Şah Maksud Cami', Şah Abbas Cami' vardır. Sarrachane başında bir cami bi-adildir. Ulu cami' bir cami'i kebirdir ki kible kapusundan mihrab tarafındaki âdem güc ile nümayan olur. İki yüz paye üzre cir ile puşide cami'dir. Bu cami'lerden başka birçok mescidlerde vardır.

⁵⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.248

⁵⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.249

1.5.4. Medreseler: Kırk yedi kadar büyük medreseler vardır ki hala ma'mur ve abadan darü't-tedrislerdir. İçinde cami'i ulum okunur fadulau'd dehrden âlimleri vardır. En büyüğü Medrese-i Şah-ı cihandır. Darü'l-kurraları: Yiğirmi kadar darü'l-kurra var amma Acemlere Kur'an-ı Kerimi tevcid ile kema hakkahu kır'at müyesser olmamıştır. Ekseriye gılat-ı tilavet ederler.

1.5.5. Darü'l-hadisler: Yedi kadar darü'l-hadisi nebevileri vardır lakin âlimleri ilm-i hadis ile şöhret bulmamışlardır. Bunlar Kelam-ı Hazreti Âli Rdiyallahüanhü ve kelam düvazde imaman ile amel ederler. Gale sallallahüteala aleyhi vesellem deyü kelam-ı âliyi bir tarz-ı na-makuldu nakl derler. Bazı hadis sahihdi tilavet eylerler amma kelam-ı Âli makbullahıdır. Niçe bin hadis-i murtaza kitabları vardır.

1.5.6. Mekatıf-i Tıflan: Altı yüz kadar darü't-ta'limi vardır. Şeyh Hakkı Mektebi, Hasan Meymendi mektebi, Taki Han Mektebi, Sultan Hasan Mektebi, Sultan Yakub Mektebi bunlardan her sene gılmana hil'at verirler.

1.5.7. Derviş Tekyeleri: Yüz altmış kadar tekyesi vardır. Meşhurları Tekye-i Şems-i Tebrizi, Tekye-i Bulduk Han, Tekye-i Zeyneb, Tekye-i Ukayl, Tekye-i Mir Haydar vesa'irdir.

1.5.8. Çeşme-i Ab-ı Revanları: Altı aded çeşme-i revani vardır. Cümlesinin Menba-ı Kuh-ı Semendan gelir. Buralardan ma'ade ehrin haric ve dâhilinde dokuz yüz kariz kanavat ceryan eder.

1.5.9. Sebilleri: Bin kırk adet sebilhanesi vardır. Mükellef binalarla müzeyyendir⁵⁶. Gül Rüstem Han Sebili, Şah İsmail Sebili, Kör Hudabende Sebili, Havace Şah Sebili, Rıza Sebili, Yar Âli Sebili meşhurlarıdır.

1.5.10. Mahalleleri: Bu diyarda mahalleye “*Derveze*” derler. Bina altmış kadar dervezesi vardır. Dımışkıyye, Pül-bag Köprü Mahallesi, Mihvaren. Rezecu, Şütürban, Rik Han Sarayı bu mallededir. Hıyaban, Sürhab-Tebriz'in şimâlinde Emire Kız, Sedab dervezeleri en meşhurlardur. Özdemirzade Osman Paşa Serdab mahallesinde serdabını tathir edub kanaviz ve karizlerle mahalleden akıtmıştır. Çar minare, Mırmır derveze mahallelerinde şehir telidir.

---

⁵⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 250

1.5.11. A'yan Sarayları: Bin yetmiş kadar sarayları vardır. Emire Kız mahallesinde (Allahverdi Han Sarayı), Rey Mahallesinde (Rüstem Han Sarayı), yine Rey dervezesinde Bende Han Sarayı yine dervezede Pir Budak Han Sarayı, Sultan Hasan Cami' kurbunda hanlara mahsus saray en meşhurlarıdır.

1.5.12. Karban Sarayları: İki yüz kadar karban sarayı var. Zübeyde Karbansarayı, Şah-ı Cihan Karbansarayı, Duhter-i Şah-ı Cihan-ı Âlim Karabansarayı meşhurdurlar.

1.5.13. Hacegan Hanları: Yetmiş kadar han-ı sevdagerani vardır. Ca'fer Paşa Hanı Külâh-duzan bazarında Bend Rehani, Begim Hanı, Baba Hakkı Temeddüc Han Hanı meşhurlarıdır.

1.5.14. Hân-ı Mücerredan: Yüz on kadar bekârhanesi vardır. Müstakim Hanı, Ferhadiyye Hanı, Ca'feriyye Hanı, Firuz Han Hanı, Gevher Hanı, Cıgalzade Paşa Hanı, Kelenter Hanı vesa'irdir.

1.5.15. Çarşu ve Bedestan: Cümle yedi bin dükkândır. Çoğu Haleb tarzı kargir ve metindir. Cemi'i emtia ve Kalay bazarda fûruht olunur. Azim bir bedestani vardır ki birçok havaceleri anda kar-u kesb ederler bir kargir yek kubbe-i azim bedestan ki bir yerde misli yoktur. Dört demir kapusu vardır. Çarşuya açılır⁵⁷.

1.5.16. Ahâlisinin Reng-i Rûları: Ab-u hevasının letafetinden pür-ü civan cemi' halkı zinde ve ten-dürüst olur. Gözlerinin rengi-i ruları redhından gibi la'l-gün dehen-naz pirurları hak-ı esrar bukalemundur. Kendileri serü-kat lale-had, siyah olub beyaz elun, hoş suret amma mail kebir-u sahibi nahvettirler. Mü'aşeretleri latif sözleri şirin ve sekrindir.

1.5.17. Kibar-u A'yan: Kibar eşraf ve a'yan olmak üzere firak-ı dalladen âdemi firavandır. Amma Avşarı, Dumdumi, Dumbuli, Hacani, Terekeme, Gökdolak kavmi çoktur. Ticaretle mal-ı karuna mâlik âdemlerdir. Cümlesi Şi'i mezhebdirler.

1.5.18. Ulemayı Ebdan: On iki bin kadar fassad, tabib, cerrah, kehhâl uleması vardır. Amma halkı bunlara candan muhtac değildir. Bunların ekserisi dağlarda nebatat ile uğraşır.

---

⁵⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 251

1.5.19. Sulehâ-yi Meşâyihî: Yedi bin mütecaviz Sâlih, muvahhid, vaiz, nasîh zal-ı zaman meşâyihî vardır. Bu diyarda pir-i fanilere geçmiş karet ihtiyarlara gayet i'tibar ederler anların Ra'ilerinden haric bir iş görmezler amma mezhepleri dürüst değildir.

1.5.20. Musannifin ve Şu'rası: Yetmiş sakiz aded divan sahibi fasihü'l-lisan, bedi'u'l-beyan, emlahü'ş-şuara erbab-ı maarif var. Yaveri şabi sa'ibi nam-ı zevat zamanının örfidirler. Edhemi, çakeri, cabi, razı divan sahibi Seyyid Vahidi hane sahibimizden Aka, Medan Aka Han, Kurban Kulu, Havace Tagdi, Pirbaş Aka, Mirza Bay, Hüsam Aka, Elvend Aka, Rıza Bay, Kelb Geli vesa'ir görüşdüğümüz sefaraddır. Muzanna-i kiramdan (Dede Şürimi) namında bir meczubi meşhur var. Bunun müddet-i emrinde uyuduğunu kimse görmemiştir.

1.5.21. Ahâlisinin Giydikleri: A'yan ve eşrafı başlarına alaca ve kızıl serbend sararlar Kızılbaş ta'biri ana mebnidir. Amma çoğu Acemane beyaz destar-Muhammedi sararlar. Amma kavukları üzerinde sivri zurzuvileri bulunmak mukerraddır ki ana "Tac" dirler amma ulemalarının tacı iki karışdan ziyadedir⁵⁸. Avami bir karış mücevhere giyer. A'yanı semmur kebudi giyer diğerleri çuka giyerler.

1.5.22. Ahâlisinin Lisanları: Erbab-ı Maarifi Farisi tekellüm ederler amma Terekeme, Avşar kavi Dolakların lehce-i mahsusaları vardır ki ber-vech atı birkaç cümle numune göstereceğiz. Heze tanmamışam-Henüz görmedim, benimçün hatırmade olupdır-Bana incinmiştir, Darcıhmışam-Darıldım, Yavuncımışam-düşman oldum, Apar gelen çakırı-getir şarabı.

1.5.23. İbret-i Nüma Binaları: Sultan Cami'inin binası, Şah Ya'kub binası, Şah Hıyaban binası, Kasr-ı Sehlan binası, Şah Cihan binası, Kasr-ı Hadım Ca'fer binası, Şam-ı Gazan binası, amma Mırmır mahallesindeki Tak-ı Âli Şah Tak-ı Kısradan nişan verir. Emir Han Kal'ası binası, Şah İsmail Cami'i binası harabdır. Şah İsmail Cami'i mukabilinde Hadım Ca'fer Paşa Kal'ası harabdır. Sürhab Küh-ı dameninde Muhammed Şam-ı Gazan vezirlerinden birinin binası olan Reşidiyye Kal'ası şimâli şarkde vakıdır. Daha birçok asar ve ebneye-i acibe varsada bu kadar kâfidir.

---

⁵⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 252

1.5.24. Hevası: Bu diyarda “*Bad-ı nesim*” namıyla bir bad-ı sipah eserki cümle halka hayat-ı cavidani verir. Anınçün bu diyarda asla sıtma olmaz. Şeyh ve ihtiyarları yüz yetmişe kadar ma’mur olur Aristo fikirli heriflerden.

1.5.25. Kuyuları: Tebrizde dokuz kadar kariz sularından başka yedi bin karda su kuyuları vardır. Lakin kariz suları kuyular suyundan hoş gevarızır. Kuyuları otuz zira ile kır arasındadır. Şiddet-i şitadı suları suhunet üzre olub yazın soguk bulunur. Şehir dördüncü iklim hakiki on sekizinci iklim-i arziyededir. Şehir Tebriz’in Tâli-i Azerbaycan müneccimlerinin zu’m-ı üzre banisi ilk taşını koydurduğu zaman tâli’i burc-ı akrebe düşmüş. Zahibi burc-ı mirrîh imiş. Sultan Murâd Rabi’i harab ettiği gibi Timur ve Cengizde bu şehri yakub yıkmışlardır⁵⁹.

1.5.26. Hamamları: Yiğirmi bir kadar safa-engizi hamamı vardır. Pes-i köşk hamamı, buz hamamı, cihan Şah hamamı, der kurb-ı cami’cihan şah, Mırmır mahallesi hamamı, derveze-i ser mahallesi hamamı, zercü dervezesi hamamı, pübağ dervazesi hamamı bunlar hap ab-u hevası latif hamamlar olub her birerlerinde birer ikişer hzu-şafi’i ile nim safe şadırvan sebilleri vardır. Dala galeri afif, peri revcevanlardır. Sultan Hasan Cami’ ardında şütürban mahallesi hamamı, Rey dervezesi hamamı, Hıyaban Mahallesi hamamı, Sürbab mahallesi hamamı bunlardan başka yedi yüz karda saray hamamları vardır. Bu hamamların kasileri üzre ekseriya Fuzulinin Hamamiyesi mesturdur.

1.5.27. Hububat ve Mahsulât: Bu sahrada hâsıl olan yedi dürlü kadim gayet danedar olurlar. Fulı Şa’iride ve ferd üzre husule gelir. Penbesi dahi yedi dürlü olur. Sair sebzeleri vafire ve mütekasirdir. Hâsıl vasi’atü’l-aktar rahisatü’l es’ar ma’mur bir diyardır.

1.5.28. Sanayi’i: Buranın üstadı kâmil nakkaş ve ressam zeger va hayatı bir diyarda yoktur. Her karın alü’l-âli bu şahirde mevcuddur. Hususa burada dokunan akmişe-i fahire siyab-ı harir kadife darayı her tarafda Tebriz kumaşı namıyla ma’rufdur.

1.5.29. Me’külâtı: Has beyaz girdesi, çakıl ekmeği, hasfi somunu, yağlı halkası, katmer kahisi, katmeriz çöreği, keklik kebabı, tavuk böreği, kırk dürlü mümessek, muanber pilavı harisesi, musba çorbası aşbazlarındaki düvazde ya’ni paluze teri meşhurdur.

⁵⁹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 253

1.5.30. Fevakihe: Necm-i halef armudu, Peygamber armudu, sipet milanisi, zerdalusi, necm-i ahmedi, engur-i hurdası, razakisi, melikisi, tabarzesi, cezire-i meceddini, armud-ı zenanesi, sair nevi meyveler meşhurdur.

1.5.31. Meşrubat: Misket üzümünün yedi dürlü duhter-i şırası, meliki engürünün şarab-ı nabı, şarab-ı koknazı, şarab-ı narı, şarab-ı gülনারı şarab-ı ab-ı⁶⁰ şüllesi Sehlanisi, şarab-ı şitaisi, ab-ı aseli, avam için darı bozası, pirinç bozası memduhdurlar.

1.5.32. İmaretleri: Şah ya'kub, Hâlife-i mütevekkil, Zübeyde Hatun, Sultan Hasan imaretleri meşhur iselerde bi-ma'aşlardır.

1.5.33. Mesireleri: Kuh-ı serhad yani Kızıldağ: İkinci vakti bunun zirve-i a'lasından Rumiyye deryası nümayan olur. Buraya bir şahbaz taban-keş bir günde varır. Bagvat mesiresi kırk yedi bin kadar bağ ve bağçe ve teferrüçgahdan ibarettir. En meşhurları Şah Yakub bağıdır ki cami'inin kurbundadır. Han-ı âlişan bu irem içre hakir bir ziyafet-i âli etmiştir ki misâlinin henüz görmedim. Murâd Han Sâlis vüzeresından Koca Ferhad Paşa Tebriz hâkimi iken Yakub Şah Bağının aa-u hevasından haz edub güne-gün kasr-ı havernaklar hücre ve kaalar hıyabanlar bina ederek abadan olmuştur. Murâd Han Rabi' Tebriz şehrinin tahrib ettiği zaman Çiftelerli Osman Ağayı bu bağa koyub hıfz ettirmiştir. Hala hadika-i cinandan haber verir bir ravza-i rıdvandır. Ziyafet tenavül ettiğimiz kasr da ki tarihin ahiri mısra'a şevaydı. “*Eyledi Ferhad eyvan-ı şirin*” sene:983.

1.5.34. Hıyaban-ı Şah Sâfi: Medhinde lisan kısrıdır. Teferrüçgah-ı meydan-ı çevgan: Bu mahallin ortasında iki ar'ar sütun birbirine kad olunub ta zirvesine bir sim tas vaz olunmuştur. Her Cuma' günü nökeran ve han nökerleri esb-i saba-süratlerine sevar olub ol meydanda lu-bedel-bazlık ederek mezkûr tasatir baran atarlar. Cümle yaran tamaşa ederler. Hususiyle nevruz Harzemşahide muzlim genclerde kırk elli günden beri beslenmiş atları birbiriyle cenk ettirirler azim-i tamaşa olur. Şütürler cengi dahi geyet güzel teferrücdür, Camuslar cengi, küsfende cengi, hımar cengi, keb cengi, horos cengi hâsılı bu ruz nevruzda azim tamaşalar olurki diyar-ı Aceme mahsusdur. Mesire-i nümadır. Her sene muharremü'l-haramın onuncu aşur günü bu cevgan meydanına⁶¹ A'yanu eşraf sıgar-u kibar hayme ve haygahlarıyla çıkub meks ederler.

⁶⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 254

⁶¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 255

Üç gün üç gece sahbet-i hâsıl elhas edub ervah-ı şehidan deşt-i kerbela için yüz binlerce kazgan aşure pişirerek bay-u gedaya bezl ederler sevabını şehidani kerbela ruhuna heba ederler. Yine ol gün bu fezada şükür şerbetleri bezl olunur. Sakkalar billur, necef, akik-i piruze, balgami taslara kırbalarından ab-ı zülâl koyub “*Hüseyin-i Kerbela aşkına sahha*” diyerek iki tarafına ulaştırır. Niçe a’yanı kibarları dahi ruh Hüseyin-i Kerbela için bu yanına karbe takub su dağıdırılar. Tebriz Hanı bu kazada seraperde-i münakkaşını çetr melmeni kurub cami’i a’yan Tebrizi biraraya gelirler. Rum da kürsi üzre ounan mevlüdüler gibi maktelü’l Hüseyini tilaved ederler. Cümle mühib-i hanedan süst endam olub huzu ve huşu ile dinlerler. Taki okuyan Mazlum Hazreti İmam Hüseyin-i şimir-i lain şöyle ehid etti deyince heman seraperde arkasında başı ve gövdesi başka bir beyaz teni meydanı muhabbete getirirler. Sa’ir evlad-ı imam şeklinde susuz merhum olmuş ma’sum-ı pakların cesedlerini hazırlar. El azametullah halkdan bir giruv-u feryaddir kopar, herkese vecd ve haleti gelub mest ve medhuş olur. Burada yüzlerce müslüman birbirleri aşukan-ı sadıkan içre girub ellerindeki usturalarla o gün Hüseyin aşkına an akıtmak kasd edenlerin sinesine ve kollarına şerhalar çekub kan damladırılar. Sebze-nar hun-alud olub lale-zar olur âşıklar kellesi üzre teslim dağı ve bazularına Hasan-ı Hüseyini ukaylı daglar, yakar kan akıtırılar. Sonra İmam Hüseyinin şekil vücudunu meydandan kaldurub yüz bin büka ve tevhid ile maktelü’l Hüseyini tamam ederler Aşurular tenavül olunub üç gün üç gece can sohbetleri olunur. Bu şehrin letafet ab-ı hevasından hesaba gelmez. Mesire ve gülistanları vardır. Hatta sakin olduğumuz kelenter bağı kasrının dagında Kudbeddin Muhammed Yezidi hatırla tarih olarak “*Bu dere cay-ı şirin vülayı eyvan*” yazılmışdı. Sair i’tibarsız şeylerin zikrinde bir faide olmadığından beyhude sözü uzatmadan kaçındık⁶².

1.6. HAN İLE TEBRİZ NEVAHİSİNİ KEŞET VE KEZAR ETTİĞİMİZİ BEYAN EDER

Tebriz’in dört çevresinde yedi kadar ma’mur ve abadan nahiyeleri vardır. Bin kadar asker ile tablbazlara tarra urulub şahin, balaban, naz-ı zigar ile şikâra çıkdık. İlk önce Mihranrud Nahiyesine uğradık. Bu nahije Tebriz’in şarkında olub Tebriz kapusundan beş fersah ba’iddir. Rut, efsenah, said-abad kendleri ma’mur karyeleridir. Bunun mü’taddid cami’leri, hanları, hamamları, muhtasar çarşuları, bağ ve bağçeleri vardır ikinci nahije, Seravrud: Tebrizin garb tarafında meyilli olub

⁶² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 256

bağlarına yakındır. Seksen pare ma'mur abadan köyleri vardır. Düşt, Çevlanduruk, Elkabendilis, Lagedrih, Kücabat karyeleri en meşhurlarıdır. Bunların cami'li, hamam ve mescidli kendlerdir. Ziraat olunacak yerleri seraverd suyu üzerinde mahsuldar zemindir. Üçüncü nahiye: Dideherdir Nahiyesidir. Tebrizden dört fersah kadar garb-ı cenubiye düşer. Yiğirmi pare kadar kendleri var. Dördüncüsü Ürdnik Nahiyesidir: Tebrizin garbında ve bir fersah mesafededir. Otuz pare köydür. Her biri cami'li, hamamlı, handlı kendlerdir. Beşincisi: Dudekan Nahiyesidir. Sürbab dağının ardında Tebrizin şimâli tarafındadır. Bu nahiye Tebrizden bir fersahdır. Yüz pare kendli ma'mur abadan yerdir. Altıncısı, Canumrud Nahiyesidir: Yiğirmi pere kend vardır. Yedincisi: Bedustan Nahiyesidir, Tebriz Hanındadır. Yetmiş pare ma'mur ve abadan cami'li, hanlı, hamamlı köyleri vardır. Han ile bu nahiyelerde ettiğimiz sayd-u şikârları Tebrizin tamamı ahvâlini nakl etsek kocaman bir cilt kitab olur. Çünkü Tebriz İran zeminin en şöhretli şehridir. Allah daima ma'mur ve abadan eyleye zira bu diyarda çok zevk ve sefa ederek nail sürur olduk⁶³.

1.6.1. Vemin Bedayi'il Münâzarât: Bir gün han ile can sohbet ederken hakire şarab-ı nab teklif etti. Hakir: *"Vallahi Billahi Hazreti Âli'nin ruh-u pak için bu ana kadar muharremat ve mükeyyefattan hep şey irtikab etmedim. Ecdad-ı ızamemizden bile bu mekruh şeyi kullanan işitmedim bizi meclis-i hassınızda ma'zur tutub avf ile muamele buyurun"* dedim. Han! *"Ey birader can beraber gör ki nur-ı didem ve sürur-ı sinem çığı çığı mirza şahım sana ber ayak üzre durub bir ayak çakırı nab verir. Anın hatırı için men bade-i la'l-ı famı etmenim ki sen destinden piyale çekesin ohum! Kimden korkarsın eğer kayser-zemin şahından korharsan şahınız beş aylık yoldadır. Eğer hanınızdan korharsan Tebrizden Erzurum kırk konak yerdir. Pes imdi kimden korharsın ben ki İran-u Turan şahının hanlar hanı Kelb Âli han'im. Güzelce şahım böye kadağa ettiki benm sultan ve han-ı hananlarımdan ve çöreğim çekenlerden kim ki çakır nüş ederse bagırıp sanıkdırırım. Mende şahın kadAğasını sayub nihayetince meclis-i tyş-u tarab kurub bade-i nab çakır şarab nüş ederim pes kimden korharsın? İşte çakır içersin"* dedi. Hakir: *"Ey güzelce han'im sana güzelce şah İran kadağa etti ise mana şahlar ahı padişah için (Ayet...) nas katiyle bir katresini haram etti. Ol canib- kahhardan korkarım ki cemi' mevcudatı Âdem'den vücuda getirdi. Anın emrini sinamayub bade içemem"* dedim heman han cenabları: *"Vallahi yahşi mü'min muassıbsın"* dedi. Hakir dahi *"Vallah Han'im mutaassıb*

⁶³ Hacı Mamud Efendi, **Seyahatname**, s. 257

değilim lakin Nu'man Bin Sabit Radiyallahüanh mehebinde pak-ı i'tikad, seyyah-ı âlemnedimini âdem muhibbi hanedan merd-i hüdayım” dedi. Cümle huzzar-ı meclis ve nüdema⁶⁴ Bu sözden mebhut oldular. Han hala ısrar ederek cümle dilberanıyla ayağa kalkub yanına geldi ve şu sözleri söyledi: Han “Gözümün nuru çığı çığı Evliya Ağam! Mu benim caker efkende gulamlarımdan Yezdan Şir mi, Mirza şahı mu perviz mi firuz mu Âli-yi yar'ı mu zevâliza mu şelunda mu seyf kulu mu hal han'ı mu kangısını dilersin sana cabalarım Kırmızı Murtaza Âli ve Düvazde imamarı seversin gel mu benim püserlerimin destinden bir cam çıkar nüş et. Gilen kim kelleger germ ve sineler nerm olub şu feza bezmgahında bir kam alalım bir dem sürelim” bunları söyleyib gulamlarını boynuma sardırdı yine hakir feyyaz-ı mutlaktan i'ane taleb ettim ve şöyle dedim: Hakir. “Ey Han'ım! Can sohbeti bumudur ki imdi Hovace Nakdi birini çıkar çeküb mest-ü medhuş olarak huzurunda nakd-i rihıyla bad feşanlık ede keyif germiyye-i tyş ve tarb-ı İran-zemin bu mudur?” Heman han bunu işidince Havace Nakdiye bir depme vurarak ser-i meclisde oturddu o da mesd-i medhuş olduğu halde: “Ey sermestem ki idrak etmenem dünya nedir? Men kimem saki olan kimdir mey-i sahba nedir?” Beyitlerini terennüm ederek hakire ibram etmeğe başladı bildim ki meclis emanındır. Dedim ki Han'ım: “Siz bade-i nabi nüş edersiniz ki bir keyif-i germi edinesiniz amma keyif-i hüdayı gerekdir bir daire getürsünler ta ki size keyf-i hüdayı müşahede etdireyim” heman han: “Aşk-ı Âli olsun! Hey yar biraderime bir daire getirin” dedikde bir hind pusu karyesi cam pullu daire getirdiler. Elime alub tarz-ı rum üzre makam-ı senahüdan şu: “Heşkın senin hayat eydden nişan virir güya felekde ölmene her hasta can virir”⁶⁵ taksimın söyleyerek üç murabba' bir semavi bir dübeyt ile faslı tamam ettim. Huzzar-ı meclis engüşt-ber-dehen oldular. Heman han sırtından tarz-ı Acemane libacesini çıkarub kendi eliyle eğnime geydirdi Hezar-ahsent sad-i berekallah “Ey Kayser zemin alüftesi” diyerek bir Gürci ve on tümen Abbasi bir karaçabuk esb-i saba reftar ihsan etti. Bizden artık emin ol bade teklif itmeme dedi tamam tamam bir ay bu vecihle zevk ve sefa ettik o kadar sermest ve bi hoş göremedik. Halkı ziyadesiyle müeddebdir haklarında şi'r-i belig denilmiştir.

Tebriz cu heft kavmeş zi safa, Çün ayine andenak ez leng-i hafta

Güfti ki be-düsti ne sadık başened, Ez ayne çez aks nçkerder-i peyda

⁶⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 258

⁶⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 259

1.6.2. Sitayış-i Külliyyat-ı Tebriz Dilaviz: Cümle hüsniyatından biri budur ki ab-ı carileri firavan olduğundan gece ve gündüz şahrahları carub ile süpürüb gubardan bir zerre koymazlar. Sonra üzerine su dökerler. Çarşuları, sokakları ile pek ve ser olur ki Temmuz ayında bile âdem çarşularında sıcaktan muzdarib olmaz. İkinci hüsniyatı oldur ki Al-i Muhammediden şerife bakireleri kul kısmına vermeyüb yine kefinne verirler. Hakire bu hususda şöyle bir mes'ele sordular. “Siz kafire avrati alub nikah ederseniz bunun zararı yok dersiniz o halde seyyideleri bizde kafirlere mürtedlere versek evladlarına ne demek lazım gelir.” Hakir: “Bunları anlara vermek eyi değil işiniz ma'kuldur amma evladlar her vakit fitrat-ı islamiye üzerine dogarlar sonra peder ve maderin ta'limiyle delalet düşerler. Nitekim Hadis-i Şerifde manen mevlüdale vakd-i yevld⁶⁶ Âli fitratü'l İslamsın ebvah yehudane ve yensarane ve yemecsane Buyurulmuştur” dedim. Cümlesi melzem oldular. Üçüncü hüsniyatı o dur ki kanun-u şeyh safi üzre cümle çarşılarında bey-u şıraları bisi ve Abbasi ve altun ile bazar olunur iklimlerinden sair ekâlimin sikkeleri geçmez yedi yerde sikkeleri kesilir. Birincisi: Taht-ı gah kadimleri olan Edebil de (Duribe fi Erdebil), yine Duribe fi Hemedan, Duribe fi Bagdad, Duribe fi İsfahan, Duribe fi Tiflis, Duribe fi Nihavend, Duribe fi Tebriz. Sikkelerinin bir yüzünde “La ilahe illallah, Âliyyün veliyyullah” yazılıdır. Diğer tarafında her şah'ın ismi yazılır mesela “Şah Abbasın” Tebriz'de kesileninde (Fi agram-ı kelb Âli Şah Abbas) deyü tahrirdir. Kazbikilerde Duribe Fi Tiflis, Duribe Fi Tebriz deyü muharrerdir. Bir tarafında münakkaş olub senesi mahkukdur. Rayic olan sikkelerinden endazlarının uclarında, kilelerinde işlenen kamaşlarında” *La ilahe İllallah*” terki-i şerifi yazılıdır. Vay ol kişinin başına gelen “La ilahe illallah” üzre yine bey ve şırade hilaf ede. Gözüne mil başına kızmış taş koyub o âdemi âlil ederler. Çarşı dükkânlarda, meydan bazarlarında sarı pirinçden zincirli terazüler asılıdır. Asla âdem eli yapışmaz daima maslub dururlar. Müşteriye hakkıyla keff-i mizanda tartub teslim ederler. Buğday pirinç vesa'ir hububat için kile isti'mal etmezler hepsini terazi ile satarlar. Akmişe ve mata'ları zira-ı meki ile fûruht olunur. Devab ve üsera dahi kanuna tabi mehammenlerinin nerhiyle fûruht olur. Kanun-ı şah-u şah-i budur. Dördüncü hüsniyat-ı o dur ki dükkânlarından olan eşbazları ta'amlarını tamamıyla tabh edub dükkaniçelerinin der-i divarlarında olan kasi ve bakır avaniyi kâse-i fağfurilerini pak etmeyince dükkânlarını açmağa kadir degillerdir. Seher olunca dükkânlarını dua ve sena ile küşad edub sonra harise pilav,

⁶⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 260

zerde, büryan, kükü pilav, muza'fer pilav, avşıla pilav vel hâsıl sair ta'amlarını garaba ve yerlilere⁶⁷ Tevzi'i ve fürht derler. Sim-misal kalaylı sahanlarının kenarlarında ta'lik hat ile (Ve yeta'mun el ta'am) ayetiyle “ *La şerefe a'la minel islam*” şerefü'l-mekan bil-mekin ve şerefü ehlibeyt bi ehlihi ve şerefü ehlihi bi sahaihi” hadisleri mahrudur. Ba'del'ta'am a'yanı kibara destehan verub pak taşt ve ibrik ile ellerini gusl ettirirler amma tütangi ve nöker makuleleri sağ ellerini sol koltuklarına sol ellerini sağ koltuklarına sürerler. Bu gibilerin ahvâli pek fenadır.

1.6.3. Ahlak-ı Zemime-i Ehl-i İran: Ahâlisi on iki imam aşkına on iki esnaf-ı askeri taifesi vardır ki binlere varır. Ulema ve sair a'yan hanelerinde ta'am pişirirler. Ma'adası hücrelerinde ateş yakarak su ısıdırılar. Cümle nöker ve askerleri bekâr-u bikarları takmadan olub çarşı, bazardan ta'am alub yerler. Bu husus ve ma'îşetleri hakkâki beddir. Lakin ucuz olduğu gibi insan istediği ta'amı da hora geçirebilir. Hisabi ve mücerred olan âdemlere bu enfadır. Hatta askeri taifesi üç ay çarşı ve bazarda ta'am yese anın aşbazı donlug şahı çıkdıkda “*Men kurban kulunun aşbazıyım*” diye kulun donluğunu alur gider bir habbe ziyade almaya kadir değıldir. Bu hususda hilaf eden aşbazların dilini enseesinden çekerler. Sonra o aşbaz donluk sahibine on iki gün ziyafet eder. Şah ve sipahsalar sefere gitse ordularında keçi obalı aşbazdan geçilmez, çünkü cümle asker aşbazlara muhtaçdır. İran kanun-u üzre bir mücrim âdemi katl veya salb etmezler daruga ve muhtesib mücrimlere meydan siyasete getirirler. Cellad bi-emanlar o mücrimlere aman vermeyub üç yüz altmış dürlü işkenceyi on gün on gecede icra ederler. Hakir: “*Han'ın nezda'le hidabile mükerrem sayılan beni âdeme bu kadar işkence*⁶⁸ *Nasıl reva görülür?*” dedim Han: “*Ey birader-ı ma! Munların vacibü'l-izale olduğu şahid-i adil ile isabat olunub ba'de'se-sübut cümle halka rağmen bir kezde katl etmeyüb bir ay bitene elgafilin bu güne iza ve cefa ederiz. İnsandan cabbar ve asi yokdur ki cenabı perverdigara karşı ' İna rabbeküm illa'li' diyenleri bulmuştur. Anınçün böylele işkence ederiz*” deyü cevab virdi heman, Hakir: “*Amma na-şer'i olduğundan terbiyede te'siri yoktur şer'i ile hat vacibdir nass-ı katı(Sure-i maide) mucibince olsa halk-ı âlemdahi ziyade hauf-u haşeytde olurdu*” dedim. Han: “*Hakka ki yahşi damışık idersen*” deyü izam-ı kabul eyledi. Amma böyle işkence etmeleri ahâlisinin azgın ve firag-ı dall den

⁶⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 261

⁶⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 262

olmalarıdır ileriden biri böyle edegelmişlerdi. Tebriz de kırk iki dane Ermeni kilisesi vardır.

1.6.4. Ziyaretgâh-ı Kibar ve Evliyayı İzâm: Tebrizin serhavab, cerende, keçirab, dolyankuh, heyecan adlarında mezarlıkları vardır. Musannif, mellif âlimlerim ekserisi buralarda medfundur. Buralarda medfun olan zevatın esamisi: İmam Hafedane, Şeyh İbrahim küvanan, Şeyh Şükür Han, Baba Ferruh, Baba Hasan Meymendi, Şeyh Şüca'vakâlim, Şeyh Ma'lini Tebrizi, Şeyh Hasan Belgari, Şeyh Bedreddin Kirmani, Şeyh Nureddin Bimaristani. Serhavab murakkadında medfun bulunan şu'ra: Enveri, Zaireddin Faryabi, Feleki-i Şirazi Şemseddin sebhası, Feleki-i Şirazi. Rahmahüm Allah Tebriz etrafındaki kendlerde meftun olan kibar-ı evliyaullahlar;⁶⁹ Küçücan karyesinde (Havace Muhammed Küçücan) kuddise sırruhu sebat-abad karyesinde yedi yüz kadar müellifin ve kibar musannifi rahmehu Allah Hazreti Kabri vardır Tebriz kurbunda şehid dağı zerinde sipahsalar Pegamberi Üsâme Hazreti Kabri vardır. Yine burada emirü'l-mü'minin Hazreti Hamzanın biraderi Mihteri Aclek Hazretlerinin mukadi vardır. Müşarü'l-ileyh Sareya Hazreti Nihavend seferine ma'muren gelmiş iki mecruh olarak Terizde irtihal darü'l-beka olmuştur. Bundan başka Şeyh Sagusi, Şeyh Selami Hazreti Kabirleride buradadır. Sürhab mekabirinde Ümüyye bin Ömer ibn Ümeyye Hazreti Kabri vardır. Kan-ı mea'ni, Müfti-i esrar siphani(Şeyh Hazreti Seyyid Can memi) te'lif ve tasnifde bi-bedel ulum-u evvelin ve ahirinde bi-misal ede. Ömr-i Giran muayesini vakf ilm tevhid olmuştur. Maarif celilesine gayet leta'ifi cümlesine nihayet yok idi. Kuddise sırruhu. Memi can karib ser-fiaz-ı ulema Ali kabrinde şu beyit muharrer idi(Vars-i ilm-i ledünn-i nebevi rükn-ü yekta-i şer'i-at Âli) varis-i ulum keşaf-u müşkilat eş-şeyh Hazreti(Tekki) Hakir ba'delziyare şu beyitleri kabrine yazdım.

Sâlik'i ta'ife-i ehl-i tarik, Pişvasıdır unın pir şukik

Yakdı reyy ile oharada çerag, Ürüdü huld içre ola ona durag

Ruh-ı şad olaillahi daim, Evliya bendesi olsa kaim,

Miharan mahallesinde Hazreti Âli evladı medfundur. Kuh-ı sürhabda ayn-ı Âli, Zeyn-i Âli namelerinde al-i Resul defu olunmuştur. Derveze-i serdan Fars-i kadim padişahlarından Efrasiyabın kellesi medfundur. Ebü'l Feth Muhammed Han'ın

⁶⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 263

havacesi Akşemseddin oğlu Şeyh Nasrullah dahi burada medfumdur. Tebrizin enderun ve birununda daha birçok murakad kemlin var isede zikirleri seyahatnamemize tatvil edeceğinden bu kadarla iktifa ettik.⁷⁰

1.7. HAN İLE ŞAM GAZAN ZİYARETİNE GİDER İKEN TEMAŞA EYLEDİĞİMİZ KAL'ALAR

Evvela Tebriz'den bin kadar yek-süvar atlılar ile hareket edub 5 saat canib-i garba bağ ve müşebbekli bostanlar içinde yürüyerek Acısu Kend'ine vası olduk. Bu kend Kumla Kal'asının yarı yolundadır. İki yüz haneli ma'mur ve abadan kend olub Han-ı hassıdır. Bir cami'i üç zaviyesi var Tebriz sahralarının cümle suları köyden köye zir-i zeminden ceryan eder. Sahralarda binlerce sedab kuyuları vardır. Kend'in suyu şur-ı akce olduğundan acı sudurlar. Burada kend kelenteri gelerek hane yahşi bir ziyafet etti. Ale's-sabah canib-i garba 4 saatte giderek Şam-ı Gazan ziyaretine geldik. Evsâf-ıziyaret Mahmud Şam-ı Gazan: Burası Cendiziler asrında bağ⁷¹ İrem misal bir mahal olub Şam'a benzediği ve Şam cihetinde olduğu için ismine Şam dirler imiş. Sonra Muhammed Gazan burada bir kal'a-i metin bina ederek ismine Gazan demiş. Bin kadar reayasını tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemedub bu kal'adan iskân eylemiştir. Sonra kendüsüne bir türbe yaptırmak için Acem, Arab, Hind mühendis ve mi'marlarını cem eyleyerek gayet âli ve ibretnüma bir bina inşa etmiş İstanbulda ki Galata kulesine benzer eflake ser-çekmiş bir kubbedir. Amma gördüğüm vakit kapusu tarafının bir canibi zelzeleden yıkılarak paymal-ı rimal olmuşdu. Han ile içerisine girerek ziyeret edub Şah Gazan'ın ruhuna birer Fatiha okuduk. Civarında bir Tekye vardır içinde iki yüzden müteceviz âşık sadıklar var. Kapusunun haricinde yüz binlerce kurban kellesinden bir kule-i azim yapmışlar bütün İran halkının bu Mahmud Şah Gazan'a i'tikadları olduğundan her sene binlerce koyun nezeralar gelir. On zira' amikında bir kuyusu var ki Temmuz da bile suyu güya yah-pare dir. Bu asitaneye Şam-ı Gazan derler. Lisan-ı Mogol'da Şemb Kin dirler. Lakin sahb-i kabr Mogol padişahlarından Sultan Mahmud Gazan olmagla Tebrizlilerde Şemb-i Gazan diyecek yerde bil-tahfif Şam Gazan demiş olsalar gerek, asıl tevciye sahih budur. Bu asitane-i azim Velyan Dağı üzerinde olub damen kuh-e karib bir bina karib ve acayıbdır. "Kaddesallahu bi sırru'l-medfun elaziz" buradan kalkarak canib-i garba giderek Velyan Dağı dameninde Velyan Kend'ine geldik. Üç

⁷⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 264

⁷¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 265

yüz haneli, dilküşa cami'li, han ve hamamlı darü'l-ziyafe ve imaretli ma'mur ve abadan bir kenddir. Balada ki tekyeye mahsus olub Vezir Said Hoca Reşideddin dünbülünün hayratıdır. Buradan kalkarak yine canib-i garba yollanub 5 saatte Kumla Kal'asına vardık⁷².

1.7.1. Evsâf-ı Kal'a-i Kumla: Bu kal'ayı 998 tarihinde Sultan-ı Murâd-ı Han-ı Sâlis asrında Serdar-ı Muazzam Koca Ferhad Paşa bina etmiştir. Velyan Dağı eteğinde murabba' el-şekl bir kal'adır. Muhiti seksen adımdır. Yedi kule ve iki kapusu vardır. Kapularından birisi canib-i garba ve diğeri şarka açılır. Şarka açılan Tebriz kapusudur ki Hadım Ca'fer paşa Tebrizde serdarı iken Acem askerinden firar edub kal'aya mütehasın olmuş askerde arkasınca kal'a-i muhasara etmiştir. Ca'fer Paşa bir gece kal'anın Tebriz tarafı divarını yarararak yedi bin güzide askerle doşarı çıkmış gaflet uykusuna dalan Acem askerini dendan-ı tiğdan geçirerek bakıyyetü's-seyfini Tebrize kadar kovalamıştır. Tebriz Kal'asına varan asker Hadım Ca'fer Paşanın kethüdasının Tebriz Kal'asına kapanub balyemez toplarla kendilerini berbad edeceğini görmüş ve bu iki kutlu düşman arasında telef olmuştur. Hadım Ca'fer Paşa tekrar müstakil serdar olub Kumla Kal'asından yıkdığı yere bir bab-ı azim bina etmiş ve adına “ Kend'in Kapu, yahud Tebriz Kapusu” demiştir. Kal'anın içinde yüz hane ve bir cami'i vardır. Taşradaki varoşunun ki asıl Kuma Şehridir. Bağ ve bağçesine hadd-u nihayet yokdur. Kuma üzümü, alu-yı necaresi, Abbasi ve Melece armudu meşhurdur. Şehri yetmiş mihrabdır. On birisi cami'idir. Ez-cümle Ferhas Paşa Cami'i binayı latifdir. Şehrin kenarında kalmış diğeri cami'leri han ve hamamları, çarşu ve bazarları vardır. Bu şehir Tebriz Han'ındır ayrıca Sultanlıktır. Bin kadar nökeri var. Kelenteri, darugası var. Kadılıktır. Buada da azim ziyafetler tenavül olunub sultandan hedaya alındı. Bu diyarlarda sancak beğine “ *Sultan*” derler. Mir-i mirana “ *Han*” derler. Üç tuglu vezir payesine hanlarhanı defterdarı i'timadı devle serdar vezire “ *Sipehsalar*”, kapucubaşıya “*Korucubaşı*”, reisü'l-küttaba “*Münşi*”, alay beğine “ *Kelenter*”, subaşıya “ *Daruga*”, alay çavuşuna “*Savulağası*”, yeniçeri Ağasına “ *Dizçöken*”, mafir kondurana⁷³ “ *Mihmandar*” ta'bir olunur. Bu zikr olunan emirinin hükümet ve siyasetle alakaları vardır. Kanun-ı İran-ı zemin böyledir. Buradan kalkub bağ ve bağçeleri içre giderek Seravrud Nahiyesine geldik. Büyük kend ve nahiyedir. Tebriz'in garb ve yıldız tarafına mail şehir misal

⁷² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 266

⁷³ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 267

hanlı, hamamlı, cami'li, muhtasar çarşulu kenddir. Kelenteri gelub hana mihmandarlık eyledi. Burada bir şeb can sohbeti ederek ale's-sabah kalktık canib-i şarka bağlar içre sayd-u şikâr ederek gidub Seravrud Nehri kenarında Düş Kend'ine geldik burada caşt ta'amı yiyub bir parça istirahat ettik. Seravrud Nahiyesinde hamamlı, han ve hamamlı, ma'mur kenddir. Andan ileri 6 saat giderek Çevlanduruk Kend'ine geldik. Burada Seravrud Nahiyesinde Seravrud Nehri kenarında bin haneli, han ve hamamlı, bağ ve bağçeli, cami'li ma'mur kenddir. Andan ileri Alkabidles Kend'ine geldik. Üç yüz evli sade Ermeni reayalı, üç kiliseli ma'mur kenddir. Andan ileri geçub üç saat giderek Lakderuh Kend'ine geldik. Şah Safî hatununun hassıdır. Seravrud nahiyesinde kenarında iki bin haneli İsalın ve Ermeni köyüdür ki cümlesi cahildir. Seravrud Kuh-ı üzzerinde harab bir kal'ası vardır. Andan ileri Kecabad Kend'ine vardık. Beş yüz hane ve cami'li, han ve hamamlı kenddir. Buradan yine şark canibine giderek Rudekan Nahiyesine girdik. Tebrizin Şimâlinde Kuh-ı sürhabın ardında vaki' olmuş yüz pare kendli nahiyedir. Buradan Sayd-u Şikâr ederek Merağa Şehr-i kadimine vardık.

1.7.2. Evsâf-ı Bender-i Merağa: Azerbaycan hakinde, Tebriz hududunda başkaca sutanlıktır. Bin kadar askere mâlikdir. Kadısı, kalenteri, darugası, münşisi vardır. Bunun zaman-ı kadimde Hüşenk Şahı bina etmişdir ki Azerbaycan'ın ilk taht-ı kahidir. Eşhur-ı afak, ravzalı, fevakihe-i tayyibeli bir şehirdir. Ulemayı zü-fünunu çokdur. Halkı bezzaz, cüllah ve pay-bafdır. Bu şehirde Sultan-ı Murâd-ı Rabi' askeri tarafından harab dilmişede ca-be-ca ma'mur olmadadır.⁷⁴ Amma ta'minen banisi Emevilerdendir ki anın devr-i saltanatında yetmiş bin haneli ma'mur şehir imiş. Hala Sehend Dağına kadar yerlerde asar imareti zahirdir. Yedi bin yüz altmış toprak örtülü hanesi on bir cami'i, kırk han, altmış aded mesacidi, kırk tekve-i dervişane, on bir hamam-ı dilküşası, üç bin aded dükkânları vardır. Bu şehir Mogol taifesinden ve Cengiziyandan hala günün Bağdad'daki Hailfe Mustansır-billâh üzerine hurucunda harab ve beyan edilmiştir. Şimâlinde ki Kuh-ı Sehend şimal hevasına ma'ni olduğundan hevası sakildir. Suları Sehend Dağı bilasından grlır. Bu setan ve bağlarını erva eder. Şehir içinde Hanedanlarda fiskıyye, havuz, şadrevan vardır. Üzüümü, gülnarı, sebzesi meşhurdur. Ahâlisi gayet ebyazu'l-levn olub gözleri mükemmel, şirin sözlü, münevver yüzlü mera-i âdemlerdir lakin yine ekserisi nihanice Hanefiyyü'l Mezheb, süleha-meşrebdiler. Kadınları ekseriya behlevi

⁷⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 268

dilince güft-u gu ederler. Fasihu'l-lisan ve bedi'ul-beyan kimseleri çokdur. Sekiz nahiyesi var ki şunlardır: Seraçun, Penaçun, Dercerut, Kardul, Heştrud, Behsand, Enguran, Kızılören nahiyeleridir. Bu nahiyelerin seksen yüz pare ma'mur kendleri vardır. Tevabi-i cümle beş yüz altmış pare kenddir. Amma altmış şehir-i azim manında cami'li, hanlı, imaret ve hamamlı çarşı ve bazarlı köylerdir. Yedi pare ma'mur kal'aları vardır. Kal'alarının her birini ara ara tavsif etsek bir cilt kitab olur. Bu şehirden kalkarak Turnaçayı namı mahalde menzil aldık. Bir feza-yı ferahfezade nebatat ve giyahlı iki yüz haneli yer olub Ucân Şehrini nahiyesidir. Cümle halkı bağban ve hallacdır. Andan Setgiz Kend'ine geldik bu da Ucân Şehrini bin evli ma'mur bir kendir. Andan ileri giderek Ucân Şehri kadimine geldik.

1.7.3. Evsafı Kal'a-i ve Şehr-i Kadim Ucân: Zaman-ı kadimde Tebriz'e hâil olan Ucân Dağının şarki zeylinde gayet azim bir şehir imiş. Lakin Hülagü'nün tahribine uğramışdır. İlk banisi Bişd Edeyandan Peyjen ibn Keyumers bin Kuderiz dir⁷⁵. Eskiden gayet müzeyyen bir şehir imiş. Mürur-ı zaman ile harab olarak ahâlisi Tebriz'e göçmüşlerdir. Sonra 696 sene-i hicriyasında Âli Cengizden Mahmud Şam-ı Gazan Kal'asının ta'mir ve termin etmiştir. Kuh-ı Ucân dameninde murabba' şekli bir kal'adır. Muhiti iki bin adımdır. Şark'a mütevecce bir demir kaptusu vardır. İçinde yüz hanesi var. Neferatı yokdur. Taşra varoşunda üç bin kadar toprak örtülü haneleri var deyü kelenterini nakl etti. Yedi cami'i, üç hamamı, yedi mihmansarayı, altı yüz dükkânı vardır. Mahsulâtından gendüm bugday ve külu bakla firavandır. Suyu Ucân Dağından gelir. Meyvesi azdır. Ahâlisi Şafi'iyü'l Mezheb geçinirler amma "*Üstur zehebeke ve mezhebek ve zihabek*" emrine riayet etmiş âdemlerdir ki asıl mezhepleri mesturdur. Bu şehri tamaşa ettikten sonra sayd-u şikâr ederek Mihranrud Nahiyesine geldik. Tebrizin şark tarafından ve beş fersah mesafededir. Altmış pare ma'mur kendleri vardır. Rud, Esfeh kendleri ma'mur ve şehir-i misal kenderden. Bunlarıda geçtikten sonra Said Abad kend'ine geldik. Bun Şah Tahmasb asrında veziri Said inşa ettiçün Said-abad dedikleri Acemlerden menkuldür. Bununda Süleyman Han'ın hücumuna uğramışda Murâd Rabi' Hazretleri'nin Sadme-i kahr manasından kurtulmuştur. Bağ ve hıyaban içre iki bin haneli, yedi cami'li, han ve hamamlı çarşı ve bazarlı bir kend-i muazzamdır. Burada da bir gece konuk olub ertesi gün kıble canibine 7 saat giderek Manmah Kend'ine geldik. Bunu Kör Hudabende'nin kızı

⁷⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 269

ma'mur etmiştir. Bin haneli köydür. Bundanda kalkub 9 saatte Kehrevan Kal'asına geldik.

1.7.4. Evsâf-ı Kal'a-i Kehrevân-ı Azerbaycan: Bunu Avşar Hanlarından “*Seyfi Kulu Han*” Şah Tahmasb asrında Süleyman Han korkusundan bina etmiş ne Al-i Osman'a nede Şah-ı Aceme tabi olmuştur. Nihayet Tebrizden Koca Ferhad Paşa Bagdad'a giderken bu Kehrevan Sultanı Meymendi Han-ı Avşar Paşanın askeri ardından gelerek orduyu nehb-u garet ettikten sonra kal'asına sığınmıştır.⁷⁶ Paşa buna karşı i'maz-ı ayn ederek selametle Bagdad'a varmış dönüşde bu kal'ayı on yedi gün muhasar etmiş. Feth edemeyince geri dönerek şehr-i Zor'a gelmiş ve Bagdad dan sedar-ı azim kamıştır. Bir tarafında Kehrevan Hâkimi Meymendi Han şirinlenüb Bagdad dan Tebrize gelen tüccar ve guzatu geçirmemeğe başlamış. Osmanlılara elinden geldiği kadar ihanet etmeğe koyulmuştur. Hatta bir kere kırk elli bin tülünği asker birikdirerek Tebriz dilavizin dört çevresini yağmaya yeltenmiş fakat Tebrizden de Ca'fer Paşa on iki bin cengâverle bu bağı üzerine âliyyü'l-gafle yürüyerek askerini bozmuş meymenetsiz Meymende yalnız başına Kehrevan Kal'asına geçmiştir. Ca'fer Paşa yedi bin kadar at ve deve katır vesa'ir gana'imiyle Tebrize dönmüştür. Tebrizde bu muzafferiyet için şadmanlık etdükde sonra ertesi gün yetmiş bin askerle bu kal'a üzerine yedi balyemez kırk pare şah-ı feth edilerek Meymend-i dirice elde edilmiştir. Ve Tavaşi Ca'fer Paşa kulağını keserek eline verdikten sonra “ *Mel'un! Tebrizde bir Tavaşi hâkimine yapabilir? Bak işte askerini kırarak akabince gelerek kal'anın feth, seni kayd-ı bend etti kulağında keserek kendisinin daha ziyade Tavaşi etti*” demiştir. Sonra cellâda vererek öldürtmek istemişsede ümerasına bunu öldürmedense malını almak evladır dedirterek ve hile ile Meymendi'ye azadı vaad ederek bin kise ve bin yük parça almış ve sonra salb ederek başıyla kal'a anahtarlarını iki yüz yük kadar mal-ı ganaimi Sutan Murâd Han Sâlis'e göndermiştir. Hala derun-ı kal'ada Murâd-ı Han namına bir cami'i var. On bir sene Osmanlı elinde kalmıştır. Bagdad yolu üzerinde müdevver şekli âli bir kal'adır. Mahiyeti altı bin adımdır. İki dane taş kapusu vardır. Biri şimale diğeri cenuba açılır. Cenuba açılana Erdebil Kapusu dirler. Hala sultanlıktır. Bin askeri, kadısı, kelenteri, münşi ve darugası var. Taş varoşu bağ ve bağçeli yedi bin haneye havidir. Altmış mihraba maibdi var isede⁷⁷ Yalnız on birinde Cum'a namazı kılınır imiş. Yedi

⁷⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 270

⁷⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 271

hamamı, on bir hanı sekiz yüz dükkânı var. Şehirde her san'at mevcut isede kalemkârı, çit yorganı ve çarşab yüzleri memduhdur. Bağı bağçesi cihanı bezemiştir. Ab-ı hevasının letafetinden güzelleri çok havanında sazendeleri meşhurdur. Buradan cenub tarafına gidub Bend Kend'ine geldik. Erdebil hanında bin haneli ma'mur ve abadan, cami'li, han ve imaretili çarşu ve bazarlı kend'i muazzamdır. Burada Cıgalezadenin musanna-ı bir cami var ki vacibü's-seyrdir. Buradan 9 saat cenuba gidub Erdebil Şehrine geldik.

1.8. EVSÂF-I TAHT-I KÂH KADİM-İ İRAN-I ZEMİN KAL'A-İ ERDEBİL

Irak canibinde vaki' olmuştur. Azerbaycan hakinde Acem Şahlarının ilk Taht-ı gahı olub mekân-ı Şeyh Safi'dir. Bir zaman Osmanlılar tarafından feth edilüb mir-i miranlık olmuştur. Sonra yine haricilerin eline düşerek kal'ası harab ve yabab ahâlisi sine-i kebab olmuştur. Sonra Murâd-ı Rabi'in serdar-ı azimi Şir Dilber Hüsrev Paşa Hemedan, Dergüzin Erdebil taraflarını garet etmiştir. Sonra Erdebil yine ma'mur olub hala İran-ı Zemin-i hükmünde hanlıktır. Üç bin askeri, darugası, kelenteri, münşisi, kadısı, şeyhü'l-islami vardır. Şehri cebel-i sehlan'a bir günlük yoldur. Dört çevresi bir günlük yollara medargah baladır. Şehri Vasi' bir sahra-yı mahsuldarın ta vasatında vaki olub bir tarafında ab-u hayattan nişan verir bir buhayre vardır. İlk banisi ve-Yunaniyan meliklerinden Erdebil veledi erdeminidir. Kal'ası Hazreti Ömer Basrayı feth ederek diyer-ı Aceme yollandığı vakit korkudan bina olunmuştur. Bura Erdebil zaman-ı kadimde gayet büyük bir şehir olub bir tarafı ta Sehlan Dağına vasıl olurmuş. Şimdiki halde şehir ile dağın arasında iki fersah mesafe vardır ki her fersah on iki bin adım olduğundan yigirmi dört bin adım mesafe olur. Bu dağın zirve-i a'lasından ila kıyamıd-deveran berf beyez nümayan olur. Erdebil şehrinin bütün suları bu dağdan gelir. Pek leziz su olub gayet seri'ü'l-hazmdır. Ahâlisi Şafi'ıyyü'l-mezheb geçinirler isede⁷⁸ Ca'feri oldukları ma'lumdur. Erdebil ile Tebrizin arası yigirmi beş fersahdır. Sebükbar atlıya iki merhalelikdir. Hevası Erzurumun ki gibidir. Kış şiddetli olursada hububat ve mahsul verifret üzre olub bugday hâsılâtının bir kısmını sene-i atıyyeye kalır. Bir kile tahammünden seksen kile hububat hâsıl olur. Kışın yamanlığından bağı, bağçesi, yemişleri olmaz amma müşebbek bostan ve gülistanları çokdur.

⁷⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 272

1.8.1. Evsâf-ı Buhayre-i Erdebil: Ab-ı hayatlı bir gölçeğiz ki yüzünde niçe balık gemileri yüzer. Şark tarafı Tebrize karibdir. Garb tarafı Rumiyyeye bir fersahdır. Erdebil ile Gevlek arası hıyaban, ma'mur ve abadan köylerdir. Bunda olan kayıklar, bezirgânlar, erbab-ı hacatı meta'larıyla olub meramları olan yerlere hususiyle garb tarafda olan Rumiyye, Dumdumi, Dumbuli şehirlerine götürüb kar ederler. Bu gölün muhiti Van deryasından büyükdür. Yayan âdem ancak bunun suyu ab-ı hayat misalı şirin tatlıdır. Umki yetmiş kulacdır. Bu göl Hazreti Risalet-penah rahm-i maderden müştak olduğu gece zahir olmuştur ki tak-i kisra Esnam-ı Mekke, Ayasofya kubbesi yine o gece devrilub yıkılmışlardır. Göle dört çevresinde büyük küçük kırk beş kadar ayuk careye münassıb olur. En büyüğü Sehlan Nehridir ki Erdebili sular sonra bu bahireye gelir. Kehran Nehride bu göle katılır. Diğer nehilerin ismi ma'lumum değil menzurum olmamoşdur.

1.8.2. Acibe-i Hâlikaddan Bir Taş: Erdebil de sebinin haricinde demirden ağır siyah müdevver bir taş vardır. Tahminen üç kantar gelir, musaykal, mücella bir taşdır. Selef köhneleri bu taşın üzerine İbranice birçok hatlar yazmışlardır. Üzerine bir âdem sureti resmi etmişler ki ellerini küşad edub semaya tutar görülür. Edebil de baran-ı rahmet nazil olmadığı vakit a'yan, kibar, sıgar bu taşı yuvarlayarak şehre götürürler Azamet-i Hüda üç gün üç gece baran-ı nüzul edub ab-ı rahmet ile mezari' Kura va Kasabat reyan olur. Sonra taşı yine eski yerine götürürler. Yağmur kesilir acaybdır ki bu taş şehre ne⁷⁹ kadar yakın gelirse yağmur o kadar şiddetlenir. Erdebil ahâlisi yağmur'dan göz açamazlar. Taş yerinden kadırılıb haric şehre götürülürse haricde durdukca Buhayre-i Erdebil tugyana gelüb ili, vilayeti gark etmeğe başlar. Bu taşın sabit olduğu mahalleden kaldırıldığı vakit yerinde azim çar-ı küşa diğer bir kaya zuhur ederki anında üzerinde İbrani, Süryanice birçok yazılar hak edilmiştir. O çar-küşa taşın on iki deliği vardır. Her delikten birer pınar kaynamağa başlar. Ma'hud taş yerine gelmedikçe suların kaynamaları kesilmez. Erdebil ulemasının ba'zıları bu taş Hazreti Musa'nın Tih sahrasında asasıyla on iki kere urub on iki pınar akdığı taşdır diler. Hakında (Ayet-i şerif) ayetini zikr ederler lakin Erdebil ahâlisinin za'mınca bu taş Acem Şaharının cediti olub güya kutb-ı kübera mertebesine varan Şeyh Safi'nin tılsımı imiş. Hikmet-i hüda bu Erdebil de ma'mur olamadığından faresi gayet çok olur. Erdebil ahâlisinin came hırka-i peşminaları faredirden den pare pare olmuştur. Anınçün bu şehirde kedi pare ile satılır. Başkaca kedi dellalı vardır.

⁷⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 273

Kafes içre koyub bey' ederler hususan divriği kedisi burada gayet makbul olub yüz guruşa furuht olunduğunu gördüm amma yine ma'mur olmaz dellalları kedi sattıkları vakit şu tasarlama beyitleri savt-ı a'la ile söylerler. Ey tâliban-ı mırrabe sennure-i sayyade ve mü'eddebe-i hırrabe ve munise-i tarrabe serraka değil imhavarı fareye vermez çare daha birçok tamaşaları vardır amma tahririnden sarf-ı nazar olundu.

1.8.3. Ziyaretgâh-ı Kibar-ı Kümmelin: Eş-Şeyhü's-Safi İbni Eş-Şeyh Hoca Âli İbni Eş-Şeyh Sadreddin Musa İbn⁸⁰ Eş-Şeyh Safiyyüddin Ebu İshak Erdebili bu zat cümle İran-ı Turan şahlarının ilkidir. Bir kubbe-i âlide medfundur. Yüzlerce derviş-i türbedar var. Ruz-ı şeb ziyaretçilerine ni'meti mebzuldur. Evkaf-ı azimdir. Şeyh Safi Memâlik Acem'e kutbiyyet ile hükmetdi. Yerne oğlu Şeyh Haydar geçti. Bunun oğlu Şeyh İbrahim vakıasında bir hımar kendüsini vat' ettiğini görüb devşini dedesi Şeyh Safiye ta'bir ettirmiş o da “*Ya İbrahim İran zemininde olub bir sultan olursak*” demiştir. Hakikaten ilk defa Şeyh İbrahim sikke, hutbe sahibi olmuştur. Şeyh Safi den Şah Abbas evvela gelinceye kadar sikke sahibi beş Şah geçmiştir. Bu şehirden kalkub canib-i şimale 9 saat giderek Aramşah Kend'ine menzil olduk. Altı yüz haneli bağ ve bağçesiz bir kendir. Andan yine şimale 8 saat giderek Yar Âli Kend'ine geldik. Üç yüz haneli köydür. Cami'i yok fakat çarşısı hafta bazarı vardır. Buradan yine canib-i şimale yedi saat giderek Zat-ı İmad Kend'ine geldik. Dideherd Hayesinde sekiz yüz hanlı abadan kendir. Buradan yedi saatte yine Tebriz Şehrine dâhil olduk niçe gün daha zevk ve sefa eyledik. Kelenteri, daruga ve mihmandarları bin başlı karban âmâde oldular. Hoy, Behistan çevresi Revan hanlarına hakire riayet edilmesi ve her menzide namdar kılavuzlar verilmesi için mektublar terkim oldu. Paşa-yı âlişan efendimize name-i muhabbet üslublar yazılıb on kadar deve pirinç, kuru üzüm, Abbasi armudu kurusu, gülнар, iki küheylan, karaçabuk atı, dört aded alaca çapar atı, iki Gürci gulam, Acemane bir semmur kürk, bir kat Acemane came, iki kürk kaputu, altı aded serbend hanı, bir katır yükü Revan pirinci, bir karaçabuk at, bir alaca Çapar Özbek atı licamıyla beraber ihsan olunur. O gün doslarımızla vedalaşub ertesi gün han-ı âlişan askeriyle süvar olub Kös-i Hakani deve getirib⁸¹ Sur-ı Efrasiyab çaldırarak bizi Tebriz'in haricindeki a'yan-ı âli nam mahale götürdü. Orada bir ziyafet tertib eyledi ki dillerle ta'bir olunmaz. Buradan hakire beş tümen Abbasi tevabimize yigirmi tümen akçe harc-ı rah verdi. Refiklerime birer keşan

⁸⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 274

⁸¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.275

katlfesi, üçer gücerat atlası ve üçer aded destar-ı Muhammedi ihsan etti. Üç yüz aded yine süvar âdemler ile bir yasavul Ağasını hakire vesile virub dedi ki “*Ey yasavul Ağası! Menim biraderim Evliya-yı Akayıyı Kayser-i zemin-i Şah Murâd Han Rabi’ Revandan Tebrize geldü ki abadan yollarıyla getüresün ve karbanlarından hoş kondurub göçüresin*” yine atına süvar olub bizim ile beraber yarım saat kaldı sonra vedalaşub öpüşüb anlar canib-i Tebrize gitti bizde yolumuza düştük⁸².

---

⁸² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 276

İKİNCİ BÖLÜM

ERDEBİL'DEN NİKSAR'A KADAR OLAN ŞEHİRLER

Evliya Çelebi Erdebil kal'asını temaşa ettikten sonra seyahatını Hoy, Revan, Gence, Aras, Şeki, Niyazabad, Bakü(1647), Gence, Aras, Şeki, Niyazabad, Şemahı, Bakü, Gürcistan, Demirkapu, Tiflis, Ahışa, Çıldır, Şavşad, Revan, Barduz, Kars, Kağızman, Mogazbird, Zarşed, Revan, Pasinler, Hasan Kal'a, Erzurum, Gümüşhane Bayburd, Tortum, Erzurum(1647), Hınıs, Kemah, Erzincan, Şebinkarahisar, Nıksar(1648) Ladik, Ilica, Merzifon, Köprü, Merzifon, Gümüşhacıköy, Çorum, Kalecik, Ankara, Kalecik, Ker, Kerez(Amasya yakını), Kurşunlu, Ankara, Mürted, Ankara, Mürted, Çerkes, Ali Zaim, Kalecik, Keskin, Beypazarı, Ankara, Ayaş, Beypazarı(1648), Gönyük, Tarklı, Geyve, Sapanca, İzmit, Hereke, Gebze, Pendik, Kartal, Bostancı, Kadıköyü, Üsküdar(1648)¹, Çelebi Seyahatname'nin ikinci cildini oluşturan seyahatını burada tamamlamıştır. Bu bölümde Gürcistan başlığı altında Çelebi'nin 1640-1641'deki İstanbul'dan Şile, Ereğli, Bartın, Amasra, İstanbul, Sinop, Bafra, Samsun, Ünye, Ordu, Giresun, Görekle, Akçaabat, Trabzon, Değirmenderesi, Sürmene, Rize, Faşe, Anapa, Taman, Çoçka, Azak, Bağçesarayı, Balıklava, Dobruca, burada sekiz ay denizden, Terkos, Rumeli Kayağı İstanbul' da² biten seyahatını biz konumuzla alakalı olan Abaza diyarını da dahil ettik. Gürcistan coğrafyasında yer alan Abaza diyarını ikinci bölümde Gürcistan başlığı altında hem 1641 hemdeki seyahatını hemde 1647 deki seyahatlerini bu başlık altında topladık.

2.1.AZEBAYCAN-I TEBRİZ VİLAYETİNDEN REVAN'A REVAN OLDUĞUMUZ

Evvela Tebrizden canib-i şimale Tebriz sahrası gülistanı içre abadan yerlerden Hacı Harami Kend menziline varduk. Tebriz hakinde ma'mur ve abadan kend ve hıyabandır. Üç yüz haneli olub Evkaf-ı Hazreti Şam-ı Gazan'dır. Kabr-ı Şam-ı Gazan dahi buradan nümayandır. Bunda mihamdarımız hakkıya mihamdarlık etdi. Ale's-sabah bu kendden iki yüz yek süvar âdem alub kelentere veda ederek avdet ettik yine canib-i şimale giderek Safyan Kend'ine geldik. Zaman-ı kadimde kend-i azim imiş. Mogol kavmi harab etmiş hala Tebriz hakinde bin haneli bag-ı irem misâli bir

¹ Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarhi**, s.286

² Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarhi**, s.286

kasabadır. Bu kend de de Horasan erenlerinden Acem kibarlarından mü'ellifin ve musannifinden birçok e-izze-i kiram medfundur. Ziyaret ettik fakat isimleri ma'lumumuz değildir. Yigirmiye mütecaviz kubbe-i pürenvar vardır. Her sene mah-ı aşurada bu kendde niçe yüz bin âdem birikerek aşura pişirilur. Maktelü'l- Hüseyinler kıraat olunur. Halkı hep Şafi'ıyyü'l-Mezheb iselerde arasına³ Hanefileri dahi vardır. Buradan şimale giderek Mezid Han menziline geldik. Burası beş yüz toprak örtülü haneli, bağlı, bağçeli kaynaksulu kend-i ma'murdur. Tebrizin hudududur. İki cami'i gayet muazzam ve ma'mur bir hanı vardır birde hamamı va çarşusu vardır. Buradan yine canib-i şimale bir sahrayı abadan içre giderek 7 saatte Keremiş Kend'ine vardık. Nahcivan hududunda bin haneli kend-i azmdır. Yedi cami han ve hamamları çarşı ve bazarı var. Buradan da iki yüz vesile olub canib-i şimale sazlık ve bataklık yerleri ubur edub Kend-i Veşle çayı kenarında haymelerimizle meks ve aram ederek bir gece zevk ve sefalar ettik. Bu nehir Nahcivan dağlarından cem olub Araz Nehrine melaki olur Andan kumsal yerlerde gitmeğe başladık gubar-ı gird-i siyah uca peyveste oluyordu. 2 saatte Hoy Kal'asına geldik.

2.1.1. Evsâf-ı Şehr-i Ve Kal'a-i Hoy-ı Dilcuy: Azerbaycan hakinde başka sultanlıktır ki bin kadar nökere mâlikdir. Kadı ve Müfti nakibi ve münşi, kelenter ve daruga, korucu, dizçöken, mihmandar gibi me'murları vardır. Hoy şehri Menend'in garbında ve on fersah ba'dendedir. Kal'ası bir düz sahrada olub murabba' şekli sengi binayad bir kal'a-i zibadır. Dairen-madar hacmi yigirmi bin adımdır dört çevresindeki handakları o adar amik degildir. İki dervezesi var. Biri canib-i canube bab-ı Tebriz, diğeri canb-i garba manenddir. Kal'a içinde yüz hane bir cami' var Kal'asının banisi Ferhad Paşadır amma şehr-i kadiminin banisi Haydar Şah'dır. Bu şehir nice kere harab abad olmuştur. Taşra şehri yedi bin hane yetmiş mihrab cami' ile müzeyyendir. On biri Cum'a cami'i dir. İki hamamı yedi hanesi bin kadar dükkânı vardır. Dört çevresi bağ ve bostan ile müzyyendir. Bu şehrin muhiti on üç bin hatvedir. Murâd Han Rabi' harabından sonra yeni yeni abadan olmadadır. Cümle sahrasının mahsulâtı danedar piriñ olub havası harerete maildir. Penbesi ve abadar üzümü olur. Nehr-i Semas dagından⁴ Birkub Araz Nehrine karışır. Bağ ve bostanı, gülistanı, meşurdur. Meyvelerinin meşhurları Peygamber armudu vesairedir. Halkının reng-i ruları beyazdır. Nevahisinde yüz seksen pare abadan kend'i vadır.

³Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 276

⁴Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 277

Ahâlisi ekseriya şafi' olup sünnidir. Şah İsmail bunlardan tul-i sakal haracı alurmuş. Hala Şah ve Safiden beri muafdırlar sakal uzattıkları halde haraç vermezler. Güzelleri çoktur. Burada Şems-i Tebrizi Hazreti Başını ziyaret ettim. Bir de Emir-i Bogay abri var. Bu âdem Al-i Türkman'dan olup Antakya altında Frenke ma'lub olduktan sonra İsfahan 'a kaçarken 495 senesinde burada merhum olmuştur. Hoy haricinde hala kabri aşikârdır. Burada da Hoy Han'ına mektuplarını virub iki gün içinde zevk ve sefalar ettik niçe parça hedaya ile iki yüz adet müsellih refik alub yine canib-i şimale 9 saat keşt-ü kezar ederek Behistan şehrine geldik. Burası Hoy şehirlerinin başkaca kelenteleri vardır. eskiden Tebriz'e manend bir şehirimiş. Hülagü kavmi bu şehir harap etmişler hala bin hanel belde-i sagiredir. Üç cami'i, han ve hamamı, muhtasar çarsusu vardır. Lakin kargir bedsetanı yoktur. Bağ ve besatinine nihayet yoktur andan yine canib-i şimale 3 saat gidub Çures Kal'asına geldik. Nahçıvan hududunda başka hanlıktır. İki bin askere mâliktir. Kadısı, on iki imam aşkına on iki zabiti var. Kal'ası bir püšte üzerinde muhammez şekli sade divar kal'adır. Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan ın binasıdır. Murat Han Rabi'an tehdiine uğramıştır. Hala rahnedar divarları dolma kire yerleri vardır. Kibleye nazır bir kapusu vardır. Kal'a derununda Hasan Paşa Cami'inden başka imaret yoktur amma taşra şehri yedi bin hanelidir. Haneleri nü binadır. On bir adet cami'i var ileri gelenleri: Özdemirzade Osman Paşa Cami'i, Ferruhsah bin. Timur Han Cami'i, yedi hani, ik yüz dükkânı var. Heva ve suyunun latafetinden kadınları gayet hub- manzar ve afife olur. Güna-gün galle ve hububatın memduh-ı Azerbaycandır. Gayet ma'mur kasr ve sarayları var. Bu şehrin⁵ Han-ı Eyüb Han yaran-ı zarifandan mahbulu'l-kulub nüktadan, mergub el-kelam, hoş sohbet, cem-meşreb bir yiğit olmadığından üç gün üç gece böylesine ma-sohbet edub Hüseyin Baykara fasılları ettik. Dördüncü gün handan bir kat libace niçe gün harir parça kürk ferace ve niçe serbend alaca üç tümen Abbasi akçe ihsan olub cümle ihtilat ettiğimiz yaran ile veda ederek iki yüz vesile ile şehirden çıktık. Canib-i şarka meyilli giderek Karaçubug Nehrini geçdik. Bu nehir Çures dağlarından toplanub kendleri iska ederek Araz Nehrine dökülür. Temmuzda suyu azalub keçi gibi hayvanlara bile geçid verir. Sonra şimale doğru ma'mur kendler içinde giderek 4 saatte Milli Revan Kend'ine menzil aldık. Revan hududunda beş yüz evli bağ ve bağçe ve cami'li abadan kendli yerdir. Milli Nehri kenarında vaki' olmuşdur. Bu nehirde sepend dağlarından birikub Araz Nehrine dökülür andan

---

⁵Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 278

şimale vasi' çemenzar sahralar içinde giderek 8 saatte Tulalunu Menziline vardık. Burası bir çemenzar sahra-yı lalezardır. Dar-u deyyar yokdur. Bir çerAğah-ı zemin mahsuldardır. Buna civar olan kendlerin darugası, kelenteri cümle levazım ve meşrubatımızı getirdiler. Bu çay-ı ferhafzade bir gece mihman olduk andan yine şimale Araz Nehri sahiliyle giderek Araz'ı karşıya geçdik. Kağac Kend'ine menzil aldık. Bu kend Araz'ın canib-i şarkisinde bir cami'li han ve hamamlı ve üç yüz haneli piriñç mahsulatı ve Revan'a tabi ma'mur ve müzeyyen bir kasabacıdır. Andan yine şimale kumsal yollar içinde giderek 4 saatte Avşarlı Kend'ine geldik. Revan hakinde bin haneli cami' ve han ve hamamlı, muhtasar çarşulu, ma'mur kendir. Sahrasında piriñç mahsulü yetişir. Reayası Sünni el-Mezheb Türkmani Avşar kabilesi olduğundan "Avşarlı Kend" dirler. Başka kelenteri ve mihmandarı vardır. Burada yine Araz Nehri sahiliyle mesireler içre giderek 7 saatte Şurakil Nehri'ne geldik. Zaman-ı kadimde şehir-i azim imiş lekin şimdileri⁶ O kadar ma'mur değildir. Sultanlıktır. Bin nökere mâlikdir. Cami'i han va hamamı sevk muhtasarı vardır. Andan yine 10 saat gidub Şarabhane menziline geldik. Beş yüz haneli, cami'li, hanlı ma'mur kendir. Andan giderek Seyfeddin Kend'ine geldik. Revan hududunda Araz Nehri kenarında olub Revan Hanlarından Seyfi Kulu Han'ın binasıdır. Revan Hanlarının hassıdır. Yüz seksen haneli, bir cami'li, piriñç mahsüllü, bağçeli, tekyeli, han ve hamamlı, çarşı ve bazarlı, bağlı bostanlı, piriñç mahsüllü kendir. Murâd Rabi' Revan'ı muhasara ettiği vakit bu kendden yetmiş bin büyük ağaç kesilub Revan'a havale için tabya yapılmıştır. Amma o zamandan beri bu kend'in bağlarında yine tarif olunmaz Ağaçlar husule gelmiştir Şimale gidub bir çemenzarda sehel istiahat ettik. Yine eseb-i süvar olub giderken karşudan bir alay-ı azim nümayan aldık meğer gelen Revan Han'ının kethüdası Evend Akay imiş. Ba'de'l-musafaha rikab rikab bu alay-ı azim ile giderek Revan Kal'asına vasıl olduk.

2.2.EVSÂF-I KAL'A-İ REVAN AZERBAYCAN ŞEHR-İ HAVACE CAN

Şehire dâhilimizde yigimi bir pare top atılarak şadmaniler edildi. Alay ile Han Sarayına girdik. İçinde âdemizade yok tehi bir saray idi. Meğer hanın hemşiresini Bahr-i Hazar sahilindeki (Bakü-Yakü) Kal'asının hanına vermişler. Handa böylece sur'a gitmiş kethüdası bizi saraya kondurub me'kulat ve meşrubatımızı virdi andan zevk ve sefaya koyulduk. Bizim ile Tebriz'den gelen karbanları hep bizim Hasan

⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 279

Beğe teslimen Tebriz Han'ının namesiyle Erzurum'a gönderdik. Hakir dahi anda karban cem'ine ma'mur olub Revan Şehr-i Şehrini Kadri'l-imkan tamaşa eyledik⁷

2.2.1. Zıkr-i Bina-yı Şehr-i Revan: 810 Tarihinde Emir Timur'un sevdagerlerinden Hoca Han-ı lahicanı nam-bezirgan bu Revan zeminine kadim basar ne görsün bir hak-i gabrevan mahsuldar. Heman cemi' ta'allugatıyla anda kara eder gündün güne piriñç ziraatıyla maldar olarak bu kend-i azimi inşa eder. Sonra 815 seenesinde İbrahim Şah-ı Şah İsmail orada bir kal'a binasını Revan kulu han namı vezirine ferman eder orada yedi senede kal'ayı inşa edere ismin Revan Kor Zengi-Kor Nehrinin canii şarkisi sahilinde tuğla ve senk bina bir kal'a-i ra'nadır. Amma yalın kattır. Sonra 990 senesinde Süleyman Han diyar-ı Nahcivan'a sefer edub ba'de'l-feth Revan'ı asakir-i İslama feth ettirir. Muhtasar ve Mukid Kal'asını da ca-be-ca hedim ettirib g'naim vefeyra ile Darü's-sa'adesine avded eder. Sonra Murâd Han Sâlis asrında Veziriazam Ferhad Paşa diyar-ı Acem' serdar olub Gence, Şirvan, Şamahı, Revan, Nahcivan taraflarını nehb-u garet der. Şah'ın oğlu ile Etba'-ının Saraylarını yıkub taşı taş üzerinde bırakmaz. Sonra gelub bu Revan Kal'asının altında meks ve aram eder. Revan'ı tamamıyla elde etmek için "Veşaverehim" emri celiline tabiiyyetle iş erleriyle müşarere edub Tokmak Han Sarayı nam bag-ı ermi ortaya alub Zengi Nehri sahilinde cenubdan şimale bir hafr-i azime şuru' olunur. Yüz elli bin asker İsaln-ı cihad tam ederek kırk beş günde kal'ayı itmam kırk günde dahi sair levazım ve cebhanesini ikmal ederler. İbtida mir-i miranlığı Süleyman Han'ın haremi muhtramından neşv-ü nema bulan Cıgalazade Yusuf Paşaya vüzeratla tevciye olunur. Muhafazasına yetmiş bin asker koyarak Ferhad Paşa o civarda Şurakil-i Kal'asını da termime gider. Ba'de'l-ta'mir asker kor andan Kars Kal'asını da termim edub Cüyüş-ı muvahhidin ile mal-a mal eder. Ardahan'ıda feth ve ta'mir eyleyüb içine yeniçeri doldurur. Ahışa Kal'asını der-beyaz gibi ta'mir eyleyerek içine üç bin kul oturtur. Orayada vüzeratla Tomris Han oğlunu nasb edub Darü's-saadeye azimet eder. Bir tarafda Cıgalazade Yusuf⁸ Paşa Van Eyaletinde hak ve adalet hüküm sürer. Şehir Süleyman Han zamanında ki ma'muriyetini ksb etti. Her karyesi bir belde-i muazzama kesilir. Sonra sene 1012 tarihinde Acemler Gence ve Şirvan'ı zabt derek Revan'ıda yedi gün döğerler Erzurum'dan imdad gelmediğinden kal'ada olan guzat-ı müslimin aç ve susuz kalub biz-zaruri şehr-i Acem serdarı Tokmak Han'a teslim

⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 280

⁸ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 281

ederler oradan silahsız çıkub piyadece Kars'a oradanda Erzurum'a gelirler. Sonra 1037 senesine kadar Acemler elinde kalub evvelkinden ziyade ma'mur ve abadan olur lakin içindeki Emir Güna Han'ın askri Kagızman, Kas, Çıldır, Ahışa, Ardahan taraflarına dest-dırazlık ederler. Ahışa ve Gürcistan Beğlerinden Erzurum vâlisi tarafından İstanbula feryadcılar uçuruplar arz-ı mahzarlar gönderilir. Fi'l hal Acem Şahına elçiler irsal olur. Tug-u Hümayun Üsküdar bağçesinde karar kılar cemi' Anadolu ve Rumeli mir-i miranları Revan'a revan olurlar. 1044 senesinde Sultan Murâd Rabi' dahi yergötürmez asker ile Üsküdar'daki bag-ı iremi önünde seraperde-i Süleymanisinde meks eder. Ayın-u Kavanin-i Osmaniye yi yerine götürüb cemi' levazımı mükemmel ihzar ettirir, Kırk bin yeniçeri, yigirmi iki bin sipah dilirlerini gark ihsan ederek böylesine alır. Bayrampaşayı kaim-makam olarak der-devlette bırakur. Sene-i mezkûrede Şevvalü'l mükerrermin beşinci günü Üsküdardan hareket olunarak tayy-ı vasıl ile Konya ya oradan Kisra ya oradan Sivas'a gelinir. Bu menzilde nedim şehriyarı Silahdar Mustafa Paşaya yine nedimlikde kalmak üzere ikinci vezirlik ihsan buyurulur. Silahdar Musa Paşa da otag-ı hümayun hıdmetine konakçı ta'yin olunur. Nişancı Paşa da silahdar olub Melek Ahmed Ağa çuhadar olur. Andan yine kat-ı menazile giderken Erzurum sahrasında iki taraftan iltihak eden asker ile iki yüz beğe varır. Rumeli Eyaletine mutasarrıf Canboladzade Mustafa Paşanın otuz bir bin askeride gelir. Cümle eyalet askerlerinden bin yedi yüz küheylan atlara süvar yiğitler hazırlanub Erzurum⁹ Vâlisi Hâlil Paşa magzub şehriyar olub adüvleri silahdar paşa ile murtaza paşa Şad-u handan olurlar. Erzurumda Şam veziri küçük Ahmed Paşaya ihsan olunur. Eyalet-i tamam arpalık tarikiyle silahdar Mustafa Paşa ya tevcih olunur. Sonra Erzurumdan üç günde Hasan Kal'asına andan Kars yoluyla Revan'a gidilir. Yiğirmi birinci günde iki yüz bin askerle Revan Eyaletinde meks-i hiyam ederler. Kal'adan Acemler uzun boylu toplarla askeri muzdarib ederler. Asker yine topa mopa bakmayub Zengi Nehrini öte tarafa kaçarlar. Bir solak Padişah cem-cenabın rikabında nehri geçerken bi-çareyi su aparır heman cenab-ı padişah at sulagı belinden yakalayarak kurtarır. Nehri geçerek cümle guzat-ı ruz-ı ruşende ala-melainnas meterise komağa başlarlar. Rumeli Eyaletiyle zAğarcıbaşı yigirmi oda yeniçeriyle Canboladzade Mustafa Paşa Tebriz Kapusu canibinden meterise girerler. Sağdan Anadolu veziri Gürci Muhammed Paşa eyaleti askeri ve yigirmi oda derğah-ı âli yeniçerisiyle meterise girer Sadra'azam Tabanı Yassı

---

⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 282

Mehmed Paşa kapusu kulu yigirmi oda yeniçeri ile Rumeli ve Anadolu askeri arasında meteris alub cenge başlar. Yeniçeri Ağası Kara Mustafa Paşa yeniçeri kethüdası ve on oda yeniçeri ile Zengi Nehri canibinden meterise girub yigirmi aded toplarla kal'ayı döğmeğe başlar. Bir gün bizzat Murâd Han Rumeli Eyaletinin meterise girub Karabâli nam topu nişana alub han sarayına bir top göreler. Beş koldan yigirmi aded toplarla vulule kopar. Erzurum vâlisi Küçük Ahmed Paşa şimal canibinden elli pare harbzanlarla âli bir tabya üzre durub Acemlere başlarını kaldırtmayub kal'ayı tahribe koyulur. Kapudan Deli Hüseyin Paşa Revan Kal'asına hail muhnad tepesinden haric ve dâhilkal'ayı gece gündüz döğer. Kal'anın mazgal ve bedenlerinde değıl o sedablarında bile top-ı sadamelerinden durulmaz olur. Murtaza Paşa da bölük sipahlarla Toprak Kal'ası taraflarında karagol beklemeğe me'mur olur. Musa Paşa, Kenan Paşa derğah-ı âli müteferrikalarıyla seraperde-i Padişahı¹⁰ Muhafzasına ta'yin edilirler. Hasıl-ı kelam kal'anın dört çevresinde beşer saat mikdarı yerlere âdem deryası kesilub karagolları iki vilayeti nehb-ü tahribe başlarlar. Kimsede mecal kalmayub her gün sünni reaya hedaya getürerek Araz-ı istiman derler. Himmet daima kal'aya göz açtırmamaya sarf olunur. Dokuzuncu gün kal'anın burc-u barularına çıkan Acemler "*Aman aman ey güzide-i Âl-i Osman*" diyerek kal'a miftahlarıyla hanı rehn-i istimana gönderirler. Cüyüş-ı muvahhidin kal'a ya dolarlar. Ertesi gün kal'adan aman ile mazenderan tüfenciler Ağası Mir Fettah çıkub pay-pus-ı şehriyarı ile müşerref olurlar. Muhafzacılar Nahcivan traflarına gönderilirler. Kal'ada ezan-ı Muhammedi okunub burc-u baruları yedi gün sancaklarla tezyin olunur. Evkat-ı hamsede ba'de's-salat üç nevbet gülbank-ı Muhammedi çekilub üç nevbet top ve tüfenkler atılır. Bu hal üzre kırk günde kal'a yeniden ta'mir ve termim olunur. Murtaza Paşa hâkim Revan'a ta'yin olunur. Kırk bin guzat-ı müslimin ile muhafzacı kalır. Sultan Murâd Han da şikarı olan Revan Hanı Emir Güna ile sair hanları önüne katar. Yolda Emir Güna eyalet-i Haleb ihsan olunur. Lakin kethüdası Murâd Ağayı katl ettiğičün Haleb eyaletinden azl olunur. Haleb Küçük Ahmed Paşaya verilir. Emir Güna Yusuf Paşa da der-i devlete musahib-i şehriyar olur. Sonra Acem Şahı yüz bin askele gelub Revan Kal'amı döge döge amanını keser Tabanı Yassı Mehmed Paşa Revan da Mutahassın Murtaza Paşaya adavet olduğundan Revanın imdadına yetişemez. Yedi ayda Revan Kal'adaki zehair-u barut biter. Ahir bir gece Murtaza Paşa elmas yüzüğünü yutub merhum olur. Ertesi sabah Osmanlı

---

¹⁰ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 283

askeri eman ile kal'adan çıkub kal'ayı Şah'a teslim ederler. Lakin asker giderken ızılbaş askeri tekrar hücum ederek kimini şehid ederler kimide kendilerin Araz Nehrine atarlar nehre atılanların bir kısmı kurtulub Kars'a ve Bayezid Kal'alarına düşer halas olurlar. Sonra Murâd-ı Han-ı Rabi' bu haber almayı işidüb iki yerden heman kemerini beline bağlar.¹¹ İmam-ı Azam ve Hümmam-ı Akdem Efendimizin murakkadi olan Bagdad Behişt-i abad Acemler elinden kurtarmağa çabalar. İşte sene 1045 tarihinden beri Revan dest-i Acemde olub bu vacihle ma'mur ve abadan olmuştur. Lakin kal'ası yalın kat divar ile mebni olduğundan hücum-u şedid-e tahammül edemez. Kal'a Zengi Nehri sahilinde olub cenubdan şimale tulanidir gayet ensizdir. Hala divar ve bedenlerde Murâd Rabi' toplarının te'siri nümayandır. Bu kal'anın Ferhad Paşanın bina ettiği yerleri kırk zira-ı meki ertefa'andadır. Amma Tokmak Han'ın bina ettiği yerler elli zira-i uzunlu, yigirmi zira-i enli olub rıhtım binadır. Zengi Nehri tarafından handaki yok isede mazgal delikleri çokdur. Cenub, şark, şimal taraflarında handakları vardır. Lakin sulu yerde olduklarından ol kadar amik değillerdir. Handakının ba'zı yerleri yüz elli zira-i enindedir. Üç aded kutlu demir kapuları vardır. Tebriz kapusu cenuba açılır. Meydan Kapusu şimale açılır ki buna yayla kapusunda dirler Çevgan Meydanı bu tarafdadır. Biride Acemlerin Derveze-i pül dedikleri köprü kapusudur. Yüz pare Osmanlıdan kalma büyük küçük topları var. Sair alat ve cephanelerinin hadd-u hisab yokdur. Çünkü burası Azerbaycan serhadı olub güc ile Acem eline girmiştir. Üç bin kadar kal'a neferatı, üç bin han askeri yedi bin eyalet-i askeri vardır. Burası birkaç kere hanlar hanlığı olmuştur. Kdısı, mollası, şeyh şerifi, kelenteri, darugası, münşisi, yasavul Ağası, korucu başısı, eşik Ağası, dizçöken Ağası, yedi mimandarı ve şahbenderleri vardır. Şehir içinde iki bin altmış kadar topak örtülü ev vardır. En ma'muru han sarayıdır ki Emir Güna Han ma'mur etmiştir. Bu saray kurbunda sol tarafda şah darbhaneşi vardır ki Abbasi ve bisi kesilir. Yayla Kapusundan taşra olan büyük varoşa eski şehir dirler. Han ve cami'li ve çarşulu, bazarlı bir varoşdur. Köprübaşında han bağı vardır. Yine orada cami, han, hamam çarşu çoktur adeta şehirdir. Burası¹² 1045 de Acem elni geçdikten sonra kal'aya şark tarafı haricine üç kat dolma çim ve rıhtım hisariçe ilave edilmiş, taş binadan müstahkem ve üstüvar olmuştur.

¹¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 284

¹² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 285

Şehri seyru tamaşa ederken Revan Han'ı tarafından Çapar gelub hakiri süruna davet etti. Kethüdası on tümen Abbasi harc-ı rah verdi. Tedarekatımızı görerek kırk kadar tevabi levahıklarımız ile Revandan, Bakü'ye müteveccihen hareket ettik.

2.3.REVAN'DAN BAKÜ'YE KADAR OLAN SEYAHATIMIZDAKİ MÜŞAHADETİMİZ

Evvela Revandan şimale pirinçlik sahralar içre Zengi-Kura Nehir kenarınca giderek Hocabağı Kend'ine geldik. Revan Hanının hassıdır. Beşyüz haneli cami'i ve hamamlı abadan kend-i kebirdir. Anadan yine canib-i şimale 8 saat giderek Demirci Hasan Kend'ine geldik. Burası zaman-ı kadimde Türkman şehri imiş hala vakt-i şitada Türkman kabilelerine yurt olur. Buradan yine canib-i şimale giderek Gence Şehrine vasıl olduk.

2.3.1. Evsâf-ı Kal'a-i Gencine-i Raz Şehri Azim Gence-i Dil-nüvaz: Bu şehir Şah'ı İran Tahmasb Han'ın elinde 1014 senesine kadar Koca Ferhad Paşanın zoruyla alınarak Sarı Ahmed Paşa kethüdası Mehmed Paşa hâkimi omuştur. Lakin Acemler birçok askerle kuşatarak altı ay muhasara etmişler imdad gelmediğinden guzai müslimin kal'ayı ne-çare teslim edub giderken Acemler hepsini şehid etmişler. Bu hal Egre Fatihi Sultan-ı Mehmed Han Sâlise aks etdikde bazı teşebbüsatda bulunmuşsada te'siri olmamıştır. Hala Acem elinde şehir-i muazzamdır. Amma kal'asını Şah hedim ettirmiş altı bin haneli, bağ ve bağçe, cami', han, imaret ve hamam ve bedestanlı ma'mur çarşılı bir şehirdir. Şehir bağlı, bağçeli bir sahrada vaki'¹³ Olub kıblesi dağlardır. Üzeri serapa bağlardır ki Gence'nin dut ipeği her tarafda meşhurdur. Dört çevre sahraları yedi nehiyelik köydür. Pamuk, pirinç, harir ile kar ederler. Gencenin at nalı demiride ipeği gibi meşhurdur. Bu şehir hanlıktır, üç bin nökeri mâlikdir. Münşisi, kelenteri, darugası, kadısı ve hâkimleri vardır. Lakin Osmanlıların eline geçdikde hâkimi Hadım Hasan Paşa olmuştur ki Berda Kal'asını feth edub Tahmasb Şah'ın biraderzadesi Haydar Mirza'yı rehin alarak musalaha etmiştir. Ferhad Paşa bu Mirzayı Asitane-i Sa'adete getirmişler.

2.3.2. Ziyaretgâh-ı Şüheda-yı Rum: Guzat-ı müslimin ya'ni Şah bi-aman kal'ayı eman ile teslim eden asker Rum harice uryan çıktıklarında on iki kadar şehid edilmiştir. Bunlar şehir haricine defn edilmişlerdir ki hala oraya “*Murakad Şüheda-yı Rum*” dirler. Niçe kere üzerlerine nur indiği ahâli-i vilayet görmüşlerdir. Bu şehrin

¹³Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 286

hanında üç gün mihman olub elli kadar refikler mezla Gence'den yine şimal tarafına doğrulduk. Sağ tarafımızın şarkında Buristan Hanlığı vilayeti var. Anın hududundan ubur ederek Kilk-i Hezar Ahmed menziline geldik. Burası eskiden şehir imiş şimdi yedi yüz haneli, bağ ve bağçeli ma'mur ve abadan kend-i azim olub Gence Han'ının hassıdır. Cami'i han ve hamamı var. Nazik İbrişimi memduh-ı âlemdir. Buradan yine canib-i şimale giderek 9 saatte Maküçürvüd Kend'ine geldik. Kür Nehri kenarında yedi yüz elli cami'i ve hamamlı müslüman köydür. Asla küffar yokipeği memduhdur. Kür Nehrinin karşı tarafına geçüb hokkabazlık ederler. Bu kendler Gence hudududur. Buradan kalkub Kuşlunca belini aşarak Aras Kal'asına geldik.

2.3.3. Evsâf-ı Kal'a ve Şehr-i Azim Aras: Diyar-ı Acemde Şirvan Eyaletindedir. Eski zamanda Keyü Mers Şah'ın binasıdır. Sene 995 tarihinde Murâd-ı Han-ı Sâlis vüzerasından Lala Kara Mustafa Paşa vasıtasıyla feth edilmiş sonra imdada¹⁴ Gelen kırk bin Acem askeri kal'ayı Osmanlı elinde bulmuş. Heman kal'ayı muhasar ederek vakt-i zuhra kadar ceng ve cidal eylemişler heman Lala Paşa nam-ı dilâver guzat-ı müslimin ile Acemler üzzerine hücum edub otuz bin mikdarı Acem'i hak-i mezellete düşürdü. Serdarları Emin Han giriftar-ı bend-i hicran olub bakıyyetü's-seyf olan Terekeman ve Gürci Gökdolak devşirmeleri firar etmişler. Bunlara da Şirvan askeriyle Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kethüdası tesadüf ederek Kür Nehri kenarında hepsini kırmıştır. Niçeleri de Osmanlı kılıcı havfinden nehir üzerindeki köprüye çıkışub köprüyü yıkarak beraberce nehre düşmüşlerdir sonra serdar-ı azim görürki burası Şehr-i Gence ve Şirvan arasında gayet lüzumlu bir şehirdir heman cümle guzat-ı vesa'ir ummal ve bina şehri bir yekdiredir. Aras şehrinin haricinde Şah Hıyabanı namı bir bağ üzerine dört çevreye sur-çekub vasi ve amik bir handak kazdıdır. Üç kapulu, on yedi tabyalı, çim ve rıhtım bir sedd-i şedid kal'a inşa eder. Muhiti dokuz bin adımdır. Serdar bunu kırk günde tamam edub Murâd Han haremünde neşv-ü nema bulan Kaytas Beğe mir-i miranlık ile ihsan etmiş kendiside Asitane tarafına revan olmuştur hala bu şehir ziba-yı ra'na Şah Dağı eteğinde Bursa şehrine müşabe hevası latif bağ ve bağçeli gülistanlı bir yerdir. On bin kadar toprak örtülü evleri vardır. Kırk kadar cami'i var. Murâd Sâlis Cami', Ferhad Paşa Cami', Kara Sinan Paşa Cami' vesa'ire meşhurlarıdır. Şehrin ismi elif ve ranın fethasıyla ve sin-i seküniyle Arasdır. Lakin Acem Türkmanları, Dağıstan kumukları "Araş" dirler. Sonra Sultan Mustafa Han'ın hin cülusunda buralarını Acemler istila etmişlerdir.

¹⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 287

Kırk mahalle ve kırk mihrab ad olunur. Medrese, Tekye, Darü's-sıyanı var. On altı hamamı, sekiz yüz dükkânı, on yedi kahvehanesi ve han tüccarı vardır. Kadınları Gürcü, Dadyan, Açıkbaş Şavşat kabilelerinin duhterlerinin mütevelliddirler. Ab-ı hevası latif olduğundan¹⁵ Güzelleri pek çoktur. Etrafında yedi aded büyük nahiyesi vardır. Her birinde yüzer pare abad köyleri var. Ez-cümle arşi karbinde levend ülkesi imaristandır. Sultancık Karyesiyle Özdemirzade Osman Paşanın geçtiği köprüyü havi pelevnayı azim ülkesi Şayi Karyesi vesa'irleri ma'murdur. Bu şehrin ensesindeki dağa Terekemen kavmi yaylağa çıkarlar. Burada Şeki Kal'ası da abadan yerdir. Buna Kahice Dağıstanlılar müdahale edersede kal'a hala Aras hanı hükümindedir. Çünkü Aras Han'ı Dağıstan ile Gürcistan arasında ulu hanlıktır. Üç bin yigirmi nökeri mâlikdir. Kadısı, Münşisi, on iki hâkimi vardır. Üç gün bu şehirde meks ederek handan emanlar alub iki yüz mazenderani, tüfenk endaz refikler ile canib-i şimale iki menzil gidub Şeki Kal'asına geldik.

2.3.4. Evsâf-ı Kal'a-i Şeki: Bu kal'ayı eskiden Gürcistan'ın Şavşale meliklerinden Aleksandır bina etmiş andan Dağıstan Beğinin zir idaresine geçmiştir. Sonra Acemlere geçmişede Murâd-ı Han-ı Sâlis'in veziri Lala Kara Mustafa Paşa feth ederek levan han oğlu Ereklad Beğe ihsan eylemiştir. Sonra Mustafa Han'ın cülusunda Acemlerin eline düşmüştür, hala sultanlıktır. Bin mikdarı askere mâlikdir. Şirvan Eyaletinde bir başka üzerinde sengin bina bir kal'a ra'nadır. Gence ve Şirvan kapuarı namıyla iki kapusu var. Dağıstan hududunda sehel ma'mur bir kal'adır. Amma Gürcistandan ad olunur. Zira banisi Gürcidir. Üç bin hane, yedi mihrab cami'vardır. Çarşı içinde Mirza Âli Beğ Cami', kal'ada Lagoşoğlu Ahmed Beğ ve Murâd Han Sâlis Cami'leri meşhurlarıdır. Han va hamamı sevk muhtasarı var. Bağ ve bağçelerinde nazırsız ipek husule gelir. Bu kal'anın canib-i şarkisinde bir merhele yerde Zengi Nehrine dökülen Konut Çayını geçdik. Buradan da şimaledoğru giderken Kabur Nehrini Özdemroğlu Osman Paşa köprüsünden geçdik. Koyun geçidi nam-ı mahale vardık. Burada zir¹⁶ zeminde beni âdem kemikleri püşte püşte yığılmış idi “ *Bunlar ne ola?*” diye refikimiz Âli Ağadan sual ettim dedi ki Bu meydan ma'rekede Murâd Han Sâlis serdarı Lala Mustafa Paşa İran'ın Tebriz, Mugan, Lor, Nahcivan, Karabağ, Kazan, Kazak hanlarının idaresinde olan yigirmi bin askeri ortaya çıkub Seyf-i Âli urmAğa başlamıştır. Bir taraftan Özdemiroğlu, bir koldan

¹⁵ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 288

¹⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 289

Haleb vâlisi Mehmed Paşa, bir koldan Mar'aş Eyaletine mutasarrıf Mustafa Paşa hücum ederek envahidde on bin İran askeri olup geriye kalan on bini de koyun geçidi nam-ı mahalde koyun sürüsü kanarıya varır gibi nehre düşüb gark olmuştur. Netice bu ceng-i azimde kırk bin şahsven Lala Mustafa Paşanın kılıcından geçmiştir. “*Gür be gür ola Osmanlı! İşte bu kemikler onların alametidir*” dedi mürdeleriçün fatiha okuyub kaçdılar. Andan ve geçidden geçüb şimale vasi sahralar içinde giderek Aksu Nehrinide ubur ettik. Bu nehre Acemler Gilan Çayı derler. Aras Dağlarından gelüb Kür Nehrine melaki olur. Andanda geçerek üç saatte Mahmud Abad Nahiyesine geldik. Bir sahrayı azim içinde iki yüz pare ma'mur ve abadan kendlerdir ki senevî bin deve yükü ibrişimi hâsıl olur derler. Her kend'i başkaca bir kasabadır. Cami' ve hamamları, sevk şahileri vardır. Reayası Ermeni, Gökdolak, Terekeman, Mogol, Kumuk taifeleridir. Bir kavmine de İt-til derler.

2.3.5.İt-til Kabilesinin Ahvâli: Lisan-ı Mogol'da “*it-til*” köpek lisanı demektir. Bunlar ceng mahallinde bir güne av av, va va eder kelb-i akur misâli kavm-i lecucdur. Mardin Kal'ası kurbunda sancak dağında ki saçlı Kürd'lere Melek Ahmed Paşa Efendimizle kırdığımız vakit yigirmi bin kadar olan merdar-ı akvamda böyle idi. Bu kavm bi-mezheb bed-meşreb, cife-har, har-süvardır. Kendülerine sorulursa Hazreti Hamza neslindeniz derler amma savm-u salât, hacc-u zekât ne idüğünü bilmezler bir avreti yedi sekiz kişi¹⁷ Tevcih eder. Bu kadından bir veled-i zina hâsıl olsa babasını ta'yin ne kadarda güç. Lakin haramzadeler bununda kolayını bulmuşlar. Çocuğa bir elma vir buyururlar çocuk elmayı babalık idda edenlerin kangısına urursa (verirse) o babasıdır. Diye hükme ederler. Bundan sonra avreti anın hükmünde olup kimse ona müdahale demez. Acem diyarında mum söndüren diye meşhur olan habis kavm bunlardır ve fa'lede bir kavmi hiçbir diyarda görmedik amma şah ve hanlarına gayet muti' kavlerdir. Kaytak Kabilesinin Evsâf-ıbu diyarda Kaytak denilen bir kabile vardır ki yigirmi bin kadar gelirler. Yerleri Dağıstan hudududur. Ara sıra Aras, Şeki şehirlerine gelüb bazarlık ederler. Bunlar gayet acibü'l-heykel adamlardır. Başları kazan gibi büyük tobra saçlı, iki parmak enli kaşlı bir âdem karar edecek vasi' ketefli, vasi' sineli ince belli, semiz uyluklu, yassı tabanlı, müdevver gözlü, ahmerü'l-levn, müdevverü'l-vechi kişidirler. Şafi'iyül-mezheb geçinirler cüssedar âdemlerdir. Aras, Şeki bazarlarına geldikleri vakiy piyadece sahraya inub şeki arabalarına binerler çünkü o filden nişan virur gövdelerini

¹⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 290

at, katır, götüremez arabalara mahsus eğrlenmiş camuşlara binerler. Başlarında sarıkları vardır. Kadılar gibi bıyıklarını tıraş edub uzun sakallarıyla iki taraflarına muhteşemani selam verirler. Gayet garib lika oguz taifeleridir. Gilan, Şirvan, Şamaki halkının masharalarıdır.

2.3.6. Mogol Kavminin Bir Şaibesi Olan Kaytak'ların Lehce-i Islahatları

Mori At	Acrea Aygır at	Küvan Kurak	Utkan Tay	Kolon At yavrusu	Nov Ay
Tuka Köpek	Tavlay Tavşan	Susar Gelincik	Kafa Hınzır	Kermun Sincab kürkü	
Yargan Sammur	Comran Sıçan	Ceyran Geyik ¹⁸	Vet'an Fil	Ötmem Kakum kürkü	
Hasine Kurt	Şıvlasun Karakulak	Temken Deve	Lafşa Katır	Hökü Sığır	Migun Kadi
Ahin Örümcek	Pevasut Kehle	Kumriga Karınca	Beslekun Timsah	Hegge Çaylak	Dakav Tavuk
Dekavun Servi	Sıkırca Sığırcık	Laçın Şahin	Tilkü Çakır	İtavun Keklik	Betakcın Kerkez kuşu
Cige Tüysüz kuş yavrusu		Çıga Turna teli	Çokçay Heyhat sahrası		Sürhem Padişah ismi
Şeub Mezaristan		Cad Düşman		Şembet beğ Mezarlar	

daha birçok ıstılahları vardır. Fakat bu kadarla ittifa ettik en aref tekfiya illaşare. Bunlar aslen mahan diyarından gelme Mogollar olub kendüleri Türklerdir. Mogolca tekellim ederler. Mogolcada Türkçe demekdir bu taifeyide Mahmud Abad ülkesinde tamaşa ettik andan yine canib-i şimale gidub Gilan Çayı kenarına geldik. Şirvan eyaleti hududunda Gilan Çayı kenarında altı yüz haneli Oguz ve Terkemen köyüdür. Buradan yine canib-i şimale sahra içre giderek niyaz-abad şehrine gecdik.

2.3.7. Evsâf-ı Şehri Niyazabad: Şirvan hududundadır. Yezdecürd Şah'ın binasıdır. Zaman-ı kadimde azim şehri imiş. Hala asar binası tak-i muallâsı kavş-ı kuşahdan nişan virir. Sonraları Mogollar Dağıstan Kumukları Kaytan vesaire yek-dil ve yek-cihad olarak bu şehre hücum edub harab ve yebab etmişler. Lakin Osmanlılardan Murâd-ı Han-ı Sâlis'in serdar-ı muazzamı Koca Ferhad Paşa bu şehirde kışlayub sonra Şirvan tarafına azimet ettiğinde kal'asını harab-ı abade devtine varmıştır hala

¹⁸ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 291

Acem serhadiyla Dagıstan arasında müşatadır. Kırk mihrab ve ırk mahalle ad olunur. Cami', han, hamam, çarşusu vardır. Kendisi sultanlık olub bin kadar nökere on iki kadar hâkimi vardır.¹⁹ Kelenteri altı bini mütecaviz bağ ve bağçeli hanesi var diye nakl etti. İli vasi' ve me'mur güzelleri çok mezraları vafır hayat-ı berekatı mütekasir ni'metleri firavan uyun-ı carisi revan bir şehri abadandır. Amma bu şehrin vasatında olan hisar harabdır. Böyle bir mahsuldar ab-ı hevası latif-i zeminde kal'a pek lüzumlu iken harab olmuştur. Ziyaret-i Avşar Baba: Bu zat cedd-i ızamımız Türk-i Türkan Hoca Ahmed Yesevi hazretlerinin halfelerindendir. Acemlerin bu zata ve tarike-i i'tikadları olduğundan tekyesi yüz mütecaviz fukarası vardır. Tekyenin ayende vü revendeye ni'meti mebzuldur. Kabri ziyaretgah has-u amdır. Bu şehir ahâlisinin ekserisi hanefi mezhebidir. Çünkü Şirvan eyaleti dâhilinde olub mezkûr eyalet ise yetmiş sakiz sene Osmanlıların idaresinde kalmıştır. Bu şehirden refikleri alub yine canib-i şimale giderek Ferruhzar Kend'ine geldik. Burası Şemahı hududunda Aksu kenarında beş yüz haneli bir beldecikdir. Cami'i, han ve hamamı, sevk muhtasarı vardır. Mihmandarı hakire hayli riayet eder. Buradan kalkarak yine canib-i şimale giderek Kôr Hudabende nam-ı şahın saydgahında ta'am ettik. Andan Nil-Çayı Kend'ine geldik. Çayına göksu da dirler. Dagıstandan beri gelub burada Kür Nehrine mulaki olduk.

2.3.8. Elburz Dağı: Elburz Dağından birçok ırmaklar gelerek burada Kür Nehrine karışırlar. Elburz Dağından şimal-i canibe akan nehirlerde bahr-ı Hazar'a dökülür. Yine bu dağın kıblesinden nehirler Karadenize munsab olur. Yıldız tarafından akan nehirleri ise ummumiyetle Kuban Nehrine katılır. Kuban Nehride Tahan ceziresi karbinde Karadenize mulaki olur. Elburz gayet azim ve yüce dağ olub dört çevresinde dört hükümdar ve kıblesinde abaza kabileleri sakindir. Tulu seksen konaklı yerdir. Abaza meşrik tarafındadır. Bu dağın eteklerinde Mikrilistan, Gürcistan, Açıkbaş, Şavşad, Kuril, Dadyan kavmi sakinlerdir ki bu kabilelerle Gürcistan ülkesinin tulu kırk menzidir. Yine Gürcistan²⁰ Müşatasında Acem hudududa Tiflis vilayetiyle Serirü'l-lan Şehri hududları Elburz Dağının eteği olub tulu on dokuz konaktır. Buradan içre yine Elburz Dağının Yıldız rüzğarı taraf-ı çerkes memleketidir ki andan sakin olan Çerkes Kabileleri Kabartay, Besi, Bulatkay, Hatukay, Memsuh, Bozoduk, Takaku jana, Şağake ve daha sair kaba'il-i ayrılarak

¹⁹Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 292

²⁰Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 293

yine bu dağın eteklerinde bulunurlar. Tulu seksen bir konaktır. Bu hesaba göre Elburz Dağının tulu iki yüz kırk konak olmuş olur. Gayet azim-i kuh olub konaklık zirve-i a'lası gün gibi ayandır. Bu dağ yeryüzündeki yüz kırk sekiz dağın en ulusu olan on iki dağın birisidir. Nısfına kadar çıkmış yeni âdem yokdur. Her cinsden mahlûkat bu dağda mevcuttur. Evvelce yazdığım Göksu Kend'inde kaldıkda burası kend-i azim olub kelenteri, mihmandarı varyedi yüz hanelidir. Bağ ve bağçesi vardır. İpeği memduhtur. Cümle halkı sünni olub Şah İsmail'e sakal haracı vermişlerdir. Lakin şimdiki Şah Abbas Sani zamanında kafe-i tekâlif-i örfiyyeden maarif ve müslimdirler. Şemahi hakinde abadanlığı meşhur olan kendlerin biride budur. Buradan kalkarak yine canib-i şimale sahralar içre 7 saat giderek Aksu Kend'ine geldik burası Şemahi hakinde bin haneli, cami', han ve hamamlı, bağ bağçeli ma'mur kasabadır. Akçay içinden ceryan ederek Kür Nehrine akar bunun manba' Şirvan Dağlarından olub evvela Şemahi sahrasında ki pirinçlikleri sular sonra Kör Nehrine karışır. Buradan yine canib-i şimale giderek Şemahi Kal'asına geldik.

2.3.9. Evsâf-ı Kal'a-i Şemahi: İlk banisi İran-ı zemin şahlarından Yezdücürd'dür. Sonraları niçe mülük'e makr olmuştur. Vilayeti yedi hanlıktır. İsmine Şam-ahı dan tahfifen Şemahi denilmiş diyenler var. Buda güya buranın ilk sakinlerinin Şam'dan gelmesinden imiş. Dağıstaniler Şemahi, Geylaniler Şamakı dirlersedo doğrusu Şemah-Şemaki dir. Kırk hanlık kırk²¹ Sekiz kadılık olub kırk nahiyesi, yetmiş kal'ası, bin üçyüz kadarda ma'mur knd'i var. Kadim ve abadan bir şehirdir. Süleyman Han vüzerasından Ulama Paşa, Kraman vâlisi, Piri Paşa, Süleyman Han'ın namesiyle bu şehruvar şehrine gelmişler a'yan-ı bilmüşavere kal'a miftahlarını Piri Paşaya virerek Osmanlılara muti' münkad olmuşlardır. Keyfiyet Süleyman Han'a haber verilince kal'a idaresini Piri Paşaya tefviz buyurmuştur. Sonra Şah Tasmaşb bu kal'ayı yedi ay muhasara ederek içindikileri eman ile teslim aldığı halde hep dermiş ve idaresinide biraderi Elkas Mirza ya vermiştir. Sona Elkas Mirza üç sene burada hükümet sürmüşsede biraderinin evza-u etvarı kendisini şübhe ve can korkusuna düşürdüğünden 954 senesinde Şirvani terk ederek bir gecede aldığı taba' ve hudamıyla Osmanlı diyarına yüz çevirmiş kırk gün adar heyhat sahrasında yürüdüğünden sonra Kefe ye gelmiş oradanda bir gemiye binerek Darü's-saadeye gelub fevkal'ade iltifat görmüşdür. Tarih-i kadim Mirza Elkas muti' oldu. Süleyman-ı zamana Mirza Elkas sene 954. Mirza Elkas İstanbul'da Pertev Paşa sarayında meks

²¹Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 294

etmiştir. O esnada Edirne'de bulunan Süleyman Han büyük bir alay ile İstanbul'a gelmiş. Edirne Kapusundan girmiş Şehzade Cami' yanında Mirza Elkas dahi bu alayı temaşa eylemiştir. Kendisine iltifat eden Cenab-ı Padişaha “ *Ey güzide-i Âl-i Osman! Sen bu darat-u azimetle nasıl oluyorda Acem Şahı olacak kardaşıma karşı durmuyorsun?*” diyerek askerinin intizam ve debdebasına hayran almıştır. Sonra Süleyman Han Van ve Azerbaycan seferine gittiği vakit bu Elkas Mirzayı dahi beraber götürmüştür ki tarihi Şah-ı şahane eyledi Tahmasb'a azem 954 Tebriz'den Lala Mustafa Paşa Şirvan vilayeti üzerine serdar-ı azim olup Elkas Mirza dahi evvelce Şirvan'da hükümet ettiğinden bile sence gitmiş Nahcivan, Revan, Gence, Şirvani beraberce tahrib etmiştir. Dönüşlerinde Tahmasb'ın vefatı haberini almışlardır. Sonra Kal'a-i Şemahı dahi muhasara olunarak yedi²² Günde Şah Tahmasb'ın oğlu elinden vire ile alınmış ve yine ta'mir ve terim edilerek içine mikdarı kâfi asker ve mühimmat konmuştur. Elkas Mirza ya da Şirvan eyaleti dâhilinde Mahmud-abad hanlığı verilmiş. Yorgi yangısından Mirza birçok kereler Acem'e salgın dub ilini vilayetinin harab eylemiştir. Sonra Şirvan'dan çok münaza'alar çıkmıştır. Nihayet Sultan Murâd Sâlis devrinde Özdemirzade Osman Paşa Demir Kapuyu ve burayı eman ile teslim alub kal'asını ta'mir etmiştir. Sonra yine Acemlerin eline düşmüşse de Koca Ferhad Paşa tarafından kurtarılmıştır. Nihayet yine Acem buraları istila eylediğinden Demir Kapu Paşası ile han dan Ağazadeler Han'danı aman le çıkub der-devlete gelmişlerdir. O asırdan beri Acem elinde olup hala hanlıktır. Kadısı on iki hâkimi var. Kal'ası Kür Nehri sahilinde ve bir âli püšte üzerinde olup sengin bina bir hısn-ı hasindir. Hala üç kal'ası müstahkem ve ma'murdur. Lakin aşağı kal'ası ca-be-ca rahnedar olmuştur. Dizdarı, dizçöken Ağası, bin kadar kal'a neferatı vardır. Şehir içinde tahminen yedi bin kadar toprak örtülü ma'mur haneleri vardır. Her evinden çay geçer bağ ve bağçelerinin haddi yoktur. Yigirmi altı mahallesi vardır. Meydan ve Şaburan mahalleleri şehrin gayet güzide yerinde olduklarından gayet musanna' evleri vardır. Yetmiş kadar mihrabı vardır. Div Âli Cami' kar-ı kadimdir. Eski Şah Tahmasb'ın imiş sünni olduğunun yepdirmiş imiş lakin varoşunda ki cema'at kesireli cami2i kebir Şah Safi'nin binasıdır. Binası şirindir. Haremde Şafi'i havuzu ve şadrevanı vardır. Etrafında talebe hücreleri var. Ferhad Paşa Cami' evkaf-ı olmadığından kapuları mesduddur. Lakin tarz-ı Rumda gayet güzel cami'idir. Özdemirzade Cami' şimdiki halde

---

²² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 295

medresedir. İçinde şehrin müftisi ders takrir eder. Yedi medresesi, bir imaret-i ta'âmı Şah Hüdabende'nindir. Kırk aded mekteb-i sıbyanı, yedi aded hamam dilsitanı vardır. Amma şaburi hamamının ab-ı hevası litemet mevki'yesi cümlesinden güzeldir. Müte'addid²³ Halvetleri havuz-u fevwareleri var. Meydan Hamamı, Kazak Han Hamamı, Ferec Han Hamamı kal'adan dışarı olub kal'a karbinde Hüsrev Han Hamamı dahi meşhurlarıdır. Bunlardan başka her bağda dahi birer hamam ve birer havuz Şafi'i bulunur. Kırk dört kadar kargir karban sarayları vardır. Mihmandarları dükeli yahşi canlardır. Herkes hanındaki odasını bi-kıfl sedd edub çarşı ve bazarda meta'ini istediği gibi furuht eder. Handa meta'ini hal üzre bırakır buna da niğehbanlar mukayyed olurlar. Şirvan diyarı bu derece eman ve eman yerdir. İki yüz kadar dükkançesi varsa da kargir bedestani yokdur. Lakin yine zi-kıymet meta'lar hep bulunur. Kahvehaneleri gayet müzeyyen olub kan-ı zürefadır. Zemin mahsuldarında pirinç, penbe, yedi dürlü üzüm, Abasi ve melçe armudları, karpuz husule gelir. Hevası i'tidal üzre seheldir. Zira şehir iklimi hamisin nihayetindedir. Dilberi memduh cihandır. Halkı ekseriye Sünni Mezheb olub ulema ve sulehası çokdur. Nihanice cema'atle namaz kırlar burada Şemahı Han Taki Han sahibi tabiiyyet Farisi Han bir merd-i meydan sahib-i iz'an idi. Yanında bulunarak a'yanıyla hüsn-i ülfet ve musahabat ederek endisinde fevk'ü'l ma'mul ihsanlar aldık. Buradan kal'asında Revan Hanı düğününe gitmek üzere bin atlı alarak Âli Trikü's-seyd canib-i şimale doğruduk, yolda Asitan-i Pir Derkuh namı bir ziyarete rast geldik. Âli Koç Dede namında salah hal sahbi bir şeyhi var idi. Buradan yine canib-i şimale 6 saat giderek Pir Mezirat Sultan Asitanesine menzil aldık. Tevabımız kelenter han'a da mihman oldukları halde hakir Asitane-i Pir'e konuk olduk buna avvam-ı şeyh Mirza derlersede doğrusu "*Mezirattır*" Dirî Dere namıylada ma'ruf İran zeminde Merizat Farisice bükülmüş demek dir. Hakikaten bu pir sahib erşad kuh-ı bala etegindeki azim asitanesi içinde bir köşede seccade nişin olmuş vech-i şerifleri hırka-i peşmineleriyle²⁴ Mestur olarak çömelib oturmuş yüzü kibleye nazır olub başlarında savma' anın bir taşına dayalı durur. Hala vücud-u şerifleri penbe gibi beyaz olub çürümemiş durur ter-ü tazedir. Cümle huddamların azizi hayatta bilub ruz-u şeb hıdmetinde çarub-keşlik ederler. Asitane-i saadetini pek ederek her gece azizin legen ve ibrik ile su doldurub korlar seher olunca ibriki bomboş bulurlar. Bu kadar sene demir hırka-i şerifesi üzre bir şemme bir zerre tuz konmamıştır. Asitane-i

²³Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 296

²⁴Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 297

saadetinde ud-ı anberi rayihasında züvvarın dimağı mu'attar olur. Bu der-devlet me'abı şeyh Safi Erdebilden gelüb ziyaret ettiği on aded Azerbaycan hazinesi sarf ederek bina etmiştir ki ziyette bu asitaneye ancak Meşheddeki İmam-ı Musa Rıza Asitanesi ma'adel olabilir. Makamından içeri gireni gayet lezzetli bir heybet ve haşyet istila eder. Hakir dahi ziyaret ederek ruh-ı şerifine Yasin tilavet eyledi. Tekyesi üzerinde tarihi olmadığından zaman intikâli malumumuz olmadı amma nişini ve şu söyleyeceğim Hoca Selahaddin namında sahib-i hal her şeyden münzevi ve farigul-bal bir zat nakl etti. Aziz Hazretleri Şeyh İbrahim Şirvani Hazretlerinin müezzinliği hizmetinde bulunmuşlar. Ziyaret-i mücahere ile erlere ermişler. Arş-ı azim horosunun bangını işudub ezan okurmuş. Şeyh İbrahim Hazretleride azizin arkasını sıgayub “*Mezirat mezirat*” buyururlarmış. Anın için cesed-i şerifleri çürümeyüb ter-i taze seccade-nişin durmaktadır. Güya hayatta murakabeye varmış bir vaiz ve nasıhdır. Murkadini ziyaret edub Fatiha okuyanın dünyevi, uhrevi Murâdatı yedi günde hâsıl olurmuş. Şimdiye kadar niçe keşf-u erematları zahir olmuş Kaddesallahu bi-sırrıhu bu asitaneden yine şimale bir mil mikdar bağ ve bostanlı kendler içinde giderek Harac Kend'ine geldik. Buradan eş-Şeyh Hazreti Rıza'yı ziyaret ettik. Eş-Şeyh Hazreti Rıza Sultan bu zat diri babanın şeyhidir. Tekyesi ziyaretgah-ı has-u amdır. Acem Şeyhlerinden hudabende üzerine bir²⁵ Tekye-i azim bina ettirmiştir. Hayrat-ı vafir ve evkaf-ı mütekasiredir. Buradan da kalkarak canib-i şimale 7 saat hıyaban içinde giderek Kozlu Karban sarayında emnzil aldık kend'i yoktur. Hıyaban içre Şah İsmail Binası büyük bir handır. Buradan yine cenub-i şimale giderek Altı Ağac Menziline geldik. Acemler “*Şeşdıraht*” dirler. Safâli bir çemenzarda büyük bir karbansaraydır. Kend-i viranedir. Bu mahal Demir Kapu hududunda Müskir Nahiyesine tabi'dir. Buradan yine şimale giderek Hızır zinde nam-ı Ziyaretgaha geldik. Bu zatta ulu bir kubbe içinde yatar. Cesed-i şerifi ter-ü tazedir. Özdemirzade Osman Paşa bu sultana mü'tekid olub sayd-u şikâr takribiyle ziyaretine gelerek ma'mur etmiştir. Hala Şirvanlıların ziyertgahıdır. Yine müskir nahiyesinde şimale giderek Şaporan Nehri hududunda Rükal Kasabasına geldik. Rükal adlı bir kasaba Şemahı kurbunda varsada o göçecek bir kenddir. Burası cami' ve han ve hamamlı, çarşu bağ ve bağçeli üç bin kadar toprakla mestur haneli şehirdir evvelden bir şehircikdir. Halkı ekseriyasını Terekemen göçebesidir. Buradan yine canib-i şimale giderek Rükal Nehri kenarında ta'am ettik. Sonra nehir sahilince

---

²⁵ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 298

ilerlerken birde geriden bahr-ı Hazar kenarında gayet azim alay asker nümayan oldu ne görelim? İran'ın Gence, Revan, Bakü, Mogan, Gilan, Lur hanlarıyla niçe sultanlar maiyyetlerinde on bini mütecaviz Terekemen, Mogol, Kumuk, Kılmak, Güdek, Mogan, Kazak taifelerinden derme-çatma çapur askerle kerrenay nefir-i Efasiyab çalarak kös-i hakan-ı döğerek geldiler asker içinden Revan'a at koşdurub gelirken Şemahı Hanı hakire; "*Hey Evliya Ağa mine heze Revan hanı geledir*" dedi. Han gelüb ibtida hakir ile at üzre musafaha etti. Sonra Revan ve Gilan hanlarıylada öpüşüb görüşdük üç saatte kal'asına varıncaya kadar aşına olduk. Bakü kal'ası eteğine vardığımızda kal'a burc-u barularından leb-i deryadaki âmâde kulelerinden ol kadar top şadmani endaht²⁶ Edildi. Koca Bakü Kal'ası mürğ-i semendar gibi ateş içinde kaldı. Meğer Bahr-i Hazarın karşı garb canibindeki Moskov Kırılının Ejderhan, Pek Han, saray, Haşdek, kal'alarından elçiler gelüb sur için hedaya getirmişler. Bu işlerde anları kal'anın cebehane ve istihamını göstermek için imiş. Bu hal üzre bin elli yedi senesi Muharrem'in ilk Cuma' günü Bakü Kal'asına dâhil olduk.

2.3.10. Evsâf-ı Kal'a-i Bakü: Şirvan Eyaletinde olub Serhad-ı Acemdir. Burada bir ziyafet dulub ba'det-ta'am Ezurum Vâlisi Mehmed Paşa Efendimizin namesini inçü tesbih ile mevvacı Firengi haralarını şemşiri hedayı Han'a vardım safasında "*Hayır mukaddem hoş kâdemi getirdiniz*" deyü dilnüvazlıklar ettim. Tebriz ve Nahcivan hanlarının namelerinde verdim. Sürunuz mübarek ola deyü vafir sena hanlık eyledim. Zaten namelerdede hakir hayli tavsir etmişler. Revan hanı hakire kendi hemşiresi sarayına mihmanlığa verdi. On gün on gece zevk ve sefalar etti han ise sohbetlülere göstermedik han ve sultan komadı o gün hakire bir kat Acemane elbise on tümen bisi şahane ihsan olundu. Refiklerimizle şehri tamaşaya başladık. Bakü Kal'ası Moskov Kırılına karşı Dara Şah tarafından bahr-ı Hazar sahilinde bir püşte-i âli üzerinde murabba' şekli olarak bina edilmiş bir kal'a-i ra'nadır. İç kal'asının garba nazır bir kaptusu vardır. Hadid-i nahşivanidendir. Muhiti yedi yüz adımdır. Yetmiş kule ve altı yüz bedendir. Divarının kaddi kırk zira'ı mekidir. Kaya üzerinde olduğundan handakı yokdur. Derun-ı Kal'ada toprak örtülü yetmiş kadar eski ev vardır. Haydar Şah Cami' namıyla birde cami' varsada minaresizdir. Han hamam vesa'irden nişan yok lakin derya kenarındaki ribat-ı azimi bin kadar evli, bağ ve

²⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 299

bağçeli cami'i va hamamlı çarşı²⁷ ve bazarlı bir şehir ma'murdur ki üç tarafı sur ile muhafazalı olub üç kapusu vardır. Şimal açılır Gilan kapusu, cenuba Ba'bü'l-ebvab Kal'ası Kapusu, garba Leb-i deryada Liman Kapusudur, bu ribatdan yedi aded büyük minare görülmekte idi. Üç hamamı varsada Mirza Han hamamı gayet hoşdur. Çarşu ve bazarı o kadar müzeyyen değildir. Lakin Moskov serhadı olduğundan şahsever, dizçöken askerleri vardır. Şirvan eyaletinde başkaca hanlıktır ki üç bin asker ve on iki hâkimi vardır. Başkaca kadısı ve yedi nahiyesi vardır. Birkaç kere Moskof Kazagı karşı İdil Nehrinden Şaykalar ile gelub Gilan ve Bakü nahiyelerini nehb-ü garet etmiştir. Çünkü karşı tarafı üç yüz milde Moskof diyarıdır. Hatta o sene bu kal'ayı Özdemirzade feth etmiş içinde Osmanlılardan Kubat Paşa hâkim iken Acem'in teşvikiyle Moskof Kazagı gelub Bakü Kal'asını muhasara etmişsede onlarla beraber Acemler dendan-ı tıgdan geçirilmiştir. Hala kemikleri sahil-i bahrda bir püšte-i âli üzerinde durur şehrin hevası sahilcedir. Çünkü kazalarında pirinç, kettan, bağ bostan hâsıl olur. Latif penbesi olur. Amma suyu nef t yağ kocar. Şehir kurbunda yedi yerde nef ma'denleri vadır k her biri bir levandır. Sarı, kırmızı, kara elh nahiyelerinden müskir sedan zeyneb nehavisi ahâlisi şem-i asel, şem-i revgan yakmayub hep kura nef yağını çerAğade yakarlar. Halkı gayet tendürüst ve tenperverdir. Oldukça dilberleride vardır. Şehri on sekizinci iklim-i arzı hududundadır. Ahâlisi ekseriya sünnidir. Bu kal'a ile demir kal'a arası leb-i deryadan dört konaktır. Oralarında müskir nahiyesinin kendleri ma'murdur ahâlisi göçebe Türkmanlardır. Obalarıyla konub göçerler. Şaburan Şehri Bakü'nün şarkında ve üç menzil mesadedir. Şemahı Kal'asında şarkında olub beş konaktır. Gilanda şimâlinedir. Bakü Şemahının bender iskelesidir. Çin-i hıta-ü ile hanından Fagfur eli zanan şehirlerinden Kalmah ve Moskov diyarlarından daima elçiler ve karbanlar meta' getirürler. Moskovlar daima Bakü'ye gelub Bakü'den tuz, nef²⁸ Za'feran harir olub Moskovaya götürürler. Moskov elçileri gelub rehin dururlar. Moskov dağlarından semmur, balık dişi, sincab, bulgari telâtin ekseriye Aceme Baküden çıkarılır. Bir kısmıda Gilandan çıkar. Bakü nahiyelerinde bazı şure yerler vardır. Âdem veya at ayagını basub biraz dursa ayakları yanar. Karban halkı bazı yerleri hafr ederek sofraya tencere kor ta'amları zeminin hararetinden an vahidde pişer acayib hikmat-i hüdadır. Şehrin şimâline karib bir mahallede Kür Nehri deryaya dökülür. Bazan Moskov Kazagı kenarı sazlı gemilerle bu nahre girub Acem şehirlerini nehb-ü gar ederler. Aldıkları esirleri gilan

²⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 300

²⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 301

bazarına yine götürüb eman ile fûruht ederler. Nehrinin iki Tuna kadar varsada imki üzredir. Bir yandan şehri tamaşa ettiğimiz gibi diğer taraftanda Acem sularının zevk ve sefalarına koyulduk. Sur zifafı tahrir eylesek bir müdevven kitabı olur. Revan Han'ı Taki Âli Han ile Bakü Hanı Eşref Handan Semmur Acemaneler, Gürcüler, Tavus Develer ihsan aldık. Revan Hanı dahi gümrüğe bin baş karban göndermeyi taahhüt ederek Paşa Efendimize bir semmur kürk on çift gilân yayı altı Gürcü gulamı on çift balık dişi üç adet anbar şemmame hedaya verdi. Ayrıca muhabbetnamede tahrir eyledi hakire dahi on tümen bisi harc-ı rah tevabılarımıza on tümen Abbasi ihsan eyledi. Cümle Bakü a'yanıyla vedalaşıp kible tarafına revan olduk.

2.4. BAKÜ KAL'ASINDAN GÜRCİSTAN'A AZİMET

Bakü ve evan hanlarından yüz aded pür-silah nöker olarak Bakü'den kibleye leb-i derya ile şure yerlerde gidrek neft ma'adinlerini seyr-u tamaşa eyledik. Neft yağı maadinlere kimi leb deryada kimi Müskir Nahiyesinde yerden kaynarak çıkan esas ılıca suları gibi gölcük olub naft yağı²⁹ suların yüzünde kaymak bağlar durur. Neft başkaca emanet olub senevi şah'a yedi bin tümen akçe getirir. Neft eminin adamları bu gölceğizlerin içine girub kepçelerle nefti birikdirerek keçi tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar alub diyar diyar götürürler sekiz rengine neft olur. Lakin sarı neft gayet makbuldur. Siyah neft şahlıktır ki Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dagistan Al-i Osman serhadlarında ki ka'alara bu kara nefti götürüb etraflarını çerağan ederler. Asker üzerlerine hücum ettik de üzerlerine ve ayakaltlarına neftli yorgan ve köhne eşya atub ateş-bazlık ederler. Kal'aya ve şehir mihmatı için lüzumludur. Hatta şah huzurunda der-i devletlerinde yanan meş'allar hep Bakü neftindedir. Neftin geceli gündüzlü nigahbanları var çünk ateş degerse eli nihaye yanub sönmek bilmez. Anınçün neft ma'deninin kenarında dağlar gibi alınmış toprak âmâde durur. Neft ma'denine bir şerar isabet eylese heman cümle reaya ve beraya yetişüb üzerine toprak atarak söndürürler başka ilacı yokdur. Daha niçe yerlerde kaya ve karalarda neft ma'denleri varmış amma manzurum olan ma'denlerdir. Bayırdan yine canib-i kibleye leb derya ile giderek (Müskir) Terekemen ovalarında meks eyledik. Bu sahralarda Mogol, Kumuk, Terekemen, Yaka Türkmanları kışın obalarıyla meks edub sehellenirler. Gayet mahsuldar darü'l-karar yerdir.

---

²⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 302

2.4.1. Bahr-i Hazar'ın Neheng-i Pil-Kûş-ı: Buradan kalkarak leb derya ile giderken temevvüc-i Bahr ile sahile at yemiş bir balık gördük. Kaddi tamam yüz adım idi iki başı vardır. Birisi kuyruğu yanında olub yılanbaşına benzerdi diğeri büyük başı olub hamam kubbesi kadar vardır. Hikâyelerde zikr olunan Ejderha tavsifleri sanki bu idi. Üst çenesinde yüz elli dişi vardır alt çenesinde yüz kırk dişi vardır. Her bir dişi bir zira' boyunda olub âdem uyluğu gibi kalın idi. Filkulağı gibi kulakları müdevver sofru cirminde gözleri vardı. Cümle vücudu kunduz tüğü gibi tüğlü bir mahlûk³⁰ doğrusu gayet korkunç ve mehib bir balık idi. Cümle Bakü Şemahı, Demirkapu ehli bir yere birikuub bunu temaşa ediyorlardı. Hoca Sarı Han nam bir kahr-ı Hazar Seyyahı şöyle nakl etti: Bu balık Bahr-ı Hazar'a mahsus bir nehengdir ki mellehan-ı bihar ismine neheng-i pil-kuş dirler. Bilcümle mahiler bundan havf ederler. Hakikat-ı hal bu Bahr-ı Hazar sahilinde olan ibret-nüma kabuklar, lâşeler başka bir leb-i deryada bulunmaz kabukların ekserisininin bahr-i hayvanlara bile müşabeheti yokdur. Çar-küşe muhammes şekli topuz gibi müdevver kuyruğu ince mahlûkları olur. Amma kepi ve mina balıkları gayet murassa' olub bir zira' dolandı derler lipata, sürhendam, sebz, simi vesair güne balıkları yenmekte güya ma'ide-i musadır. Bu Bahr-ı Hazar mellahlarının taktıriri üzre Bahr-ı Siyahdan büyükdür bir yere ittisâli yokdur. Başkaca bir bahr-ı azimdir. İçinde Karadeniz gibi ceziresi yokdur dirler limanları çokdur. Talattumu Karadenizden şediddir. Tulunun nihayeti fagfur hududu vilayetinde olub burası iklim-i sabi'in nihayetidir. Garb tarafı Moskov diyarıdır. Şark'ı Gilan-ı Acem, Özbek, Bulgar, Kalmag, Çin, Fagfur, Kazak elkalı olub Kazaklarla Moskov diyarının arası şitanın şiddetindedir. Yedi ay münce mid olur yahbareler üzerinden Kalmah Tatarları ubur ederek Moskov diyarını nehb-ü garet ederler aldıkları esirleri Çin Hıta, Hoten de satub bay kişi olurlar. Gilan, Bakü, Demirkapu, Türk kal'aları önünde Bahr-ı Hazar asla donmaz çünkü sehel yerdir. Babü'l-ebvab denilen Demirkapudan kıbleye doğru bir körfez vardır. Bahr-ı Dağıstan hükümdarlığı hududunda Avar ülkesine karib Türk nehri kenarında Moskovların Türk kal'asında nihayet bulur. Vaziyyeti kıbleden şimale tulanice olub tulu dört bin mildir. Umkı üç iskandil boyu ya'ni üç yüz zira'dır. İçinde bin kadar gemisi vardır. Keştibanları Moskaov Kazak şaykalarından çok korkarlar. Ba'zen ruy-ı deryada azim ceng ederler öyle bahr-i muhit bahr-i Okyanus³¹ Kalyonları gibi büyük gemileri yokdur. Gemilerinin küpeşterleri kamış sazlı şeylerdir. Gemicileri o

³⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 303

³¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 304

kadar maharet sahibi değillerdir. Bahr-ı Hazar kenarından canib-i şarka düz sahralar içre giderek Şaburan Şehr-i azimine vardık.

2.4.2.Evsâf-ı Şâburan: Şirvan vilayeti hükmünde müzeyyen bir şehirdir. Lakin Demirkapu hududunda tahrir olunmuştur. Eski zamanda İsfendiyar Şah'ın binası olmuş sonra Hülagü Mogol gelerek şehri harab ve yebab halkının ciğerini kebab ölülerini düm düz türab etmişlerdir. Sonra yine ma'mur olmuştur. Nihayet Murâd Han Sâlis'in veziri Özdemirzade Osman Paşa Demirkapuyu feth ettiği zaman bu Şaburanın şehri ahâlisi dahi itaat ettiklerinden sancak beğine tahtıgah ittihaz olunmuştur. Lakin sonraları Murâd Han Rabi'an cülusu esnasında Şirvanı zabt eden Acemler Şaburanı da idareleri altına almışlardır. Hala Demirkapu hududunda sultanlıktır. Zemin beşinci iklimin nihayetinde olup Tebrizden sonra ab-ı heva cihetiyle İrandan mumduh olan şehir budur. Yetmiş mihrab yetmiş mahalleden meşhur cami'leri Tokmak Han Cami', Avşar Han Cami', Uzun Hasan Cami', Uzun Hasan Cami'inin misli bir yerde yokdur. Hatta Özdemiroglu Osman Paşa her Cuma' Demirkapu'dan alay-ı azim ile gelub bu cami'de iadet edermiş. Vacibü's-seyr bir ibadethane-i kadimdir ki dört divarında olan hurdekarlık nakş-ı bukalemun mermer bürlük fen mi'mariden haberdar olanları engüşt ber-dehen hayrat eyler. Şehir müskir vadisinde mahsuldar bir mahalede vakidir. Yedi nahiyesi vardır. Her biri seb'a-i seyyareden birisinin ismiyle magrufdur. Buradan Lodos canibine meyyal olup göçebeler içinde giderek deryadan ba'id vasi' bir sahrada Çarz Kend'ine geldik. Burası Demirkapu hududunda olup dağıstan hükümdarı Mihmal Şahın hassıdır. Şah Özdemirzade Osman Paşanın ihsanıdır. Sonra Acemler eline geçmiş ise de yine Şah Mihal hükmünde³² Kamıştır. Beşyüz haneli cami' ve hamamlı karbansaraylı endek çarşu bazarlı bir belde kendir. Halkı ekseriye Dağıstan'ın Kumuk kavmidir. Yahşi zırh düzerler. Buradan yine canib-i cenuba giderek Rükal Kasabasını solumuzda bıraktık Müskir Nahiyesi içinden Demirkapu Kal'asına vardık.

2.4.3.Evsâf-ı Bender-i Bab, Ya'ni Şehr-i Babü'l-Ebvab Sedd-i İskender-i Zülkarneyn Kal'a-i Demirkapu: Bu kal'anın binası bazı murahhin kavli üzre Melik Arab İskender Zülkarneyn'ine nisbet olmuştur. İskender sedd-i bina ettikten sonra bu Demirkapu zeminine gelmiş ve görsün Dağıstan hududunda sahil bahırda bir çay dil-küşa beraberinde bunan hükema ile meşveret ederek Demirkapu zeminini irtifa'

³² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 305

aldırılmış. Bahr-ı Hazarı Karadenizden daha yüce bulmuştur. Bu vecihle Hazarı Karadenize karışdırmak kasd edilmiş ve iki deniz arasına zu-fünun mühendisler göndermişlerdir. Üç günde Dağıstandan Elburz Dağı dameninde Mikrilistan hududunda Karadenizin nihayeti olan Faşe çayına varmışlar. Anında irtifamı alub Karadenizi bahr-ı Hazardan yigirmi defa süfli bumuşlardır. O vecihle kühkem ve nakkablar sair lüzumat hazırlanmağa başlanmıştır. Lakin hükkema itiraz ederek ya İskender! Sen sedd-i Yecüc'ü binaya me'mur eden buna mubaşaratın tul-i emeldir gerçi bu iki deniz arası günlük yoldur. Fakat Elburz Dağı dameninde ki çakmak kayalar delinmek için binlerce hazineler ömre nevh ister sizin ise ilim-i nücüm otuz iki sene saltanatınız olduğunu bildiriyor. Şimdiden sonra hakka yöneliniz daha nafi' işler vardır demişler. İskender de o gece bir mahuf rüya gördüğünden bu fikirden vaz geçmiştir. Sonra Demirkapudan yedi günlük Dağıstan dağları içinde Karadenize varıncaya kadar üç kat sedd-i rasin üç kat handak-i azim yaptırmıştır. Bu sedd-i şark tarafında bulunan İran, Turan kavmiyle garb tarafındaki deşt-i Kıpçak akvamı beni Asfer Kırım, Rus taifeleri arasında hudud olmuştur. Hala Elburz Dağı içinde (Dadyan) dağlarında üç kat divar³³ Üç kat handak bu hakir Evliyanın manzuru olmuştur. Karimden Kumuk diyarına giden canlar iman-ı nazar etseler ma'lumları olur. Ba'zıları İskenderin bina ettiği sedd-i Ye-cüc budur dirler. Fakat olması gerek İskenderden Vilayet-i Resulullah'a kadar ibn İshak kavlince 882 sene geçmiş. Hicret-i nebeviden zaman-ı seyahatımıza kadar ise bin elli yedi sene mürud etmiştir. O halde İskenderden bu ana kadar bin dokuz yüz otuz dokuz sene olmuştur. Anınçün seddin birçok yerleri münhedim olub bazı yerlerde burc-u baruları kalmış amik handakları kumlar ile dolmuştur. Bu dakaik manzure olanlara nihan değildir. Tuhfe tarihi İskender zamanında yetmiş günde bir yer harf ettirmiş bu vasıta ile bahr-ı Hazarı Faşa Çayına dökmüştür der. Amma hakir buna i'tiraz ederim. Bin elli tarihinde Azak Kal'asına giderken Faşa Çayı sahilinde meks ettik suyu ab-ı hayat misâli bir mah-leziz idi. Bahr-ı Hazar'ın suyu ise sem-i helahilden bed-terdir. Bir âdem suyundan taharet etse avret yerini ateş gibi yakar nasıl olurda zir-i zeminde Faşa Çayına karıştığı hale Faşa Çayının suyu yine şükürden leziz olarak kalır. Gılat fikirdir. İskender seddin bahr-ı Hazar ucunda bu Demirkapuyu bina etmiştir Demirkapu dağının dameninde derya içine girmiş kavi bir kal'adır.

---

³³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 306

2.4.3.1. Demirkapu Kal'asının Eşkâli: ilk banisi İskender Zükarneyndir ki nübüvvetinde ihtilaf olunmuştur. Sonra Emevi'lerden Yezid Bin Abdümelik zamanında hariciler elinden alınarak cümle Dağıstan ahâlisi islam ile müşerref olmuşlardır. Sonraları birçok muhasara görek gâh harab gâh ma'mur olmuş nihayet dokuz yüz seksen altı senesinde Murâd Sâlis vezirlerinde Özdemirzade Osman Paşa serdarlık yer götürmez askerle bu kal'a üzerine yürüyerek hâkimi olan Çerag Han kayd ve bend ederek kal'ayı vere öyle teslim almış. Şirvan Eyaletine hâkim mükerrem olarak kal'ayı ta'mir ve termim etmiş guzat-ı müslimin bu kal'adan çıkub diyar-ı Şirvan Şebhunları salarak yetmiş pare kal'ayı kabza-i³⁴ Teshirlerine almışlar kal'aya bin aded yeniçeri, dört bölük sipahi, on oda cebeci, on oda dergah-ı âli topçusu altmış aded top beş yüz sandık cebehane sair levazımat konub on beş bin askele muhafazaya ma'mur kaldı hak ve adalet sayesinde bu ahvâli ma'mur ve abadan oldu. Deşt-i Kıpçak, Çerkesistan, Dağıstan tarafından yollar açılıb Kırımdan Tatar askeriyle mühimmat ve levazım gelmekte idi. Lakin sonraları imdad gelmediği cihetle Acemler eman ile kal'ayı zabt eyledi Guzat-ı müslimin Dağıstan'a oradan Çerkesistan'a oradan Kırım'a geldiler burası gayet ma'mur olub hala dest-i Acem de hanlıktır. On iki hâkimi münşi ve kelenteri, yasavulu, korucu, dizçöken, çigiyen Ağaları iki bin dizçöken tülüngi, dokuz bin nökeri vardır. Kal'a hanıyla dub Revan, Gilan, Bakü hanlarının mektublarını verdim bizi leb-i deryada burc-u kaytan han üzerinde deryaya nazır bir saray-ı âli düşedüb tatyib-i hatıramızla mukayyed oldu. Seksen yaşına varmış kırçıl mest-i madam Şefi Han namında bir han idi. Lakin nükde Şinas, Şi'r-aşna hattat hoş sohbet bir can idi. Hakir beş tümen harc-ı ma'unet virub her gün ta'yinatımızı mihmandarlarımıza gönderir idi.

2.4.3.2. Demir Denmesinin Sebebi: İskender yaptırdığı sedde demir kapu inşa edub nighbanlar koymuş idi ta Enü-şirvan asrına kadar bu demir kapu sabit kaldığından kal'aya Demirkapu demişler idi. İkinci banisi nü-şirvandır. Üçüncü banisi Yezdücürd Şahdır, dördüncü banisi Şah İsmail, beşinci banisi Özdemiroglu Osman Paşadır. Kal'anın garb tarafı Bahr-ı Hazar kenarında vaki olduğundan esas divarlarını talattum-ı derya döğer, bu divarları Yezdücürd Şahdan sonra Hazar Şah'ın bina ettiğine dair leb-i deryadaki iskale kapusu üzerinde Farsi ebyat ile tarih yazılmış idi. Yine derya canibinde İskenderin bina ettiği sedd-i hayıt nümayandır. Ne kadarda azim-u aziz divar imiş. Müluk Murâd edinse o divardan kal'aya kadar olan bir liman

³⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 307

olabilir hala³⁵ Burc-u baruları derya içinde nümeyandır. Divarın derya kenarından tulu bir ok menzildir. Deryadan yine kal'a ensesindeki dAğa varıncaya kadar kal'anın arzı bir puta oku menzildir. Kal'a bir püşte-i âli üzerinde bir muhannes şeklinde bina olunmuştur gerçi hakirin kesreti seyahati yokdur. Amma bu tarh üzere bir hısn-ı hasin görmedim üstad-ı mühenddisi bennayı akibet endiş bu kal'ayı üç bölük inşa etmiş ve üç aded metin ve kavi üçer kat demir kapularla tahkim eylamiş kal'anın bir bölüğü şark canibine safh-ı cebele haildir. İkinci kapu şehir içinde meftuhdur. Argına canibine hail olan divarda iki kapu vardır. Aşağı şehre mekşuf iki kavi kapusu vardır biri Müskür Kapusudur ki şark tarafından Müskür nahiyesine açılır. Bu kapudan çıkanlar at arabalarıyla Şemahı kal'asına giderler. Bir kapusundan dahi cenuba deşt-i Kıpçak, Kırım, Çerkesistan taraflarına giderler lakin Dgıstan'a at arabası işlemez sade araba Moskovların Türk Kal'asına Kazan ve Deşt-i Kıpçak'a işler. Kal'anın üçüncü bölüğü deniz tarafına düşmüştür içind o kadar abadanlık yokdur henüz Karçıga Han kal'a müstahfızları dizçökenler için hane bina ediyordu. Gilan Bakü tarafından gelen sevdagerlerin at arabaları bu hisariçe bölümünde mal-a mal durur. Bu deryadan daha niçe keşitler işler anınçün kıymettar bir kal'a-i üstüvardır. Kal'anın şekli murabba' olub dairen-madar ceremi on bir bin altmış adımdır. Yetmiş kule-i azim vardır ki her birinde gureban-u mücerredan çün birer medrese birer mescid bulunması mukarrerdir. Talebelerine Bakü den çırıklık siyah nefit gelir. Matbah Keykavusdan gündüm çorbası tevzi' ederler bu nezaketle ulemaya kal'ayı hıfz-u hırsaset ettirirler. Kal'anın etrafında yedi bin altmış dendan-ı beden vardır. Her şeb-i müzlimde nefit yağıyla kal'ayı çeregan ederler çünkü kal'anın yedi kadar adevi canı vardır biri Moskov Kazagıdır ki gemileriyle her bahar gelub taşra nevahileri garet ederler. Lakin zeyl-i hisara gelmezler zira leb-i deryada yetmiş pare bal yemez topları vardır cümlesi Osmanlı topudur ki saykıl ve cellasından³⁶ İnsan çehresini mer-at gibi zeminde görür diger hasımlarında Osmanlılarla Kırım ve Kalmah Tatarlarıdır. Cenubunda düşmanı Çerkeslerdir. Kibleden düşmanı Dagıstanın Kumuk kavmidir. Şarkdan düşmanı Gürcistan'ın Tomris Han ülkesidir onunçün bu kal'ada muntazam nigeşban otorub bir taarruz olsa ateş yakarak ahâli-i kal'ayı ihbar ederler.

2.4.3.3. Derun-ı Kal'adaki İmaretler: Kal'anın dört divarında ki taşlar fil cüssesi kadar olub birisini elli âdemin ilm-i cerr-i eskal ile kaldırması mümkün değildir.

³⁵ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 308

³⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 309

Kal'a derununda bin iki yüz kadar toprak örtülü ev vardır. Cenub tarafında divar mutassıl büyük bir sarayı vardır ki İran zemininin birinci saraylarındandır. Bu saraya mutassı büyük bir cami' var minaresi yıkılmış bu cami' kurbunda Osmanlı tarzı mi'marisinde bina olunmuş zeyba bir hamam vardır banisi ma'lum değil. Kal'anın şarka açılır Kayık Kapusu kurbunda Özdemirzade Osman Paşa cami' hanları dükkânları vardır. Kal'adan taşra müzeyyen bir varoş vardır. Bin kadar evi var üç çevresinde bağ ve bağçesi çoktur. Darü'l-itamı yok cami' han hamam çarşı ve bazarı çok ekseriya ibrişim ubur kifafırlar. Kumuk halkının birçoğu güzel zere dizerler ahâlisi sünni ve şafi' el-mezhebdir. Şehir ibn havkal kavline on sekizinci iklim-i örfiyyede ve beşinci iklim hakikinin nihayetindedir. Ab-ı hevası sehelcedir. Tul-ı nehari on yedi saat yedi dakika iki saniyedir. Derya aşrı garb tarafı üç yüz mil mesafede Moskovların Heşdek, Kazan, Alatar vilayetleidir maverası deşt-i kıpçak sahrayı heyhattır. Bu sarayı deşt-i peyrade yigirmi seneden beri Taysı Şah, Moyoncak Han, Koba Kalmah Han beşer altışar bin kavm ile konub göçerler bunlardan ta Kırım diyarına kadar Ilgar ile şebhun salanlar Azak Kal'ası kurbunda Gügümlü suyu kenarında Mısırdan Ma'zul Gürci Mustafa Paşa yı şehid edilir. Bunlar din diyanet küfür dalalet nedir bilmezler bihayin gibi sahra-nişin pil-ten mahluklardır³⁷. Ekseriya eman ile Moskov'un Heşdek Kazan taraflarına gelub yağlarını satarlar şimdilerde Moskov tüccarlarının delaletiyle bu Demurkapu benderine gelmeğe başladılar. Bu Demurkapuya her sene Çin-u Maçın, Hitay-u Hatên, Fagfur-u Moskov diyarlarından yüz binlerce âdemler ticarete gelub hayli gümrük hasıl olur Osmanlılar elinde iken iskelesinden ve eyalet-i Şirvandan senevi iki yüz kırk yedi yük akçe hasıl olub nökerlerine yedi sancak, sultanlarına Sulh-u Salah için dağistan hâkimine haslar ve ulufeler verilirdi. Hala Özdemir Zade paşa fethinde Dal Mehmet efendi tahriri üzre zabt edup adalet ederler.Hala o tahrir üzre şirvan eyaleti yetmiş kazadır.Yedi hanlık ve on iki sultanlıktır.Yine o tahrir üzre timar ve zeameti yokdur sultanların vesa'ir hâkimlerinin haslarına vaziet olunmaz.Ma'mur abadan yerdedir.Allah yine osmanlıya müyesser ede diye ahâlisi dua ederler. Hatta biz burada iken Asitanesi saadet tarafından bir Gökdalak çaiş çıkageldi. Han'a "Han'ım geçen sene Osmanlı Akdeniz içindeki Girid Ceziresine Yusuf paşa nam serdarını gönderub Hanya denilen kal'ayı alub içine asker koydu ve İbrahim han'ın Şehzade Mehmed nam evladı dünyaya geldiğinden azim Şadmanlık

---

³⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 310

oldu. Yedi gün yedi gece Kayser zemin çeregan oldu” dedi Şirvan semahı Gilan sünnileri zevk ve sefa ederek raksa başladılar.

2.4.3.4. Ziyaretğâh-ı Demurkapu: Emevilerden Yezid bin Abdülmelik ki Atike nam hatundan mütevelliddir. Şam’dan derya-misal asker ile bu demir kapu haricileri üzerine gelub Ceng-i Azim etmiş yedi yüzden ziyade Sahabe-i Kiram Şehid olarak Demurkapunun Garb tarafındaki Divarın taşrasında bir mil baid Sahabe vardır diye a’yanı tefehir ederler. Ba’zı celi hat ile üzeri yazılı Osmanlı kabirleride vardır. Bunları mufassal tahrir etmiş olsak seyahatnamemiz.³⁸ uzadıkca uzar.

2.4.3.5. Ziyaretğâh-ı Cebel Erba’in: Ya’ni ırklar makamı, kırk aded Kabr-i azim olub ziyaretğâh-ı enamdır. Ziyaretğâh Dede Harhut ulu sultandır. Şirvanlılar bu sultana mu’takidirlere. Bunları hep ziyaret ederek demir kapu hanından on tümen Kadı begi, bir çapar at, on parça Gücerat kutnisi iki yüz nefer rakik alub cümle ihtiyar düstlerle veda ettik.

İkinci bölümün başında da bahsettiğimiz gibi Çelebi’nin 1641 deki Karaniz kıyılarını seyahat ederken Gürcistan coğrafyasında bulunan kalelere burada yer verdik.

2.5. GÜRCİSTAN MİKRLİSTAN VİLAYETLERİNE SEYAHATIMIZ

Trabzon’dan iki yüz adem ile yigirmi pare laz meneksesi kayıklarına pür-silah³⁹ süvar olub limandan mütevekkile alallah canib-i şimale bad-ban emidi açdık. Değirmenderesi limanına geldik. Trabzon’a karib liman-ı azimdir. Yina şimale giderek Şâne Kasabasına vardık. Buna Rovesa limanı dirler. A’la yatakdir. Dağlarına ve taşlarına cümle ormanları kandaklıkdir ki her tarafca Şane Kandağı meşhurdur. Buradan ileriye giderek Sürmene’ye geldik.

2.5.1. Evsaf-ı Kal’a-i Sürmene: Burası Trabzon hükmündedir. Ebu’l-feth Gazi fethidir. Kal’ası Rumların binası olub Hersezkade Ahmed paşanın eliyle feth edilmiştir. Subaşı, yüz elli akçelik kazası, dizdar ve neferatı vardır. Amma a’yanı yokdur. Altı rüzgârdan emin a’la demir tutar, yataklı liman-ı azimi vardır. Lakin batı ve yıldız rüzgalarından ol kadar emin değildir. Üç dört demir bırakmağa muhtacdır. Buradan ileri giderek Mahnüz nahiyesine geldik. Burası da Trabzon hakinde altmış pare ma’mur ve abadan karâyi havidir ki dağları serapa festak salağı cemşidistandır.

³⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 311

³⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 94

Buradan kalkarak Kanlı Parevoli kasabasına geldik. Trabzon'a tabi' bir nahiye-i kibardır. Cemi' halkı Çicudur. Buradan kalkarak Rize'ye geldik. Oradan ileri giderek Hopan Kasabasına vardık. Burası Trabzon hakkında sahil-i bahirde bağlı, bağçeli bir mahal-i zibadır. Cümle halkı Çagata lazıdır, bir kısmında Rum'dur. Buradan ileride Gönye kal'asına vardık.

2.5.2. Evsaf-ı Sur kavi ve Metin Kal'a-i Gönye: Trabzon eyaletinde ve Batum sancağı dâhilindedir. Paşasının ayruca hassı vardır. 13 zeamet, 53 tımardır. Çeribaşısı alaybeğisi vardır. Hin seferide kanun üzre cebelüleriyle sekiz yüz asker olur. Üç yüz adımda ayruca paşasının askeri olur. Amma Mikrilistan agazatdan enhay serhad olmağla bu askerler bir sefere ma'mur olmayub bu kal'ayı muhafaza ederler. Dizdarı beş yüz kadar neferatı vardır. Bir odadır, gah ali yeniçerileri sekizyüz neferatı ile çorbacıları şeb-i ruz nöbet beklerler, yüz elli akçelik kazadır. Nahiyeleri hep harbe ucuyla söyleşir asi Çiçu⁴⁰ Lazlarıdır. Kadısının senevi beş guruş hasılatı olur. Beğinin yedi binn guruş, kal'ası leb-i deryada murabba' şekli şeddadi sengin binadır. Birçok kereler Kazaklar istila edüb gnaimin alarak harab ve yebab etmişlerdir. Bu kal'a Çoruh nehrinin kenarında vaki olmuştur.

2.5.3. Çoruh Nehri: "Cavi ruh" dan glatdır ki can ırmağı demektir. Erzurum'un garb tarafında vaki' Cagina Koyulhisar, Şebinkarahisar dağlarından cem' olub ceryan ederek, Bayburd şehrinin içinden geçer ki tarafı ma'mur hanelerdir. Andan Bayburd kal'asının kayaları altundan geçüb Laziki vilayeti hududunda niçe karye ve kasabaların bağ ve bağçelerini urva ederek bu Gönye kal'ası yanında Kradeniz'e karışır. Geçit vermez, köprü tutmaz bir nehr-i azimdir. Niçe Laz kayıkları bu nehirden başı yukarı şark canibine ve Mikrilistan hududuna asel ve asel mahfasıyla mahub ve mahbube esirleriyle degüşüb ticaret ederler. Bu şehri temaşa ederek Gemerek namı yerden Çoru nehrine girub bir gün şarka giderek Mikrilistan hududuna vardık. Burası Huşade namı bir beğın hudududur, dağları serapa cemşiristandır. Ma'mur cevizli bağçeli köyleri vardır. Beğlerinin köyünde bir gece yatdık. Bize ziyadesiyle izzet ve ihtiram eylediler. Hasılı bundan ileride Mikrilistan vilayetinde yetmiş pare şehir-i misal karayı temaşa ederek yine Gönye kal'asına geldik. Oradan cümle refiklerimizle Trabzon'a gittik. Hakir Gönye ağası zizincibaşı odasıyla Azak seferine ma'mur oldum.

⁴⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 95

2.5.4. Azak Seferine Giderken Abaza Vilayetinde İndiğimiz Menaziller: Evvela on pare Laz meneksesine üç yüz kadar tüfeng-endaz yeniçeri ve bu hakirin beş aded Gürci gulamı birlikte süvar olduk. Meneksele gemileri: Bu gemiler Çoruh nehri kenarında hasıl olan kaba⁴¹ kavak ağaçlarından üç pare ile yapılır. Bir tahtası tekne gibi altındadır. Birer tahatada yanlarındadır, fakat fevkal'ade kebir levhalardır. Gemilerin kenarından iki adem kalınlığında kamı ve hasır sazlarından örülmüştür. Derya fırtınası o kamışlardan gemi içine giremeyüb bu gemiler Karadeniz fırtınasında mantar gibi yüzerler, kıç başı na-ma'lum tekne gibi bir günâ tarafa kayıklardır. Bu deryalarda isimlerine Meneksile derler. Yüz adem alırlar. Bunlar ile Gönye kal'asından mevakıf-ı eyyam ile kalkub cümle umurumuzu cenab-ı izzete tefviz ederek kible ruz kariyla Çoruh nehri geçtik. Yine Mikrilistan hududunda Sukar iskelesine geldik, limanı vardır. Anı ubur ederek Handere iskelesine vardık ki limanı yodur. Sivri İskele limanı ve bir harab değirmeni vardır. Yavise iskelesi limanı ve bir viran kal'ası vardır. İçinde Mikril çobanları koyun keçi kışlatırlar. Buradan Rapça iskelesine vardık. Limanı yoktur lakin bir azim harab kal'ası var. Şu beş iskale hep Mikrilistan hududundadırlar. Ma'mur yerleri yodur. Ancak Temmuzda ve mahsul mevsiminde bazagan gemiler buralara tuz, evani, silah getirüb kız ve oğlan ile değışirler. Dağlarında bağı, bağçeli ma'mur asi Mikril köyleri vardır. Derya kadar asker olsa dağlarına çıkmak mahaldir. Kırk altı bin kadar tüfeng-endaz ahali var. Gönyeden yüz mil mesafede olan bu beş iskeleyi bir gün bir gecede geçüb ertes günü Faşe Çayına vardık.

2.5.5. Faşe Çayı: Bu Tuna kadar vasi' bir nehirdir. Bazı yerleri bir mil kadar enli, en dar mahalli yarım mildir. Umki sekiz ve on kulaç kadar gelir. İçinde Mikrilistan'a ve Abaza vilayetine giden gemiler gezüb yüz mil yukarıya giderler. Karadeniz'in poyraz nihayetinde bir körfez bucağında vaki olmuştur. İstanbul'dan buraya kadar bin üç yüz mildir. Karadeniz'in bir ucu bu çaydır. Mebni' Mikrilistan, Gürcistan, Dagistan, kabaratı Çerkezistan'ı arasındaki Elburz dağından, Ubur dağından, Sadşa dağlarından biriken dereler olub cenuba doğru ceryan⁴² ederek Mikril ile Abaza arasında denize karışır. Şark tarafı serapa asi Mikrilistan köyleridir. Garb tarafı Abazaların Çaçlar aşiretinin diyarıdır. İki tarafı da Çengelistan ve Ermenistan olduğundan Abazalar Mikrilleri, Mikriller Abazaları serkat edüb bazarganlara

⁴¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 96

⁴² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 97

satarlar. Yani müverrihler bu Faşe çayı için bahr-ı Hazar dedikleri gibi Şirvan, Lilan, Demirkapu deryasının ayağıdır ki Karadeniz'e munassıb olur dirler. Amma bu Faşe Çayı ab-ı hayat kadar tatlıdır. Gilan deryası ise Karadeniz'den küçücük bir deryadır ki zehri-mar misal melah-ı acacdır. Bahr-i Hazar ile Karadeniz'in arası on beş konaklık yerdir. Fakat ihtimaldir ki bahr-i Hazar Elburz dağları altından ayak virub zir-i zeminden menfez bularak Karadeniz'e dökülebilir. Lakin acılık tatlılık cihetiyle bu söz hılaf tasviridir. Bu çayı ubur ederek garb tarafa tevce etdik. Kamil bir gün Karadeniz kenarınca gidüb Abaza vilayetine vardık.

2.5.6. Evsaf-ı Vilayet-i Şehnaze Yani Diyar-ı Abaza: Serapa Karadeniz'in canib-i şimalisi sahilinde vaki olmuş olan Abaza diyarının ibtidası Faşe Çayı ahir hududu garb tarafta kık iki konak yerde Kefe eyaleti hükmünde Taman ceziresi karibinde Anapa Kal'ası limanıdır. İbtida-i tulu' kum Abaza: Tahafe Murhi şöyle rivayet ediyor: Cenab-ı bar-ı adem aliye-i İslamı revî erdada yedi kadar tile halk etmiştir. Cennet me'vesine civar izzete davet edüb cümle melaikeyi ona secde ile ma'mur etmiştir. Lakin şeytan bu emirden rükerdan olarak tertib-i desiseye kalkışmış "*Halketni mennar ve halkate man tin*" diye küstahlık eylemiştir. Sallallahu Hazreti Adem'den Hazreti risaleti getirüb şefi'el-darin itmek⁴³ için cenabı Adem'i kendim bahanesiyle yeryüzüne Hindistan'a indirmiş ve sonra cebel Arafat da Havva ile birleştirmiştir. Muhammed b. İshak'dan kovulunca zaman Adem de kırk bine varan evladı Tatar saffetli olarak etrafı erza yayılmışlardır. Cennet'de Adem safi lisan-ı Arabi ve Farsi ile tekellüm derken ruy-ı erza hebud edince lisan-ı Arabiyi feramuş ederek İbrani, Süryani, ehkani, deri lisanlarını söylemeğe başlamıştır. Hala Kuncistan, birbir setan vesair karalar vilayetinde söylenen lisanlar birbirine benzemiyor. Evlad-ı Adem tufan'a kadar bu lisanlarla geçinmişlerdir. Sonra cenab-ı Nuh'un Ham, Sam, Yasef evladlarından yetmiş iki millet ve yetmiş lisan peyda olmuştur. Hazret-i İsmail lisan-ı Arabi ve Farsinin her ikisiyle de tekellüm eylemiştir. Sonra ecnas mahlukat yeryüzüne yayılarak dillerde başkalaşmış, her ilde bir lisan töremiştir. Amma ibtida lisan günâ-gün peyda den Hazreti İdris'dir. Çünkü cenab-ı hak ona niçe bin ulum ihsan edüb katib eylemişti. Vahiy ile nazil olan sahifeleri mücellid ederdi. Kable'l-tufan cemi' kitabelerini atikin canib-i garbında nehr-i Nil aşırı cebel Hermeyn de saklamışdır. Hala bunlara Fira'un dağları dirler fakat galatdır. Bunları tufandan evvel bina eden Suridkehene'dir. Tufandan sonra

⁴³ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 98

hükkemayı kadme bu kaitabları çıkarub mütala' etmişler ve yüz kırk yedi lisan terki şayi' olmuştur ki lisan-ı Tatar'dır.

2.5.7. Tatar Akvamında Tenasil Bulan Akvam Şunlardır: Hind-ü sind, Mugani, Kersetani, Moltani, Bambani, Ateşpersset-i Hindistan, Setani, kavm-i Çin Hıta, Hoten, Fagfur, Kazak, Mogol, Nogol, Türk Tatar, Özbek, Acem, Dağıstan da Kumuk, Kılmah, Nogay, Heşte, Lika, Çagatay, Kızgı, Gürci, Mikril, Şoşan, Dadyan, Açıkbaş Ermeni, Rum, Türkmen, Kababta, İsraili yani Yahudi, Meskü; Gürcidendir; Yakubi, Karayi,(bunların bir şaibesini olan Frenkler de on iki kavim ve on iki lisandır), İspanya⁴⁴, Fransa, Ceneviz, Portakâl (Portekiz), Venedik, Duduşka, Sırb, Latin, Bulgar, Hırvat, Laturiyani, Taliban.

2.5.8. Acemden Hasıl Olan Akvam: Menüçehr evladından dördü kaçarak eğri canibinde tutan etmişler. “Siz kim siniz” diye, sual ettiklerinde (Maçar) yani dört ademiz demişleridir. Maçar'dan gılat olarak isimleri Macar kavmi kalmıştır. Bunlar on beş kadar Kavimlerdir; Orta Macar, Erdel Macarı, Seke, Saz, Hayduşak, la, ça, Korul, Dut, Karaku, vesair, Ruslar on iki kavimdir ki bunlara da Eslav denir. Eflak, Boğdan, Sırca, Esuc, Flemenk, Donkarkaz, Danimarka, Nemçe, İngiltere, Tişan, Fransa, Hırvat, Macar, Boşnak. Amma eşraf-ı kabail olan Kum Arab'dan cezire-i musarrıf da kırk kadar rünkarının akvamı husule gelmiştir ki şunlardır. Mağribi, Fas, Merakeş, Afenü, Mayeburnu, Cicilkan, Esvani, Sudani, Kunci, Kirmanki, Baganeski, Munci,, Berberi, Nevbi, Zenci, Habeşi, Gilabi, Alevi, Devmebi, Yemen Arabları, hasılı cümle Araban üç bin altmış kabiledir. Lakin Kureyşin Haşimi nam-ı kabile-i celilesinden bunun ve mekan-ı ab-ı ruyına halık olunan seyyüdü'l-arab ve'l-acem gelmiştir. Bu zikr olunan kavimlerin ecdadı evlad-ı Nuh'dan Ham, Sam ve Yasef'te müntehi olur. Maksad Abaza kavminin ibtidayı zuhurunu söylemek iken sadeden çıktık. Rivayet-i mevsukaya nazaran hilafet Hazreti Faruk'da kabail karışandan beşe namında bir Arab meleği var idi. Hâkim kavi alakadar olub arak yersi bathi, yemin, aden memleketlerine mutasarıf idi. Bunun beş evladı olub büyük oğlunun adı Cebelü'l-hame, ikincisinin Arab ve üçüncüsünün Kisve idi ve Kisvenin dahi Kesr, Meval, Tı namında üç oğlu var idi. Nihayet babaları vefat ettiğinde Hazreti Ömer'in reiyle aşiret mikaliğini büyük oğlu⁴⁵ Cebelü'l-hame'ye tevciye olundu. Birgün bu Cebelü'l-hame hita-i bir Arab'ın gözünü çıkardı. Arabi Hızır Faruka gelüb şekva

⁴⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 99

⁴⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 100

ettikde kassas olarak Cebelü'l-hame'nin gözü çıkarılmak icab eyledi. Heman Cebelü'l-hame namusundan korkarak o gece cümle asair hakani alub dört birader Canibra biriyle Antakiyye'de harkil karale varub bir karargah ister. O da bunlara Şam Trablus dağlarını virub yerleştirdi. Cebel'l-hame leb-i deryada bir şehir bina eder ki hala Cebelye şehri dirler. Burada Cebel kut sahibi olarak Şam ve Medine taraflarını garet etmeğe başlar. Üzerine Halid b. Velid Mıkdar ibn. Usud Hazreti havale edilir. Artık Cebel Cebelyede karar edemeyüb gemilerle İspanya diyarına kaçır. Avlonya dağarında karab eder. Bunlara karşı olduklarından sakın oldukları dağlara Karış Dağı ve bunlara Karış Arnavud'u dirler. Lisanlarını da Frenk dilleriyle karışdırarak Arnavud lisanını ihdas ederler. Arnavudlar da Arablar gibi saçılı kavimlerdir. Şiirleri, terkileri Arab agazaları gibi anınçün Arnavud kavminin aslı Arabdandır ki cedleri Cebelü'l-hame'dir. Ebasan kabrinde yatar. Amma müretted olmuş dirler. Avlonya ile Delonya arasındaki Duvkat dağlarında sakın olurlar, es'ar elun Arab lehçeli, saçılı Arnavudlardır. Cebelü'l-hema'nın üzerine gelen Halid b. Velid Hazretleri bir biraderi Arabi kisunun oğlu Mevali ve Tayi bend edüb Hicaz'a götürerek Bağdat çölünde yurt virüb kis kis Arablarına melek eder. Tayda Tay kabilesine melek olur. Ammisi Arab Umman diyarına melek olur. Amma Kisu ve birader Canber iberleri Laz ki Abaza tevabi' ve levahıklarıyla Halid b. Velid'in elinden kaçub Konya şehrine, Kostantiniyye'ye gelirler. Lakin o aralık emviyalardan Muaviye ibn. Ebu Süfyan'ın İstanbul Üzre yürüyeceğini duyduklarından oadda dahi karar edemeyüb gemilere süvar olarak Karadeniz sahilinden Trabzon tekfuruna yonavana varub bir cay-ı münas isterler⁴⁶. O da Lazkiye Çoruh nehri kenarını virir. Laz taifesi bu Lazkiyeden münteşir olur. Laz kavminin aslı Arabdır. Birader ve satisi Kisveye dağlarına varır. Bunun için Çerkezlerde Karışdandırılar ve Abaza'ya dahi bu Abaza vilayetini virdiğinden ondanda Karadeniz kenarındaki Abazalar tenasül bulub oraları ma'mur ve abadan ederler. Anınçün Abaza kavminin ecdadı Kabal Karışdandır. Çerkesler, Abazalar, Lazlar, Arnavudlar, Umman Arabları, Kis Arabları, cümle karındaşı evladları Karışlardır. El-ilm İndellah.

2.6. ABAZA VİLAYETİNDE MA'MUR AŞİRETLERİ BEYAN EDER

2.6.1. Çaçlar Aşireti: Mikrilcade söyleşirler. Çünkü Faşe nehrinin karşı tarafı sırf Mikrilistandır. Beğzadeleri var on bin kadar tevaba askere malikdir. Hepsini bir mezhepte değildir. Harami ve Behhadır bir kavindirler. Çevizleri, fındıkları,

⁴⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 101

zerdevalleri çokdur. Silahları arab gibi ok, yay ve harbadır. Atları az isede piyadeleri şehbaz dilberleri şehnazdır. İskeleleri Arab da iki konak mesafede la-kabadırlardır. Trabzondan üç yüz mil azim bir iskeledir. Gemiler kışlayamaz. Çünkü kible ve gündoğusu gayet müsdet üzre eser, buradan garb tarafına doğru leb-i derya ile gidilirse Arlan aşireti hududunda Hıfal karyesine tesadüf olunur.

2.6.2. Arlan Aşireti: On bin kadar bahadır malikdirler. Münebbet ve mahsuldar arazileri adil beğleri vardır. İskelesi Laçeyga dır ki baş iskeledir. Buunada bir gece mihman olduk, latif limandır. Seyf ve şitade gemileri eksik olmaz. Burada yine canib-i garba iki konak giderek Çanedalar aşiretine vardık.

2.6.3. Çandalar Aşireti: On beş bin adar bahadır kavim olub sahih Abaza bunlardır. Beğleri vardır, bunlara dağ çandaları derler. İskelelerine⁴⁷ kakır derler. Dağda Hofe namıyla deryaya nazır bağlı ve bağçeli bir köyü vardır. Buradan da üç konak garb tarafına leb- derya ile giderek büyük Çandalar aşireti hududuna geldik.

2.6.4. Büyük Çandalar Aşireti: Yiğirmi beş kadar köyleri vardır. On beş bin askere malik olub ayrıca beğleri vardır. Limanına Çaneda dirler. Gemileri kışlayamaz. Bu kabilenin dağarının arkası Mamşuh Çerkezlerinin vilayetidir. Bu Çandalardan canib-i garba leb-i derya ile bir konak gidüb Keçler aşiretine vardık.

2.6.5. Keçler Aşireti: Bağ-ı irem misal mahsuldar bir vilayettir ki yetmiş pare karadan mürekkebdir. İki bin kadar tüfenginin endaz askere malik olub birde beğleri vardır. Suları ab-u hayat misali latif ve lezizdir. Amma lapo namında bir nehr-i azim vardır ki gemiler girer. Bu nehir kuh-ı Elburz'dan beri gelüb bu mahalde Karadeniz'e munassıb olur. Mah-ı Temmuz da bile geçid vermez bir sudur kı günleri gemiler yatar emin bir yerdir. Keçler kavminden bu mahale gelince bu nehrin iki canibi güna-gün hedayı meyveler veri.ışcar Dilara ile müzeyyendir. Bu keçlerin on bin askeri olub çoğu atlıdır, ulu kavimdir. Gayet maldar hırsızlardır. Bu aşirette Haveka namı bir karyede Zepreha namı bir Abazanın hanesinde mihman olduk. Yoldaşlarımız on kayun boğazlayub ziyafet eyledi. Sezban, Şile harcı, pastalar tenavül etti. Buradan iki konak öteye garb tarafına giderek Arıt aşiretine geldik.

2.6.6. Arıt Aşireti: Keçiler kavminden çoktur. Amma onlar kadar bahadır, şeci' dükkalardır. Ekserisi tüccardır. Zerdeva sayd ederler hınız yerleri gayet çoktur.

---

⁴⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 102

Mezheb nedir kitab nedir bilmezler. Ademe reyşmenende edüb gelmezler. Sağ sözlü bir kavm olub otuz bin kadar ademe malikdirler. Bunlarında bir beğleri var idi ki kırk elli kadar pür-silah aznavur Abaza ile yığirmi koyun ve üç saygın kik getirüb bize “*Sefa geldiniz*” diye ta’zim etdi⁴⁸. Beğleri saçlı arkasında kılçıklı kebe çekmani elinde ok ve yayı belinde kılıcı var bir şahabaz yiğit idi. Hüddamları cümle kisvedar afetab misal beçe-i ya gizeler idi. İskelesine Araklar dirler. Anda bir gece mihman aldık. Limanında gemiler kışlamaz, çünkü açıktır. Bir iskelesinde Liveş derler. Bunda da gemiler kışlayamaz. Ancak altı ay yazda yatabilir ender iskeledir iskeledir. Bunun şimalinde azim dağlar içinde Sadşe vilayeti vardır.

2.6.7. Sadşe Vilayeti: Seydi Ahmed Paşanın vilayetidir. Şimal canibindeki Çerkes kavmiyle alub verdiklerihasebiyle Çerkesce ve Abzacayı fesih bilirler. Yedi bin şeci’ tüvana bahadırlardır. Bunların şur ve şerrinden Çerkes ve Abazalar daima hazır üzre dururlar. Aret kavmi bunlara aman vermediklerinden Aretler iskelesine esir ve şemi’ asel getirerek ticaret ederler Takaku Çerkes dahi aman ile gelüb gemilerde ticaret ederler. Buradan yine canib-i garba derya kenarınca hıyaban ve derhitistan ve çengelistan ve kuh-ı bülendleri neçe ma’mur köyleri seyr ve temaşa ederek üç konakda Kamış Aşiretine vardık.

2.6.8. Kamış Aşireti: Bir beğleri olub on bin kadar bahadır şeci’ kavmi vardır. Melek Ahmed Paşalı Kamış Mehmed Ağa bu kabiledendir. Bunlar Kıratla Aret kavmini bozub beğlerini esir etmişlerdir. Zira bu Abaza biri biriyle ceng edüb evlad ve avratlarını uğurlayarak esir satub bu yüzden geçinirler. Hırsız olmayan adem bu kavm nazarında şum ve badbaht sayılır. Bunun için öyleleri meclislerine koymadıkları gibi kızlarını da vermezler. Bu Kamış dağlarında iri domuzlar olur ki her biri eşek kadar olur. İskelesi varsa da o kadar işlek değildir. Çünkü asileri gayet asilerdir. Bu Kamış kavmi içinde İstanbul dan ve Mısır dan gelme Tophane Abazaları vardır. Mescidleri olan ve nsab sahibi Müslümanları çoktur. Ab-u hevası gayet latifdir. Köyleri kibleye ve deryaya nazırdır. Bunlarda dahi çarşı ve bazar yok ise de İskele başlarında bazar yerleri⁴⁹ bulunur. Buradan da leb-i derya ile garba doğru üç konak giderek Suçalar aşiretine vardık.

⁴⁸ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 103

⁴⁹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 104

2.6.9. Suçalar Aşreti: Bunların da bir begleri on bin kadar piyade namdar askerleri vardır. Yerleri Sengistan olduğundan olduğundan atlıları azdır. İskelesi var ise de ismim ma'lum değildir. Burada bir gece havdeka namı köyde mihman olduk. Meğer o gece düğünleri var imiş. Bize yüz tekne süğüş bişmeş koyun etleri ve bugurulca çorbaları, bal suları, bozalar, pasta, şil haracı, sezballar getirüb yüzlerce gulamlar hıdmetimizde bulundular. Ales-sabah Gönye ağası olan refikimiz sahib-i haneye bir dülbend bağışladık da cihan anın oldu. Zira bu diyarlarda asla çarşı, bazar, han, hamam, dükkan gibi şeyler yoktur. Heman dağ başlarında kırk ellişer haneli köylerdir. İskelelerine yılda bir kere her diyarın gemileri barut, kurşun, tüfenk, ok, yay, fişenk, kılıç, kalkan, mızrak ve gayrı alat ceng ceng ve eski papuc çuka kenarı, gömlek bezi ve bevgası ocak demirleri, kazak, ocak içine kazan asacak demir zincir, tuz, sabun gibi şeyleri getirirler. Bu gemicilere Pakize gulam, rygan, şemi' asel, asel meşemi' zerdeva asel virerek mukabilinde eşya mezkureden malzemeyi alırlar. Bu diyarda asla ve kata' altun ve gurus olmaz. Beyi' ve şerâleri değış tokuş ileidir. Bu Suçalar dan canib-i garba leb-i derya ile iki konak gidüb Cembe aşiretine vardık.

2.6.10. Evsaf-ı Aşiret-i Cembe: Bir begleri ve iki bin piyade askerleri vardır. Bunların iskelelerinde üç gün meks edüb cümle halkıyla hışü'l-feth eyledik. Cümle esvab kilim, kebe ve keçelerimizi virub, cariyeler, gulamlar aldık. Hakir dahi Abaza gulamı aldım. Dördüncü gün yine canib-i garba iki gün tevci ederek Bozodok aşiretine vardık.

2.6.11. Evsaf-ı Aşiret-i Bozodok: Bunlarında beği ve on bin ademi vardır⁵⁰. İskelelerinde on pare İstanbul gemisine tesdüf edüb niçe yarenlerimizle buluşduk. Dünya kadar sefalar ettik. Eşyalarımızdan bazı kaba sabalarını emanetullah virüb gulamlarımızla sebkibar kaldık. Münkeli Giray Han bu Bozodok kumandan üç bin asker ejderhan seferine götürüb ejderhan feth olundukta Bozodok kavmini Çerkes vilayetinde kuh-ı ubur dibinde iskan eylemiştir. Hala Çerkes de Bozodok kavmi dirler. Abaza Bozodokuyla Çerkes Bozodokunun arasında Ubur dağı dirler bir kuh-ı bülend vardır. Üç konaktır yekdiğerine basub evladlarını uğurlarlar. Abaza Bozodokunda yine canib-i garba leb-i derya ile iki konak gidüb Üsüviş aşiretine vardık.

---

⁵⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 105

2.6.12. Evsaf-ı Aşiret-i Üsüviş: Leb-i deryada bir yalçın kaya üzre bir köhne harab kal'ası var. Bir gece eyyam muhalif olub cümle tüfenk endaz yoldaşlarımızla gafil olmayub anda mihman aldık. Beş koyun ile Üsüviş beği yanımıza gelüb ikram etti. Bu kavim ağaçtan yay yaparlar ve aldıc ağaçtan ok yaparlar. Cümlesi tüfenk kullanır üç bin kavimdir. İskelesi germen Üsüvişdir. Dağlarında ayı, hıncır, tülenği, çakal, samur misali saksar (sansar) zerduh evsarı, Sagan, Kurtavuğu olur ulu dağlardır. Garabet buna bu Abaza taifesi ekseri beğlerinin leşni bir sanduk misal ağaç içine koyub bir azim derhet müntehanın çatal diline mıhlayub başı içinden bir delik deler bırakırlar. Zağmen fasdelerince ol delikten cennete nazar eder imiş. Sonra ol delikten niçe yüz bin bal arısı girüb Abaza leşinin (laşesinin) koltukları ve budi asında bal yaparlar. Mevsiminde sandukun kabuklarını açub kıllı kıllı balları tulumlara doldurub satarlar. Halk Abaza balıdır diye pare pare olub alırlar. Amma kabahati bilmezler. Abaza balından gayet ihtiraz lazımdır. Bu Abaza diyarında niçe bin garayib ve acayib var ise de⁵¹ yazmak mümkün değildir. Buradan dahi yine birkaç Abaza cevanları alub canib-i garba iki gün gittik Aşagılı aşiretine vardık.

2.6.13. Evsaf-ı Aşireti Aşagılı: Bunların da bir beği olub iki bin kadar ademe maliktir. Amma hırsız, müflis kavimdir. Cümle Abaza bunların şerrinden korkar. Çünkü gayet bahadır ve şeci'dirler. Bunda dahi bir ve yaran kal'a vardır. İskelesine Aşagi derler. Kefe, Kereş taman gemileri çoktur. Amma kış da yatamazlar, açık yerdir. Amma dağları mahsuldardır. Buradan garba yine bir konak gidüb Ateме karyesine vardık.

2.6.14. Evsaf-ı Karye-i Ateме: Bu karye Aşagılıya tabidir. Dağ içre bir ma'mur köydür. İçinde tophane Abazalarından Müslümanlar vardır. Burada birde mescid gördük. Çerkes diyarına bir konak mesafededir. Her bahar Çerkes ile ceng ederler. Andan iki konak Sovuksu aşiretine vardık.

2.6.15. Evsaf-ı Aşiret-i Sovuksu: Bir beğleri ve üç bin bahadırları var, küheylan atlara malikdir. İskeleleri harunedir. A'la yatak limanı vardır. Sovuksu namıyla geçid vermez bir nehr-i azimi vardır ki Çerkes dağlarında zuhur edüb bu mahalden Karadeniz'e munassıb olur. Ab-u hayattan nişan verir bir sudur. İşte bu nehir kenarında vakı olduğundan bu aşirete sovuк namı verilmiştir. Maldar ve mune'im ademleri vardır. Andan canib-i garba iki konak gidüb Kutası aşiretine vardık.

---

⁵¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 106

2.6.16. Evsaf-ı Aşiret-i Kutası: Bir beğleri vardır. Cümlesi yedi bin asker olur, iskelelerine Kutası derler, tahta ile bina olunmuş hasır örtülü mahzenleri vardır. Köyleri limana havale dağlardadır. Limanında Kefe taman gemileri çoktur. Her bahar bu aşiret içine Kırım diyarından atlılar gelüb bi' ve şera ederler. Anka ve mati' kavm vardır. Zira yerleri sarp değildir. Buğday dahi zira' ederler. Bundan gayri tahrir olunan Abaza diyarında Basata deresi eğerler, bir kileden yüz kile darı hasıl olur. Bu kutası kavminin sazdan⁵² tahta örtülü evleri vardır, ocakları ortadadır. On eve bir kıbab tabir edüb cevanib-i erbası kal'a misal çet azabarlardır. Cümle hayvanlarını hıfz edüb gece sabaha kadar arslan misal kalıbları ile nöbet beklerler. Cemi' Abaza aşiretlerinin halleri budur. Zira cümle evleri ormanlar arasındadır, birbirlerinden havf ederler. Bu Kutası kavmi ile jana Çerkesi araları bir konaktır. Bunlar Çerkes lisanında bilirler. Bunlar Çerkes'e, Çerkes'de bunların limanına eman ile meta' getirirler. Bu mahalde Abaza vilayeti tamam oldu. Bu mahalden ta Faşe çayına varınca geldiğimiz ve temaşa ettiğimiz aşiretleri serapa leb-i derya da olub cümle karyelerinin evleri kible canibine, Karadeniz'e nazırdır. Faşe çayından şarkdan garba bu Kutası aşiretine gelince Abaza diyarının tulı kamil kırk konaktır, arazi de beş konak olur. Bu diyarın kırk konak yerinde kırk nehri azimi var. Cümlesi Çerkes ile Abaza arasındaki dağlardan gelüb Karadeniz'e dökülür. Bunlar birbirine mutassıl yetmiş aded kuh-ı balalardır. İki bin pare köydür dirler. Fakat ma'lumum değildir. Dağlarını gezmedim harac vesair bağ ve bağçe mahsulatı ve aşer gibi şey virmezler, niçe yüz bin dağı bağı kavimdirler. Kendilerine kafir desen insanı katl ederler. Müslüman desen haz edüb söverler, bunlar ehl-i kitab olmadıkları gibi hiçbir mezheb üzerede değillerdir. Bununla beraber kafiri sevmeyüb Müslüman'a can verirler. İslama gelseler gayet mü'min mevhid olurlar. Ecdadları kabail kureyşden Abaza'dır. Bunlar sahil-i bahirde iskele sahibi olan Abazalardır.

2.7. DAĞLARDA BULUNAN ABAZA AŞİRETLERİ

Aşiret-i Poşerho: Mikril'e karibdir. Beğleri var ve yedi bin asi⁵³ **Aşiret Ahçipisi:** Bunlarında beğleri var on bin komdurlar. **Aşiret-i Beslib:** Beğleri var yedi bin beşyüz kom şeci'dir. **Aşiret-i Mükelye:** Üç bin yarar kom olub birde beğleri vardır. **Aşiret-i Vaypiga: Beğleri** var bin aded komdur. **Aşiret-i Bağros:** Beğleri var cümle sekiz yüz kom zaifedir, hırsız değillerdir. **Aşiret-i Alakırış:** Beş yüz kom olub

⁵² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 107

⁵³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 108

birde beğleri vardır. **Aşiret-i Çıhakors:** Beğleri vardır cümle üç bin ademdir. **Aşiret-i Macar:** Beğleri vardır, cümle iki bin ademdir, amma bahadır erlerdir. **Aşiret-i Pançarış:** Beğleri vardır cümle dört bin ademdir. Ve balada tahrir olunan on aded dağda sakin olan asi aşiretlerin hiç birisi Aşağılıda olan iskele Abazaları mabeynine gelemesler. Dağda ve sahil-i bahirde olan Abaza kavminin yigirmi beş aded aşireti burada tamam oldu.

2.7.1. Lisan-ı Garaib ve Acaib-i Abaza

Akı 1	Vuba 2	İhpa 3	Bişba 4	Huba 5	Kıba 6	Bizba 7
Aba 8	Jiba 9	Zuba 10	Akı zuba 11	Vuba zuba 12		
Vay (imale ile) Gel		Oçi, Git	Otoyi (bu da imale ile dir) Otur	Okıl, Kalk	Omçin, Gitme	Erpiş, Oğlan
Seçab Giderim	Abhurş Avret		Siniçam Gitmem	Özü miçözivi erpiş Niçün gitmezsın oğlan ⁵⁴		
Sire izdivri Ben bilirim			Ora yudidva Sen ne bilirsın		Vehaç kıssı Canım gözüm	
Sire izdirva Benim bildiğim			Sire isizkat, Bana yeter (bana kâfi)		Eris izohova zivi Böyle niçin söylersın	
Vav bozve Sayıklar mısın			İshova zivi Ne söylüyorum		Sire işirdirim Ben bilmem	
Ora yohova Senin söylediğin			Ora yudirve Senin bilirsın		Aka ora oka gub Amma senin aklın yoktur	
Ançiki ogki edeleş Hüddamız ve mahlukatı hakiçün			İni sejdirem ançirteş Bir şey bilmem vallahi		Osi koç sirishab İncitme bana yazıktır	

⁵⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 109

Sire akir evussahun Ya ben bir şey mi söylüyorum	Ançirniş Apeşi amle sipşivi Vallahi Abaza karnım açtır	Siçap pasta yofirm Giderim pasta yerim
---	---	---

2.7.2. Lisan-ı Sadşe Abaza

Ve	Tuka	Şege	Pilpi	Aşev	Kon	İpli	Oga	Ipgı	Zive	Vezo	Tukazo
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Seha Ekmek	Ga Et		Bizi Su	Fe Peynir	Çevah Yoğurt		Ha Armud		Musuv Üzüm		Lehmak İncir
Eşho Kestane	Laka Tuz		Veykeh Gel		Ütes Otur		Odatü Kalk		Ömge Gitme		Sikeve Giderim
Sübüriken Nereye gidersin			Ser-ü veskağ selve İşim var giderim				Sefaga sikiçu vike Gel eve gidelim				
Sike nog süke Gideriz eve					Sez hod Ne evladınız						
Hoj gavid aşğd Bir domuz yedik			Ez kamid je ho Domuz semiz mi idi				Viçile şikenuğ Hırsızlığa gideriz				
Ne leşke gade Nereye gittiniz ⁵⁵											

Bu lisanlardan ma'ade niçe lisanlar dahi vardır. Lakin beyi' ve şera edüb ihtilat eylerken hatırda kalan bunlardır. Birde bu lisanlar kaleme ancak bu vacihle gelebilir. Çünkü gayet müşkil lehcelerdir ki güya lehce-i tayur saksagandır. Gayet zekiyyü'l-tabî', nehbib, reşid, mukalled adem gerek ki Abaza kavmiyle müsahabet ede amma seyyah alim olan arife her lisandan bir rüşha bilmek lazımdır, ta ki kendüye nefi' ve

⁵⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 110

zarar geleceğini bilüb seyahattında rahat oluna. Çünkü “*Kelam olunan ali kadar akulhem*” buyurulmuşdur. Maunet dünya için bazı lisanları öğrenmek ma’kul ve meşru’dur. Diyar-ı garabette keşi ve necah bulub selamete vasıl olur. Balada tahrir olunan Kutası limanından kalkub canib-i garba derya ile iki gün giderek Anapa Limanına geldik⁵⁶.

2.8. DEMİRKAPU’DAN GÜRCİSTAN’A AZİMET

Evvela Kal’adan kibleye 12 saat Cengelistan içre giderek Dağıstan hududunda Küre kasabasına geldik.

2.8.1. Menzil-i Küre: Dağıstan hâkimi Şah Mihal han’ın tahtı olan tabeseran hududunda bag ve bagçeli bin müzeyyen ve ma’mur haneli Cami-i muhtasarlı kasabadır. Çarşı ve pazarı yok sadece cuma günü etrafdaki kuradan adamlar Cem’ olub bey-u şira ederler lakin altun ve gurus nedir bilmezler kar-u kesbleri değış tokuş iledir. Ezelden beri öyle gelmişdir. On bin kadar ahâlisi Safi’iyyü’l-Mezheb pek i’tikad dindar kimselerdir. Bu şehirde hiç kadın taifesi görmedim meher bu dagıstanda bir kadın ancak merhum olduktan sonra mezeristana giderken Şehri Seyr edermiş nisvan taifesinin kapudan dışarı çıkmak ihtimâli yokdur. Hacc-ı Şerife gitmek için ola ahâlisi gülyüzlü garib dost ten-dürüst adamlardır. Sehel bag ve bagceleri vardır. Buradan kalkub yine dağ ve hıyaban içre giderek Avar Ülkesine dâhil olduk. Burası Dağıstan hâkiminden has ülkesidir. Üç gün bu ülkedeki kendleri temaşa ederek Serirü’l-lan şehrine geldik. Bu ülkenin Kal’asını eski zamanda Hürmüz-i Tacidar bin Enü-şirvan⁵⁷ bina etmiştir bu şehir için nice ceng-ü cidal olduktan sonra acem Şahı Kör hüdabende Dağıstan hâkimini elinden almışdır. Osmanlılar istila etmesun fikriyle kal’asını harab etmişdir. Hala Acemlerin elinde olub Eres kal’ası hâkimi hakinde olub kuh-u Elburz demenindedir. Dağıstan tarihlerinde bu şehir Serü’rül-lan denmesine sebep Hazrati Süleyman heveda gezerkan tahtını buraya gönderub kuh-ı Elburz’a temaşa ettiği vakit i’mar edilmesidir. Yazar Demirkapu, Şemahı, Niyaz abad şehirlerinin arasında vaki bir şehir-i kadimdir. Üç serhad arasında olduğundan o kadar ma’mur degildir. Hevası soğuk olduğundan bag ve bagcesi azdır. Üç bin kadar toprak örtülü hanesi cami’leri vardır. Acem elinde olduğün cami’leri cema’attan garib kalmışlardır. Yedi hamamlı onbir karbansarayı, yetmiş kadar çarşı, bazar dükkanları vardır. Bir gece

⁵⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 111

⁵⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 312

misafir olduğumuzda içeri temeşa edemedik Hanlık ve Kadılıktır, Kelenteri, Münşisi, Darugası, bin kadar nökeri vardır. Ahâlisinin ekseriyası sünnidir. Penbe bezi Cüllehlığı ederler. Ab-ı havasının letafetinden dilberleri meşhurdur. Garb tarafında kuh-ı Elburzdan tulu ederek k-r nehrine dökülür bir çay vardır. Buradan yine kıbleye giderek Hatın ülkesine geldik. Bu da dağistan hâkimi ülkelerinden üçyüz pare kendli ma'mur ve abadan kasabadır. Bir tarafı Kuh-ı Elburzdur. Buradada üçgün kendleri temesa ederek zahar kend ine geldik. Bu da yüz elli pare kadar kend-i muhtevidir. Dağistan hâkiminin boy beglerinden Emir Yusuf beg'in hükmündedir. Lakin birkaç kare aceme tabi olmuşlardır. Hala ahâlisi Sünni ve Şafi'yyel mezheb olub yadi bin kadar Ceng âdemleri vardır. Begiyle bir gece muhabbet ettik bize elli aded zerdeva postu, beyeban kedisi postları vardır. Hakirde ona üç aded münekkaş Kaya Sultan makremesi verdim. Bu kentdede ziyaret-i eş-şeyh Emir Sultan ulu sultandır. Dğıstanın bu ülkesindeki ulema ve suleha başka tarafında yokdur. Bu diyar da kizb-u gıybet mesavi su'-i-zankin⁵⁸ kibir, bugz, adavet yoktur. Lakin rafızilerine vilayetlerine karlar neda anlarla bey-u şıra ederler. Burada yılda bir kerre azim bazar olur. Dagıstan burada hatema buldu. Artık gürcistana girdik.

2.8.2. Evvela Hudud'da Urdud Kal'ası: Acem hükmündedir bu kal'a sol tarafımızda kabub hakir şeki kal'ası hududundan gittim. Zoharya kend'ine geldik. Gürcistanda Tomris Han hududunda Tiflis hanına Tabi' kend-i azimdir reayası Gürcü Aznavur ve Ermeni ile Gökdalak'dır. Burada ilerleyub Kaht şehrine geldik. Gürcistanda ve acem hükmündedir. İlk banisi Enüşirvandır Mürur-i eyyam ile kal'asının ba'zı yerleri harab olmuşdur. Cirmi dairen. madar on dört bin adımdır. Yüz yetmiş burcu, üç dervezesi var derun-ı kal'ada iki bin aded abadan haneler vardır. Harab Cami'leri, han ve hamamları çarşı ve bazarı vardır. Suyu ab-ı zülalden nişan verir suları Kuh-ı Elburz dokuz tabaka aşağı damenlerinden gelub Kaht'ın bag ve bağçelerini reyan ettikten sonra nehri kür'e rızan olurlar Hevası Bürüdete meyyal olduğundan ipeği memduh değildir. Halkı Ermeni, Gökdalak ve gürci taifeleridir. Hâkimleri başkaca sultandır. Bin kadar nökeri vardır on iki hâkimi kadısı vardır. Şah İsmail, Selim han ile Çıldır çengini etmezden evvel buranın ab-u hevasından hat ederek şehirde üç sene sakin olmuş Kal'adan taşra satrane varı sokaklarla azim bir varoş bina etmiş ki güya Orta Macar diyarında Kaşa şehridir. Cengde ise Şah'ın yüzbin askeri dendan-ı tig-den gecub ancak kendisi Azerbaycan diyarına Can

⁵⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.313

etmiştir. Sonra urguncu Osmanlı askeriyle Gürcistan askeri bu şehre gelub nehb-u garet etmişler. Sonralarıda o kadar ma'mur olamamış Ferhad Paşa Aras Kal'asını ma'mur ettiği vakid bunun taşlarını arabalarda oraya taşıtmış sultanı hakire muhabbeten bir konak-ı refik verdi Canib-i kibleye giderek Hodray Han kend'inde meks ettik. Kür şehri⁵⁹ kenarında bin haneli Cami' Han ve hamamlı kenddir. Buradanda ileri giderek Tiflis kal'asına geldik.

2.8.3. Evsâf-ı Tiflis: İran-ı zemin müverrilerinden “*Şerefname*” sahibinin kulu üzere bu şehri İskender-i Zülkarneynin hazinadarı Bitlis bina etmiştir ki Van eyaletinde ki Bitlis'ide o yaptırmışlardır. Sonraları bu kal'ayı yüzlerce bagiler muhasara etmiş Mülükden Mülüğe intikal ede ede Gürcistan hakilerinden Davud han'ın hükmüne geçmiştir anın zir idaresinde iken kendisi Osmanlı korkusundan Acem şahına iltica ederek tac geyüb Mülküne han olmuştur. Nice zaman Mülkiyet üzere Nü-şirvan misâli adalet edub ma'mur ve abadan etmişken nihayet sultan Murâd Han Sâlis Asrında Lala Ferhat Paşa Gürcistan üzerine yergötürmez asker bi-payan ile gelub Çıldır kal'asıyla yetmiş aded tevabi' kalaları feth etti Tiflis üzerinede Serdar-ı Muazzam-ın azimet ettiğini Davut Han istima' ettikde kırk bin asker Tiflis kal'asına müstahfiz kanub cenge âmâda oldu beri tarafından asker tayy'ı menazil ederek Şirvan sahrasında Meks-i hıyam etti. İbtida serdarı Tiflise name gönderub dine davet etti “*Ya din-i islami kabul edin yahud kala'ı padişaha teslim ederek kal'a haricinde haraçgüzer reaya alun ve illa dini mübin ugrunda cümleliz kılıçdan geçirülüb ehl-ü iyâliniz esir olmak mukarrerdir*” name varub mefhumu ma'lum olunca cümlesi bir yere gelub müşavere etdiler. “*Osmanlı bildigünden kalmasun*’ deyü elçiyi kovdular kal'aya kapandılar ama yine kapandılar ama yine akıbet-endiş olanlar meşveret edub asker-i islamiyenin sultana dayanamayacaklarını bilerek cümlesi terk-i diyar ederek kal'ayı hâli bırakırlar. Bu hal Serdar-ı muazzamın mesmu-u oldukda asakir-i islam ile akıblerine düşmüş Tiflis kurbandan Kür nehrini ubur edub bir gün bir gece ılgar ile zekim kal'ası altında Tiflis hanına yetişmiş onlarda bir Çengelista içra koru orman içinde ehl ve iyalleriyle mütehassın olmuşlar guzat-ı müslimin hucüm edub⁶⁰ Gürci kızılbaşlarının başlarını bedenlerinden eida eylediler ziyadesiyle mugtenim olub askerlerin en adnası bir kalkan dolusu altına mâlik oldu. Hemen serdar-ı Zafersi'ar Yeniçer Ağasına yedi oda yeniçeri ile Tiflis kal'asının zabtına gönderüb kendisi

⁵⁹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 314

⁶⁰ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 315

asakir-i islam ile zekim kal'asını fetediyordu. Eman ile kal'ayı feth edub içine asker kodu. Andan Canib-i şimale giderek Kerim kal'asını muhasara etti. Kal'a hücumü Osmanıyanı takat götürmeyub eman ile kal'ayı serdar-ı mu'azzama teslim ettiler içinde olanlar darü'l bevarlarına kaçdılar. Hakir zekim kal'asını görmedim amma Kaht kal'ası sahrasından gūzar ederken Kerim kal'asını görmüşdüm Lakin içine girmedim Osman paşa şikâr çıkmış Arslanlar gibi bu eyaletten yüirmi altı pare büyük küçük kal'alar olarak içine asker mustahfizlar kodu sonra tayy-ı munazil ederek Tiflis kal'asına girdiği gün azim şadmanlıklar oldu. Sonra serdar bakar kal'asını gayet metinve istivar edup eyaletini tahrir etti hükümetini mir-i miranlık ile kastamonu eyaletine mutasarrıf Solak Ferhat Paşazade Mehmet paşaya virub sa'ir mühümmat ve levazımına teknil ederek yigirmi oda yeniçer, beş oda cebeçi, beş oda topçu yüz yetmiş pare dahi şa'ir münhedim olan kal'alardan askerler koyub Tire Menteşe Teke Hamid sancaklarıyla Sivas eyaleti askerlerini umumen muhafazacı ta'in etdi. Gürcistanın sair taraflarında yoluna koyarak der-devlete revan oldu. Beri taraftan Acemler ile Gürcistan küffari kal'a-i Tiflis yedi ay muhasara eylediler bilcümle Gūzat-ı müslimin kaht-u galadan ileri derece bunaldılar. Atlarını nihayet köpeklerini gide gide şehidlerini tenavül etmege muhtaç oldular. Hatta su başi namında birinin kelbi yedi bin akçaya satun alunub ekl olundu. Hal bu merkezde iken adunun taraf taraf hücumuna merdane-i müdafaada bulunurlardı. Hikmet-i Hüda Erzurum vâlisi Mustafa paşa Derya misâli asker ile ılgar edub gelirken kal'ayı muhasara eden Acemlerin serdari imam kulu firar ederek bu kadar mal-ı gana-imi gelitli⁶¹ zehair meydan-ı ma'rekade Türk eyledi. Kal'ada mahsur olan guzat-ı nimeti firevan ile mugtenm oldular. Mustafa paşa zir kal'ayı ve solunda cüyüş-ı muvahhidin taze can buldular Def'a-i saniye olarak vezir-i azamzade Hasan paşa üçer bin dev-e yükü bugday, sair hudubattan zahire getirüb anbarlara dar-mahzen ettiler. Hala küçük kal'ada anbarlar vardır. Sultan Murâd sâlis derundan Sultan Mustafanın cülüsuna kadar bu kal'a dest- A'li Osmanda kalub sonra Gürci küffarıyla acemler ittifak ederek ale'l-gafle hücum ederek derun-ı kal'adan guzat-ı müslimini eman ile çıkarub kal'ayı şaha teslim ettiler o zamandan beri Acem elindedir. Gayet ma'mur ve abadan olmuştur.

2.8.3.1. Eşkâl-i Kal'a-i Tiflis: Nehr-i Kür Kenarında Yalçın kaya üzre birbirine mukabil iki kal'adır ki Bitlis, Tiflis denilir aralarında Nehr-i Kür ceryan eder. Bir

⁶¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 316

kayadan bir kaya ya cür-i azim olduğundan kolaylıkla kal'aların birinden diğerine ubur olunur. Kal'a-i Kebir Nehr-i Kür'ün cenubunda küçük kal'a şimâlinedir.

2.8.4. Nehr-i Kür: Büyük kal'anın sahraya nazır tarafında küçük kal'aya açılan kapusu önünden divara dokunarak ceryan eder. Yedinci konakda Bakü kal'asıyla Gilan şehri mabeyninde Bahr-ı Hazar'a dökülür ibtida matla'i Çıldır vilayetindeki dağlar olub ta Kara Ardağandan geçüb Ahıska, Azgura kal'alarına ugrayarak Tiflis in içinden geçer Bahr-i Hazar'a munsab olur Gayet Büyük bir nehir olub iran-ı zemin müverrihleri buna bin altmış kadar uyun-ı cariyenin akdığını rivayet ederler. Bu nehir kenarında Yalçın kaya üzerinde Bitlis bina ettiği büyük kal'anın dairen-Madar Cirmi atlı bin adımdır amma eski binadır Divarının kaddi altmış Zira olub yetmiş burcu, iç bin bedeni vardır. Bir köprülü kapusu var handaki yokdur. Kür nehri üzerinde suluk kulesi vardır Hin-i muharasada andan def-i atşa ederler derun-ı hisarda altı yüz toprak örtülü evleri vardır. Han sarayı bu kal'adadır Cami-i han ve hamamı sevk muhtasarı var küçük kal'asını sonradan⁶² Yezdecürd şah bina etmiştir. Yalçın bir püšte üzerinde murabba' şeklinde ir kal'acıdır cısır başında bir kapucuğu vardır. Derun-u kal'asında üçyüz han ve cami var lakin bedestan ve sa'ir imareti yokdur. Bu kal'a büyük kal'anın şimâline düşer lakin küçük kal'a sur-ı kebirden metindir kulelerin üç bin nighbanları vardır. Her seb-i muzlimde nighbanları "Huda-hub" diye feryad ederler Ahâlisinin ekseriyası Osmanı zamanından beri sünni olub hanefi ve şafii mezhebindendirler uleması çokdur mahsulâtından dane dane kendimi has beyaz Tiflis ekmeği beyaz ve al şeftalisi var penbesi engürü sufi memduhdur. Mahsulâtına Kür nehrinin faidesi olmaz. Hep baran rahmeti ile yetişirler zaten Kür nehrine menba'ından beri yüz elli kadar kasabaya uğradığı halde herbirini müstefid etmediğiçün "Kür" darlar Amma moğallar bu nehre faidesiz ma'nasına Ur dirler suyu laziz isede pek aşağı bir Tesviyade akdığından yüksek reyan edemez. Hamamları memduh değil. Çünkü şehirde ılıca var.

2.8.4.1. Evsâf-ı Germab-ı Tiflis: Büyük kal'anın şark canibinde kudretten kaynar bir sıcak sudur ki içinde koyun kelle ve paçası tabh olunabilir kubbeli nafi bir germabdır.

2.8.4.2. Ziyaretleri: İmam Hüsam Efendi, Ferhad paşa kethüdası Rıdvan Ağa, Cem Âli Efendi, bahr-i me'ani imiş Tiflis kaht kal'asına beş menzildir. Aras kal'asına dört

⁶² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 317

konaktır. Gence kal'asına dört konaktır. Buradan iki yüz refik ile üç temen Abbasi harc-ı rah alub canib-i cenuba tar yollar içre giderek dört saatte Gausaht kal'asına geldik Yalçın kaya üzerinde murabba şeklinde bir kal'acıdır. Acem hükmünde olub Tiflis'in nahiyesidir Luri kal'asında sag tarafımızda bir kuh-ı belend üzre nümayan idi. Yanına varmayarak geriden seyr edub ubur ederek buradan ileride Suran kal'asına geldik Tiflis hanı hükmünde bir püşte üzerinde küçük bir kal'adır fakat gayetü'l-gaye sa'b hisar-ı üstüvardır ki burc-u baruları evce peyvestedir⁶³ ilk banisi nü-şirvandır. Gürcistanın eski kal'alarındandır. Ahâlisinin ekseriyası Gürci, Gökdalak, Ermenidir. Buradan kalkub Cenub-u Garba 4 saat giderek Azgur kal'asına geldik.

2.8.5. Evsâf-ı Kal'a-i Kadim Azgur: Aleksandır-ı Gur dirler Şarkname tarihinin kavlince Gürcistanda ilk bina kal'a budur. Büyük İskenderin binasıdır. Azim çar-kuşe harasının vaziyeti iskender binası olduğunu gösterir murabba'sekli köhne bir kal'adır. Gürcistan hakkında Ahıska hududunda niyabettir kibleye nazır bir kapusu var Ağası hâkimdir ikiyüz kadar askeri vardır, Cami'i han ve hamamı, kırk elli kadar dükkânı var. Dilberi, bag ve bagcesi çokdur. Burası Gürcistanın Şavşad kavmi hududunda ahilisi Gürcice tekellüm ederler.

2.8.6. Şavşad Gürcilerinin lisanı

Erti 1	Ori 2	Sami 3	Othi 4	Hoti 5	Eksi 6	Şudi 7	Ruvay 8	Hacray 9
Ati On	Puji Ekmek	Çikâli Su	Huric Et	Gine Şarab	Bak Kiraz	Pismal Armud	Kuvuh Kabak	Legay İncir
Kurzeni Üzüm	Rathalı Fındık	Nesü Kavun	Pürüçügülü Nar	Harbuçakı Karpuz	Pürülü Dut	Kuki Kız	Kâli Karı	
Çagma dede mugtanis Vâlideni kelbler seksen					Arsevides hışam Gitme yabana		Ak patuni Gel Ağa	
Püri çames Ekmek yiyelim			İri İyidir			Akmad arsavides Gel gitme		

⁶³ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 318

Dacec patun-otur Ağa, Paton erit-Ağa bir, akım petreye-bakayım küçük mü? Dedi. Aris-yok büyükdür⁶⁴, argidus-Alman, Kar kararar kılağa-iyi değil fenadır, çihiat, çuri katır, viri-eşek, çağlı-köpek, kadban-yaramaz, daha birçok Lügat ve ıstilahları vardır. Fakat yazıya gelmediği için ancak bu kadar tahrir oluna bildi.

2.8.7. Gürcistan Mülûkunun Nesli: Temerrüde inad eden akvamın birincisi yahuddur. Sonrası bu Gürcilerin Dadyan ve Şavşad kavimlerdir. Daha sonra Kuril, Açıkbaş, Mikril, âdemleridir bunlar hep Yahudilerden Davud Aleyhisselam ümmetinden iken mesihilik taşıyub incil ile amel ederler Hepsi birden oniki lisan üzre mütekellimdirler lehçeleri kendilerine mahsusdur. Bir dürlü anlaşılmaz. Za'melerince şavşad dadyan'ı kavimlerinin söyledikleri en fesah lisanlarıdır. Moskob kralının nesli munarız olsa bu Gürcistandan bir beg götürüb kral ederler necib kavimlerdir Gürci papasları silsilelerinin kaykanusa o vasıta ile Hazreti Davud münthehi olduğunu iddia ederler ve şu vecihle arıb bir hikâye anlatılır: Gürcistanda bir kral olur yerine Temerrüd nam kızı Mülûke olur babasından ırsıla intikal eden mülkde hükümete başlar Melikenin kızını: Haddi Kemâli buldukda bin divan nam melikzedeye verirler o kızdı üç oğul vücuda gelir büyüdüklerinde çocuklar Gürcistanda aralarında taksim ederler Marula nam büyük beğzadeye Kütanistan ülkesini verirler ki asıl ismi Açıkbaş vilayetidir işte başiacık taifesinin nesli bu beğzadeye münthehidir orta oğul siman'a Tebriz ülkesine verirler küçük oğul Dalyan'a Bağt(Baht) vilayetini verirler işte Dalyan kavminin nesli dahi buna münthehidir. Bu dalyan beg cihan-ara adil bir hükümdar olduğu cihetle cümle gürcistan ona tabi olurlar. Hala Gürcistanda Dalyan ve Açıkbaş beglerine cünle gürciler baş papasları gibi riayet ederler Krallar Hin Cülusunda kılıc bu Dalyan Açıkbaş beglerinin ellerinden kuşanırlar Şah Selim ol Trabzonda iken Açıkbaş begiyle kütatisin⁶⁵ kal'asında hüsn-i ülfet etmiştir. Müstakıl padişah oldukça Açıkbaş ülkesinin haracı ve tekâlif-i örfiyesini kaldırarak maarif tutmuşdur. İla yevmina haza muafdırlar. Sadece her sene der-devlete esir, doğan, sunkur, toygun müstesna gürci dilberleri gönderirler. Buradan kalkarak mahsuldar içra giderek Ahıskaya vardık. Buranın adı Ahıska isede bu lafzı dört çevresinde bulunan akvam kendi lehçelerince söylerler mesela Ahıska, Ahrkıska, Akıska Fakat defterhanevi padişahıda çıldır eyaletine mutasarruf fûlan paşa deyü tahrir olunur Kal'anın ilk banisi Nü-şirvandır nü-şirvan

⁶⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 319

⁶⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 320

her sene bu Ahıskada altı ay yaylak faslı ederdi sonra niclerin eline geçmişdir. Şerefname tarihinin yazdığı üzere Emevilerden Hişam bin Abdülmelik şamdan derya misal asker ile gelerek haleb, ayıntab, Mar'aş, Malattıyya, Diyarbekir, Erzurum ve sa'ir kal'ayı feth etmiş sonra Gürcistana gidub Ahıska kal'asının da feth eylemiştir. Tiflis'in sa'ir Gürcistan ve Dağıstan şehirlerini itaate koyduktan sonra Hişam pay'ı Taht'ı olan şam'a avdet eylemiştir. Sonraları Gürciler azarak bu sebtun eslamalıklardan itaatdan çıkmışlardır. Sonra azerbaycan Hükümdarlıklarından karakoyunlu Kara Yusuf buraları zabt eylemiş Timur'un zuhurunda ise Kara Yusuf dayanamayub Al-i Osmandan Yıldırım Beyazıd Han'a sığınmıştır. Bu kal'a Sultan Uzun Hasan kal'asıdır. Timur Uzun Hasan üzerinede hareket eylemiş isede Uzun Hasan akıllane hareket ederek rikabına yüz sürüb Vilayetini neb-u garetten kurtarmıştır. Bundan sonra devlet Azerbaycan Şeyh Safi evlatlarından Sah-ı İran -ı zemin Şah İsmail eline girdi. Bu Ahıskayı yaylak edinerek Cemi Gürcistan kavmini kendüye muti'-u münkad eyledi. Beyazıd Han asırında vilayet-i Al-i Osmanî harab ve beyab ederek ta Arpa Çukuru denilen Sivasa gelinceye kadar yedi eyaletlik yeri kabza'-i tasarrufa aldı. O asırda Selim Han ol Trabzon hâkimi idi. Arslan gibi Şah bedfi al askerinin ardından yetişerek cümlesini tıg-i den geçirdi Padişah oldukda ibtida niyetü'l-gaza⁶⁶ diyerek Şah İsmailin üzerine derya misâli askerle yürümesi Çıldır Sahrasındaki çengde yüzbin Acem askerini tıg-iden geçirmesi Şah İsmail'in Had serane Sivas'a kadar tecavüzatının semeresi idi. Bu muharebede Şah ancak kendi nefsinin kurtarabilmiş ve Azerbaycana can atmıştır. Selim Han dahi bu muharebeden sonra cümle Gürcistanı emrme muti'-u münkad eylemiştir.

2.8.8. Tarih-i Feth Kal'a-i Ahışa: Hatif-u gaybi dedi tarihini, Aldı Acem mülkünü Sultan-ı Rum sonra Selim Han bunu bir eyalet-i azim ederek bir vezire ihsan eyledi eyalet-i Çıldır on üç sancaktır. Mal ve Tımar defterdarları defter ve çavuşlar eminleri, çavuşlar kethüdası, çavuşlar katibi var.

2.8.8.1. Sancakları: Oltı, Hirtız, Ardanç, Haçrek, Ardahan, Posthur, Mahcil, Ahışa, paşa sancaklarıdır. Pürtekrete, Livane, nısf-i livane, Şavşad sancakları yurdluk ve ocaklık olub mülkiyet üzere tasarruf olunur.

---

⁶⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 321

2.8.8.2. Hasları: Oltı 300.017, Pertek 462.190, Ardaniç 280.000, Ardahan 300.000, Şavşad 656.000, Livane 365.000, Hırtız 200.500, Hacrek 365.000, Posthur 206.500, Mahcıl 20.322, Aclare 200.000, Penk 400.000.

2.8.8.3. Her Sancakdaki Zeamet ve Tımar: Cümle 606 tımar ve zeamettir. Kanun üzre cebelüleriyle sekiz yüz asker idi. Paşa askeriyle bin beşyüz asker olur. Oltı zeamet 3, Tımar 123, Ardahan Büzürk zeamet 8, Tımar 87, Ardanic zeamet 4, Tımar 42, Hacrek zeamet 2, Tımar 72, Hırtız zeamet 13, Tımar 35. Posthur zeamet 12, Tımar 68. Penk zeamet 8, Tımar 54. Sasin zeamet 7, Tımar 4, Lori zeamet 9 tımar 10. Ahışha zeamet 10, Tımar 17. Çanlık zeamet 11, Tımar 32. Hatla zeamet 18, Tımar 7. İspir zeamet 4, Tımar 14, sefere gitmek şartıyla bin altmış karyeden senevi üçyüz⁶⁷ yigirmi kise hası olur. Erbab-ı zeamet ve tımarı tenavül ederler Sultan Selim tuğra-yı garra ile bu eyaleti sancak paşasına ihsan edub Erzurum, Mar'aş, Adana, Evzame eyaletlerini Çıldır vâlilerine ferman ber eylemişdi. Her sene muhafazasına gelmeleri kanun idi ibtida beşyüz akçe mevleviyet kazası iskibili Ramazan Efendiye ihsan olundu. Hala üçyüz payesiyle şerif kazadır. Kadısına senevi ber-vech-i edalet yedi kise paşasına seksen kise hasıl olur. Subaşılığı vardır. Hass-ı Humayun-ı Mir-i Miran-ı çıldır 400.000 dür ikibin kadar kul neferatı ve Kal'a Ağaları ve yedi oda dergah-ı Âli yeniçeri Ağası, Çebeci Ağası, Topçu Ağası, vardır. Her cihetde ma'mur ve abadan iken kızılbaş sene 1044 tarihinde fürce bulub istila etti. Sonra Sultan Murâd Han-ı Rabi' Revanı Acemden feth ettikten sonra bu Ahışhayıda aldı eli ile ma'mur ve abadan olmadandır.

2.8.9. Ahışha Kal'asının Eşkâli: Yalçın bir püşte üzerinde sevgin-i abad bir kal'a-i ferah abaddır. İki kapusu vardır. Derun-ı kal'ada bin yüz kadar bağısız bagcesiz toprak ile mestur evleri ardır. Bir kapusu Şark-a acılır digeri garb-a açılır. Yiğirmi sekiz mihrabdır. Yukarı kal'ada Sultan Selim evvel Cami' Kar-ı kadim bir ma'bed olub toprak ve cibiz ile mesturdur. Zaten bu şehirde kurşunlu imaret yokdur. Bu Cami-i latifin minaresi münhedim olmuşdur. Künbetoğlu Cami'hak ile mestur minaresiz bir camidir. Aşağı kal'ada, Hâlil Ağa Cami' Kar-ı kadim cemaat-i kesireye mâlik müferrah ve dil küşa bir cami'dir. Ahâliy-i vilayet-i ahl-i sünnet ve'l cema'at mü'min ve münahhid kişiler olmagla evkat-ı hamseden başka her Cami'de Kur'an vesa'ir ulum-ı tilavet olunur. Mahsus Darü't-tedrisi, Darü'l-hadisi, Darü'l kurrası

⁶⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 322

yokdur. Lakin Tâlib-i ilmi çokdur. Kal'adan dışarı varoşu dahi gayet ma'mur ve abadandır. Deli Mehmed Hanı, Ekmekçi İsa Ağaglu Hanı, Meşhur hanlardır. Müşebbek bastanları Vafir hayrat-u berekatı mütekasırdır. Ab-u rakiki oda⁶⁸ daglarından beri gelub bu şehrin mezra'alarını reyan ederek Argun kal'asına gider. Andan Kusaht kal'ası kurbunda Araz nehrine karışır. Bu kal'adan Taşra varoşa Handak üzre cısr ile ubur olunur Taşra varoşunun dört çevresinde suru yokdur. Bu varoşda üçyüz mikdarı dükkânca vardır bedestani yokdur. Ab-ı hevası biraz şiddet üzre olduğundan ten-dürüst seci'namdar halkı vardır. Hususan Vâli-i vilayet Vezir Sefer Paşa aslen Gürci bir dilâver hünerver merd-i meydan olduğu gibi kethüdası Derviş Ağa dahi Gürci-neseb Sahib-i kerem er kişi idi. Seyfi Ağa vesa'ir hanedan sahibleri hünermend merd kişilerdir. Ahışada şarka revan altı konaktır. Arada Kars kal'ası vardır. Ahışa dan Tiflise beş menzil olub şarkdan ve şimalden gidilir buradan Gence'ye dahi şarkdan beş menzilde gidilir.

2.8.10. Çıldır Eyaletinin Dört Çevresinde Mûti ve Münkâd Olan Gürcistan

Kal'aları: Çıldır kurbunda Hirtız kal'ası 986 tarihinde Lala paşa vasıtasıyla feth edilmiştir. Hirtız kurbunda Ahılkelek Kal'ası Lala paşanın fethidir. Pürkan kal'ası, Kebir-i Vale kal'ası iki kuh-ı vale arasında bülend bir püşte üzerinde küçük küçük kal'alardır. Asıl Gürcistandan Kütatis kal'ası Çıldıra iki menzil karibdir. Açıkbaşı vilayetinin tahtıdır. Yer yerat dağı kurbunda ma'mur olub Gürcistanın darü'l mâlikidir. Hilafet-i Selim Hanı'da burası ocaklık hükümet olmuştur. Hassı 606.000dir. Hacrek kal'ası Ahışa ile Ardahan arasında ve çıldır eyaletinde ma'mur livadır. Mir-i Liva tahtıdır. Lala paşa fethidir. Beginin hassı 365.000 akçedir. Alay begisi ve Kadısı vardır. Beşyüz askeri olur. Şatan kal'ası 990 senesinde Ferhad paşa fethidir⁶⁹ Çıldır kurbunda sarb bir kaya üzerinde metin bir kal'adır. Kızlar kal'ası dahi Çıldır kurbunda Çağ nehri kenarında sarb kaya üzerinde la-misal bir kal'adır. Altun kal'ası sengin bina olub kızlar kal'asına üç saat karibdir. Odurya kal'ası Ahışa kurbunda sarb ve küçük bir kal'adır. Al kal'ası Ahışa kurbundadır. Posthur kal'ası Ahışa eyaletinde sancak begi tahtıdır. Has ve zeamet ve tımarı balada masturdur 985 tarihinde Lala Mustafa Paşanın fethidir. Yüz elli akçelik kazadır. Alay begisi ve çeribaşısı vardır. Eskiden Şavşadistanda iki tuglu mir-i miranlık olmuştur Çıldır'a yedi saat karibdir.

⁶⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 323

⁶⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 324

2.8.11. Şavşâd Kal'ası: Ocaklık tarikıyla hükümettir. Kadısı yoktur. Şavşadistan içra sarp asi yerdir. Harbe kal'ası Ardaniç kal'ası kurbunda bir dere kenarında sarp bir kal'adır. Ardanic kal'ası Çıldır eyaletinde sancak begi tahtıdır. Beginin hassı ve zeameti balada masturdur. Ohçu kal'ası sancak begi tahtıdır. Defter-i hakanıdır. Mahcil yazar sarp kal'adır. Beğinin Hassı tahrir olunmuşdur. Çağısman Kal'ası Çıldır kurbunda sarp kal'adır. Daha sair kal'alarda vardır. Bu temaşalardan sonra Safir paşa Hazretlerinden iki Gürci gulamı, bir at, bir güzelce tüfenk, Gürcistan çorabı yüz guruş ihsan olub refiklerimizle Erzurum cihetine yollandık.

2.8.12. Ahışadan Erzuruma Kadar Olan Mevâki': Evvela Ahışadan valgar yaylasını aşub 4 saatde Kinnav'a Kal'asına geldik. Ardahan hududundadır yine garba sarp yollarla giderek Kara Ardahan kal'asına muvasalat etdik⁷⁰

2.8.13. Kara Ardahan Kal'ası: Selim Han Evvel fethi olub Çıldır eyaletinde sancak begi tahtıdır. Beginin hassı 300.000 dir. Sancagında 8 Tımar, 87 zeamet vardır. Alaybegisi, Çeri-başısı, Dizdarı, İkiyüz kal'a neferatı var Beginin Cebelüleriyle bin mikdarı askeri olub. Yüz elli akça paye ile Şerif kazadır. Nakibü'l -eşrafı yok Müftisi Ahışadır. Kal'ası Yalçın bir kaya üzerinde murabba' şekli şeddadi bina bir kal'a-i ra'nadır bir taraftan havalesi yokdur yetmiş iki kulesi, üç kabusu vardır. Asitane tarafından bir oda cebecileri var bu şehir içre Kaya paşa handaki meşhurdur.

2.8.14. Ardahan Kurbunda Olan Kal'alar: Vâle Kal'ası 987 senesinde Lala paşa Fethidir. Gümek kal'ası Ardahana karib olub 982 senesinde Lala paşa fethidir. Ahars kal'ası, oltı kurbundadır. Pertak kal'ası, Ham Ağar kal'ası, Mamravan kal'ası, Nazarbat kal'ası, Gazi Sefer paşa kal'ası, Kinze kal'ası, Kazan kal'ası vesa'ire hepsi Lala Mustafa Paşa fethidir. Mekatlb-i Sibyanıyaları, Muhtasar çarşıları, Cabeca Hancağızları var. Ab-ı hevası burudet üzre olduğundan bağ ve bağcesi yokdur. Meyvesi Tortumdan, Açarıs kal'asından gelir. Ardahan ahâlisi mü'min, muvahhid, ehl-i sünnet garib dost kimselerdir. Ekserisi zeamet ile kifaflanırlar bir mikdarı kara tüccarıdır daglarında latif gügem meyvesi olur. Bu kal'a Erzurumun şimâlinde beş merhale yerdir Ardahandan Kars bir konaktır. Buradan yine Cenib-i garba Sengistan içre giderek Göle kal'asına geldik. Ahışa hakinde Gürcistan beglerinden Levend Han binasıdır. Tahrir-i Selim Han üzre Çıldır eyaletinde sancakbegi tahtıdır. Beginin hassı Hümayun-ı kanun üzre 300.000 akçedir. Alaybegisi, Çeri başısı, kal'a dizdarı

⁷⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 325

ve nefareti vardır. Kal'ası Selim Han fethi olub Yalçın bir kaya üzerindedir. Yüzelli akçalık kazadır. Cami' han ve hamamı var. Andan yine garb-ı canibine⁷¹ 8 saat giderek Penk kal'asına geldik. Bina eden Gürci melikinın ismiyle musammadır. Selim Han fethi olub Çıldır dahilinde sancak begidir. Beginin hassı 400.000 akçedir. Alay begisi, Çeribaşısı vardır. Kanun üzre cebecileri ve bin askeri ila bin kadar asker çıkarır. Ahâlisi Süleha-yı ümmetden kimseler olub ziraat ve kana'at ile geçinirler. Gayet latif suyu vardır. Ermeni Gökdalak, Aznavur Gürcülerinden reayası vardır. Andan yine Canib-i Garba Yıldız tarafına giderek 2 saatte Mamrevan kal'asına geldik. Gürci beglerinin binasıdır. Lala Kara Mustafa paşanın fethidir eskiden sancakbegi tahtı imiş. Hala yine Erzurum Eyaletinde sancak begi tahtıdır beginin hassı 203.000 akçedir çeribaşısı, Alaybegisi var beginin cebelüleriyle beş yüz askeri olur. Yüz elli akçalık Şerif kazadır. Dizdarı, azab-Ağası neferatı var kal'ası murabba şeddadi binadır. Kibleye nazır bir kaptanı var cümle sekiz yüz hanesi var ehl'i sünnet olub Nakşibendî tarikinde dindar ahâlisi, cami leri, hamamı, hanı, sevk muhtarası vardır andan yine garba giderek İyd Kayesine geldik Mamrevan nahiyesinde müslüman ve Ermeni köyüdür. Andan yine garba gidub Kara Günek karyesine geldik. Erzurum eyaletinin nahiyesidir Ma'mur kend ve zeametdir. Yine Gürcistan boğazını geçerek çemenzar kazalar içre gidub Umudum dede karyesine geldik. Bir kuh-ı bülendin dameninde Yüz haneli ma'mur ve abadan köydür bu kend fırad nehrinin mahreci başında vaki olmuşdur işte meşhur Fırad nehri bu karye civarından bergar azimden neb'an eder birer zira'i megi balıkları var ki her biri güya ma'ide-i cennetdir. Bu mahalde umudum Dede medfun olub ziyaretgâh has-u am olmagla bir kimse bu balıkları sayd etmege cür'et edemez amma bir fersah aşağıda sayd edilerek tenavül olunsa adamın dimağı raiha-i ibiresinden mu'attar olur ne kadar tenavül olunsa hararet-u siklet virmez.

2.8.15. Ziyaret-i Dumlu Dede: Ulu asitanedir şeyh-i İbrahim efendi dahi⁷² mezanne-i kiramdan ulu kimsedir ondan yine Erzurum sahrası içre giderek sıhhat ve selametle Erzurum kal'asına vardık tebdil-i came etmeksizin paşa efendimizin hak-i payine yüz göz sürerek Revan hanının name ve hedyasını takdim ettik. Şerif sohbetlerle müşerref olub gördüğümüz kıla'veasar acibeyi birer birer nakl ve hikayet eyledik. Kemal-i hazzından hakire serapa bir libas fahire ile üçyüz guruş hamambaha ihsan

⁷¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 326

⁷² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 327

eyledik. Gümrük kitabinden iki kise ava'idim dahi verildibir hafta sakin olduk Lakin yine Revan hanından muhabbet nameler geldi “*Kars kullarından karbanlarımız halkı mü'teezzi oluyorlar rica ederiz bir Ağa kullarınızı gönderdiniz. Buraya gelub karbanları Erzuruma götürsün*” diyorlardı yine hakire onucu gün Acem diyarına yolladılar.

2.9. BİN ELLİ YEDİ TARİHİNDE REVAN DİYARINA AZİMET

Erzurumdan şarka 11 saat gidüb Hasan kal'asına geldik evvelce tevsif edildi. Yine şark-a Pasin sahrası içre giderek Badilcivanlı Karyesine geldik Ermeni köyü ve zeametdir. Bunu ubur edub 9saatde Meydancık Menziline geldik Pasin sahrası Abadan kenddir. Yine canib-i şarka giderek 10 saatde mejingird kal'asına geldik. Erzurum eyaletinde Horosan Begi hükmündedir kal'ası Yalçın kaya üzre murabba' şekli bir kal'adır. Bizdarı, yüzelli nefarati var. İki yüz kadar evi vardır Pasin kazası niyabetidir. Süleyman Han'ın bir cami'i var. Bir hamam muhtarası bir hanı var mezağride mahsulâtı çok andan yine Canib-i şarka giderek Erzurum hududunda kadim basdik Yedi klise nam harabe deyr-i benamı geçub bir boğazdan asdik bir çemenzar kazade 6 saat garba meyyal edub Barduz kal'asına geldik⁷³.

2.9.1. Barduz Kal'ası: Kars hükmünde olub Akkoyunlu el-Melik İzzeddin binasıdır. Kal'anın cihet-i âliyesi cevbinde celi hatile tarihi bu vecih ile mesturdur. Kal'ası bir dere kenarında Çar-kuşe sengin binadır. Dizdarı, Kayzının yüz elli kadar hayratı var. Cami, mescidi, mukid muhtasar hamamı Çarşı ve bazarı vardır. Ondan kıbleye giderek Keçivan Dudiman kal'asına geldik.

2.9.2. Evsâf-ı Keçivan Dudiman: Bağzı tarihlerde pijen, şeffak, Efresiyab Cenklere hikâyesinde beyan olunan iş bu kal'a hulefa'yı Abbasiyadan el-Müstansır Billâh hükmünde iken Moğol taifesinden Hülagu Han gelub Şehri harab ve ahâlisini ateş zulüm ve kahrında kebab etti. Sonra burası Karakoyunlu Kara Yusuf himmetiyle ma'mur ve abadan olmuş isede Timur tarafından tekrar tahrib edilmiştir. Sultan Süleyman Nahcivan kazasına gelir iken tâli'a-i asker-i islam olan Lala Kara Mustafa paşa buraları feth etmiştir. Hala Kars eyaleti hükmünde olub başkaca sancak begi merkezidir. Beginin hassı 153.500 akçedir. Alay begisi, Çeribaşısı vardır. Kanun üzre cebelüleri Beginin askeriyle ber ikiyüz mükemmel asker olur, Kal'ası bir dereti mahalde vaki olmuş murabba'şekli küçükdür. Kal'a dizdarı azab ve gönüllü Ağası

⁷³Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 328

üçyüz kal'a nefareti yüz elli akçalık kadısı, yedi ma'mur nahiyesi 1.200 kadar toprak örtülü evi üç aded Cami'muhtasarı kırk elli kadar dükkânı vardır. Andan şarka giderek münthea-i serhad al-i Osman olan Kars kal'asına geldik.

2.10. EVSAF-I KAL'A-İ KARS-I DUDİMAN

Memâlik-i Osman'iyede üç aded kars sancağı vardır. Biri silifkede Karataşlık Kars'ı, Mar'aş Karsı, Biride Dudiman Karşdır ki bu karsdır. Murâd-I Han-I Sâlis asrında Lala Paşa serdar olub Anadolu veziri ca'fer paşa Şam veziri Taviil Mehmed Paşazade Hasan paşa Bilanlı Âli paşa maiyyetind olduğu halde yüz bin kadar askerle⁷⁴ bu Kars hanına gelub meks etdi. Acemlerin harab etdiği Kars'ı mamur etmeğe ma'kul görüb ta'mirine mübaşeret eyledi Rumeli paşası Mahmud paşa kolunda Çar-kuşe beyaz mermer üzere arabi celi hattıyla yazılmış bir hat çıkmış anı aşağı varoşun kibleye nazır kapusunun cenbine koymuşlar aynı budur: İnşau Hazal kal'a til-mübareketi asafu'l-müluk Firuzka-yı Akay e-azzallahu ensarehu fi eyyamı Mevlana es-Sultan el. Melik İzzeddin ebedallahu devletehu ve tamirü bi-anetihi bintis-sultan Kerimeddin el-ma'rufe Nurullah Nevverallahu kabreha ve markedaha”Bani-i Sani Lala paşa bu asar-ı atikaya kemal-i riayetle ol mahale vazi'ederek sahib-i hayratı a'yan eylemiş Kal'a yetmiş günde tamam edulub Cümle Cebehane levazımı ikmal ve âmâde kılınmış esna-i ta'mirede Salha-yı ümmetden asker taifesinden bir hafız Kur'an bir rüya görüb Lala paşa ya şu vecihle nakl eylemişdir. Rüyamda bir pir-i natüvan zahir olub “*Bana Ebu'l Hasan Harakani dirler makamım bu mahaldedir alamet-ü nişanım ister isen ayağın ucunda bir çah-i amik vardır anı kaz taki acaib göresin dedi*” vak'a nakl edilince nice yaz ummale ta'yin olunan kuyuyu kazmaya başladılar kuyuda çar-küşa bir sommaki mermer görünmüş guzat-ı kiram o senin ahmeri tevhidi tezkir ile çıkarmışlar üzerinde Hasan hat ile “*Menim Şehid'i sa'id Harakani*” mücerreremiş vücudun henüz ter-ü taze olub bazusunun Zahm-olub olan yerine sarılmış olan makreme arkasındaki hırka-i peşminesi çürümemiş sag tarafındaki zahmından hun-ı ahmer çigin olmakda bulunmuş idi. Guzat bu hâli görerek tekbir ile kabri kapamış derun-u kal'ada ilk bina olmak üzre tekve'i Hasan Harakani Cami-i şerif-ibina olunmuş. Lala Mustafa paşa hayrettedir. Kars eyaleti tahrir olunmuş hala Osmanlılar elinde olub eyalet-i Kars mutasarrıfı vezirim Fûlan paşa diye emr-i padişahî testir buyurulur. Acem

⁷⁴Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 329

serhadındadır nice kere arpalık⁷⁵ tarihiyle tuglu vezirlere ihsan olunmuşdur. Hala paşasının taraf-ı padişahîden 600.000 akçe hass-ı hümayunı vardır. Eskiden Erzurum sancağı idi defter Kethüdası, Defter emini, Sa'ir me'murları yoktur. Sancakları şunlardır: Küçük Ardahan, Hococan, zarneşad, Keçivan, Varişan Kars paşa mukameyedir. Zu'ame 7 tımar 102 cebelüleri ve paşa askeriyle üçbin güzide askeri olur Kerratla yedi sekiz acem hanlığına karşı koymuşlardır. Alay begisi, Çeri başısı, üçyüz akçe payesiyle kadısı, kal'a dizdarı ve yedi azab Ağası üç ada yeniçerisi bir oda cebeçisi, bir oda topcusu vardır. Çorbacıları neferatiyle beraber Erzurum da dururlar bin beşyüz kal'a neferati vardır. Van Kars Ahışha kolları serhadde olub sece'at hamasetde meşhurdurlar Fırat nehri kenarında Bilecik kal'ası önünde ki gecid gemilerinin mahsullarıyla Haleb eyaletinde suruc, Monbuç kurasının hasları bu kal'a askerine ocaklık kayd olunduğundan senevi yetmiş yük akçe mevacibleri gelir. Kars eyaletinin on aded kazası her kazanında sekiz eded nahiyesi vardır. Şeyhülislâmı nakibü'l-eşrafi a'ayan eşrafi vardır.

2.10.1. Kars Kal'asının Eşkâli: Şimal tarafında ensesi top menzili ba'id bir kuh-ı baladır. Anın dameninde bu Kal'anın iç kal'ası bir püšte üzre vaki olmuştur. Aşağı hisar bir düzde vaki olmuştur. Cümle beş kat sur-ı kavi add olunmuşdur. Kal'a kapusu Canib-i şarkanazırdır ve yukarı kal'ası ta'bir olunan orta kal'a kapusu Canib-i garba mekşuf hadid bab-ı kavilerdir. Sur içre dizdar hanesi ikiyüz neferat levendan haneleri mükellef ve mükemmel cabehaneleri vardır. Amma bu orta hisarda Çarşu, Bazar, Han, hamam yoktur. Bu kal'adan aşağı varoş-ı hisar-ı kebirdir iki kat sur-ı metindir. Üç bab hadid-i cediddir. Dâhil-i bab tugulka ser-penahlar, tüfenk, cida ve güna-gun alet-i harbiye ile araste bu bevaben, didebanlar ile pirastedir. Bu kapuların biri Canib-i garba Erzuruma mekşufdur ki su kapusu, Çeri kapusu dirler. Biri Kağızman tarafına küşadedir ki⁷⁶ orta kapu diye yad olunur. Üçüncüsü canib-i şarka ve revan tarafına nazır Behram paşa kapusudur. Kal'a divarının üzerinde karagol hanelerde şeb-uruz müstahfızan nigeşbanlık edub her seb-i muzlimde kal'anındır ve divarını meş'aleler ile çeregan ederler varoş hisarın kaddi ol kadar âli değildir amma gayat ariz, metin sengindir. Aşağı kal'anın dairen-madar handaki yerine göldür ki Behram paşa kapusundan orta kapuya varınca ihata etmiş ab-ı hayat gibide suyu vardır. Bu taraftan Kal'aya asla zafer mümkün değil etraf-ı kal'ada ikiyüz yigirmi

⁷⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.330

⁷⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 331

aded kule-i sedd-i kahkahalar vardır. İki bin seksen dendan-ı bedendir. Bu ribat-ı azimin dairen-madar cirmi 5.700 adımdır.

2.10.2. İmaretleri: Bu kal’ada üç bin kadar a’yan-u eşraf, esnaf haneleri vardır. Kırk yedi mihrab cevami’ve mesacid-i vardır. Yalnız sekizinde salat-ı cum’a eda olunur. En kadimleri Lala paşa binası olan Hazretü’l eş-şeyh Hasan Harakani Cami’dir. Evsâf-ıbir güzidesi balada nak’l ve beyan olunan Hazrat-i Şeyh Hasan Harakani Sultan Cami’i civarında medfun olup ziyaretgag-ı has-u avamdır. Bundan sonra su kapusu tarafında Va’ız Efendi Cami’ meydan semtinde ulu Cami’, Süleyman efendi Cami’gayet Latif ve Şerif bir Cami’ bir nurdur keniseden tahvin olunmuşdur. Hüseyin Kethüda Cami’ Kızıl kilise namıyla bir deyri-i muazzam idi. Ferman-ı Şehriyarı ile Cami’a tahvil ile zulmetden halas olunmuşdur. Nuran’i Cami’dir ki hala cemaat-ı kesiresi vardır. Zira bu şehir halkı gayet musallilerdir. Ömer Efendi Cami’:Acemler bu kal’ayı istila ettiğinde cami’in sahibinin ismi Ömer olduğu için ihanet ederek böyle bir latif pür-nur ibadethaneyi hedim vezir-i zeber eylemişlerdir. Sa’ir Cami’lerde Çarpa hayvanat bağlatmışlar. Behram paşa Kapusunda Kaltakcızade Cami’:Kar-ı kadım ve bina-yı azim bir cami’dir. Bayram çelebizade cami, Emir Yusuf paşa Camii’ güzel⁷⁷ bir minaresi vardır. On sekiz aded sıbyan mektebi olup Medreseleri yokdur. Cümle ulum Cami’lerde tilavat olunur.

2.10.3. Hamamları: Su kapusunu iç yüzünde beden dibinde Emir Yusuf paşa Hamamı ab-ı hevası latif, binası delenişin, müferrah ruşena vedil küşa bir hamamdır. Orta kapunun iç yüzünde eski hamam dahi geyet hubdır, Darü’l-kurra, Darü’l-it’amı yok isede hanedanları Sehavet fevkal’ade ile mutassıf olduklarından aynda ve revanda için ni’metleri mebzuldur garbaya latif ve in’amde bulunurlar arazısı münbet mahsuldardır. Kargır bedestani yok ama iki yüz dükkânı var iklim-i hamisin vasatında bulduğundan şiddet-i şitası kesret üzre olur bunun için bag ve bağçesi yokdur amma magsulat, hububat çokdur. Ahâlisi gayet zinde olup ticaret ve zira’at ile geçinirler “*Şöhret affettir*” deyü fakirane fevkani tahtani bir beytü’l-hazenleri vardır. Ulu cami kurbunda paşa sarayı ma’mur olup bu saray kurbunda bir mahkeme-i seri’mbin vardır. Bu karsdan on iki saatde orçibuk köyünü Bağarsak deresini geçub ulgar yaylasını da üç saatde aşub üç gün hitamında Ahışa kal’asına vardık bu kal’aya vasıl olduğumuz gün vâli paşa ve sa’ir kulAğalarına Erzurum vâlisi

⁷⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 332

deFTERderzade Mehmed paşa Efendimiin mektub-ı letafet uslubunu verdim kıra'at olunub mefhumu ma'lumları olunca cümle a'yan huzzar-ı meclis "Haşa ki biz Revanın Acem karbanını urub rencide etmiş olalım "Bu hemen Acemin Kağızmanlıların İftira-yı mahzıdır. Geçen hafta Kağızmanlı bac almak bahanesiyle Revan tüccarını müte'ezzi etdiler. Anların haklarından gelmek gerekdir"dediler. Buradan atlarımıza süvar olub canib-i kibleye bir çemenzar Sahrada bir konak gidub nehr-i Araz kenarına varub ondan keleklerle karşı tarafa ubur eyledik.

2.10.4. Evsâf-ı Kal'a-i Kağızman: Azerbaycan hakindedir. Nehr-i Araz'ın kible tarafı⁷⁸ umumen Azerbaycan hududu add olunur. Nehri Araz canib-i garbda Bingöl yaylağından tulu' edub niçe kılâ-u bilade ugrayarak Canib-i şarka ceryan eder Arpaçayıyla Ağrı dağı mahallinde nehr-i zengiye karışır. Bu kal'a-i Kağızman dahi Araz'ın karşı kible tarafında olmagla Azerbaycan hududundadır. Fakat Al-i Osman eyaletidir. Enüşirvan kızlarından bir duhtar-i pakize ahteri binası olduğu cihetle anın asmiyle müsammadır. Nice mülük eline gecub ağır Uzun Hasan Şah destine ondan Şah İsmail zabtına girmiş sonraları Süleyman hana ita'at edub Kars eyaletinde başka bir sancak olmuştur. Alay begisi Çeri başısı, dokuz yüz askeri vardır. Yüz elli akçe kazadır. Dizdarı üçyüz kal'a neferatı vardır. Vazife-i mu'ayeneleri tuzlalardan hasıl olur. Kal'anın canib-i garbisinde tuzla-i azim me'adin kavi vardır. Emsâli nadir değirmen taşı ma'deni vardır ki Aceme Erzuruma vesair diyarlara seng-i asiyab bu kağızman dağlarından gider. Ve yara taşı cerrahlar merhemi Süleymanı idub yaraya ve bereye korlar. Kuyumcular böreği, berber bilegesi, Sümüger taşı, kayağan taşı bu dağlardan çıkar iki yerde Altun ve Gümüş ma'denleri vardır. Lakin masarifi iradine galebe eylediğinden hala mu'attaldır. Kal'ası bir bayır yerde seddadi bina'yı metin, şekli marabba bir kal'acıdır. Derununda Süleyman Han Cami' vardır. Zir-ü balasında yedi yüz hanesi daha başka Cami'leri, han, hamam, evsak-ı muhtarası vardır benden bir şehir değılsede serhaddır. Revanın Canib-i garbisinde hümayan olan Ağrı dağı bu kağızmana karyibdir memduh-ı afak kühların biriside budur. Türkmanlara yaylakdır. Kağızman Araz kenarında olduğundan hevası seheldir ca-be-ca bag ve bağçeleri vardır. Haluk, Selim, Hâlim ahâlisi olub güzelleri gayet dilberdirler. Ekseri levendanı Acem manisi teganni iderler Hoş-avaz, hoş-tab adamlardır⁷⁹.yanımızda bulunan Kars a'yanlarıyla Kağızman'a dâhiloldukda Beginin

⁷⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 333

⁷⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 334

Divanına cümlemiz hazır olub Kars, Kağızman kulları arasında azim mücadeleler oldu. Kağızman ağaları “*Biz Acem karbanına dost-dirazlık etmedik ancak kanunumuz üzre bac’ımızı aldık*” diye yemin-billah ile inkar ettikleri için elimizde bulunn buyuruldu-yı Şerif müktezasınca Kağızman Ağalarından Hasan Ağayı Çalık sefer Ağası yedi Ağa daha alub canıb-i Revana revan olduk. Kars paşasından on bir Ağavandan Kağızman Beginden ve a’yanından ücret-i kâdemi olarak hakir bir kise guruş iki mahmudi at, iki gürci gullamı alub Kağızmandan Araz nehrini yine keleklerle güzer eyledik.

2.11. REVAN’A KADAR UĞRADIĞIMIZ MENZİLLER

2.11.1. Kal’a-i Mogazbird: Hak-i Gürcistanda Kars eyaleti hükmünde kanun-u kadim üzre mir-i liva merkezi idi nice karre Acemler istila edub ülke harab olmuş. Hala kars nahiyelerindendir. Kal’ası iran-ı zemin şahlarından Mogaz Han binasıdır sonra Akkoyunlu sultanlarına geçmiş onlardan şah ismail istila etmiştir sonraları süleyman han feth eylemiştir. Hâkimi Kal’a dizdarıdır yüz elli nefaratı var niyabettir. Kal’ası hevâlisiz bir kaya üzerinden muhammes şekli taş bina küçük bir kal’a-i ra’nadır. Altı yüz kadar bag ve bağçesi hanesi var. Cami, hanı, hamamı ve on aded dükkânı var. Kal’a dibinde Arpaçayı çeryan eder. Bu nehir Gürcistan caniblerinden gelub bu mahalden ubur ederek Araz nehrine karib bir mahalde Tekleti kendi dibinde Araz’a dökülür. Bu mogaz bird kal’ası Acemin şorakil kal’ası hakiyledir Lakin şurakil kal’ası dest-i Acemde kalmış ve cümle şarakil nevahisi Kars hükmünde kalmışdır bu ikisi arasındaki Arpaçayı hudududur. Bunun karşı şark tarafı Acem’dir⁸⁰. Biri garb tarafı Kars hakindedir. Bu kal’anın ensesinde bir menzil mesafesinde Ani kal’ası vardır. Kars hükmünde bir püşte üzerinde çar-kuşe harab küçük bir kal’adır. Enüşirvan binasıdır dirler. Zira kal’ada bir ma’mur kendi var zeamettir reayası Ermeni’dir. Bu ani kal’asıyla Kars arasında iki nahni dağı vardır. Kar verasında olub arası bir konaktır. Bu kal’ayı ubur edub çemenzar vasi’içre 9 saatte Zarşed kal’asına vasıl olduk.

2.11.2. Evsâf-ı Kala-i Zaruşad: İran-ı zemin şahlarının binasıdır. Burada hayli Acem Zarşedid çıkarak dendan-ı tıgdan eçirdikleri için bu kal’aya zarşed dirler Hala Kars eyaletinde sancak begi merkezidir. Alay begisi çeribaşısı vardır. Hin-i gazada bin ikiyüz müsellah askeri olub yüz elli akçalık kazadır. Müfti ve nakibi yokdur.

⁸⁰ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 335

Dizdarı yüz elli kadar nefaratı vardır. Kal'ası bir kaza-i ferh-fezade bir püšte-i âli üzerinde şeddadi bina Çar-kuşe bir kal'adır amma o kadar büyük değildir. Enderun-u birununda üçyüz hanesi vardır. Camii, Zviyesi, Hamamı, Hanı esvak-ı muhtasarası var Kars'dan canib'i Şarka Revan yolu üzerinde vaki olub bir konak yerdir ab-ı hevası gayet latifdir. Bu kal'adan yine Şark'a 9 saat giderek Taleş kend'ine vardık Acem hakinde revan hududundadır. Buradan karatay kend'ine buradanda canib-i şark'a 12 saat giderek üçkilise menziline vardık Kayser-i Rum binasıdır dirler üç deyrin birinde Ermeni kızları, birinde Rumlar, Ermeniler sakin olur Acem diyarında bir bu üç kilisa deyr-i kadimi birde Nahcivan yolundaki yedi kilisa ma'bedi meşhurdur amma bunda ibretname-i asar pek çokdur. Miron yağı bu diyarda hasıl olur ki hakikaten acayibedir. Bir hâliçe-i harir üzerine bir kazgan koyub alemibde ateş yakarak içindeki giyah ve nebatati pişirirler hâliçeye ateş te'sir etmeyüb ka'l-evvel durur sonra bu nebatın suyunu ya'ni yağı cerre kumkumalede doldurub⁸¹ tebrikan Frenkistana götürürler aralardan bu deyre nezarlar gelir o yağı emraz-ı muhtelifeye zahmdar olanların zahmuna sürerler binaen tak-i bala altında mu'allak bir kalın demir vardır daima mu'allak durur şeş cihetden bir canibe ittisal ve istinadı yokdur. Nesaranın zum'larına göre bu umud-ı hadid havariyyundan Şem'un safanın kerametiyle durur. Bunu gören ba'zı müslümanlar öyle i'tikadederler. Çünkü bu amuda şiddet-i rüzgâr tesadüf ettikçe mütezazelil olur. Keşişler kimse vazî'iyyed etmesun deyu etrafına muhkem hita dırahtından bir mukallak çekmişler hakire göre bu karemet degil ma'riftdir. Marifet-i umud-u hadid üstad-ı benna bu demir direkçigin üzerinde evvelce o takı mu'allayı yapmış ta zirve-i âlisi ortasına büyük bir mıknatıs taşı koymuş bir büyük mıgnatıs taşıda hendese üzre o zirvenin üzerine ve karşusuna koymuş bu demir direkçiğikisinin arasına vaz'edince iki kut mıgnatısı birbirine ma'adel geldiğinden direkçikde öyle mu'allak kalıvermişdir. Yoksa ne kerameti havariyyun şam'un nede tılsım-ı semsundur her gören engüşt ber-dehen hayrat olur. Bu hakir taksir-i akl kasırumla böyle mulahaza etdim inşallah mülahazamda hatam yokdur. Direk beş yüz kadar papasları var taraf-ı Acem ve al-i Osmandan ger gece beşer altışar yüz atlı gelub burada meks eder çul ve torba çıkararak cümle rahibler mihmandarlık ederler acayıb asitanne-i mesihdir. Buradan yine canib-i şarka giderek Araz ve zengi nehirlerini geçub def'a-i sani Revan'a varduk Revan hanı Taki Âli Han hemşiresinin sürundan gelmişlerdi doğruca

---

⁸¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 336

saraylarına mihman olduk. Ertesi günü Kars Ağaları Kağızman Ağaları ile han divanına varak Kars ve Kağızmanlılar Han'ım Bizi Erzurum vezirine hılaf-ı inha ve arz edüb karban urdular diye üzerimize evliya Ağayı mübaşir getürmüşsünüz layık mıdır? diye birçok güft-ü güde bulundular Ahiru'l-kelam⁸² kal'a Ağaları begine çıkub meger iftira edenler karban haklı imiş anlar ise Erzuruma gitmişlerdi. Nihayet oraya muslıhin girub Taki Han cümle Ağalara üçeer gün ziyafet-i uzma verdi hakire yine beş tümen Abbasi, bir at, paşa ya bir katır, bir deve yükü Revan pirinci ve serhad Ağalarına beşer onar parça ihsan eyledi Revan kal'asından han mektublarıyla yine Erzuruma avdet ettik.

2.11.3. Revan'dan Tekrar Erzurum'a Döndüğümüz: Yedi yüz baş karban ile Revandan çıkub canib-i garba 5 saat giderek Abdallar kend'ine geldik. Yüz haneli, bağ ve bağçeli Acem kend'idir. Hin fütuhda Kars hududu farz olmuşdur. Amma şimdi Acem'e tabi'dir. Buradan yine şimale 4 saat giderek Abaran kend'ine varak, beş yüz haneli Gökdolak kavmi köyüdür. Buradan yine canib-i garba Giyah ve nebatat içre giderek Şarabhane kend'ine geldik. Bir püşte üzerine ziyaretğahlı, üç yüz haneli ma'mur ve abadan bağı bağçesi bi-hisab köydür. Kars hududunda zeamettir. Andan yine garba çemenzar deştlerden dağ eteklerinden giderek 4 saatte Beküm kend'ine geldik. Eskiden Uzun Hasan Şah'ın duhter-i pakize ahterinin köyü olduğundan Al-i Alan köyü Begüm köyü derler. Çünkü Acem'ler Şah kızlarına Begüm ta'bir ederler. Burası Kars hududunda üç yüz haneli köydür. Ahâlisi Emeni ve Aznavur Gürcisidir. Amma asıl şehir-i azimi Timur bi-nur harab etmiş. Hala Arpa Çayı kenarında asar binası zahir ve bahirdir. O binalar içre yedi aded âli kendleri vardır. İçlerinde Akkoyunlu Şahlarından Mecendi Han, Avşar Han, Utebey Han, Gündüzbay Han, adlı Şah'lar serirleri üzre kimi yatar kimi oturur güya hayattadırlar. Her şahsın⁸³ Senin mezarında itbe-i âliyesinde isim ve resmi ebeb-i muti tarihleriyle tahrir olunmuşdur. Bu harab şehrin üç çevresi büyük yaylaklardır. Buradan yine canib-i garba Sarenkli, Batakaklı, şurezar yerler içre giderek Şuregel kal'asına geldik.

2.11.3.1. Evsâf-ı Kal'a-i Kadim-i Şüregel: Sultan Hüseyin Baykara bu şehrin dibinde ceryan eden Arpaçayının hevasından haz edüb bu kal'ayı Hekim Şuregeri'nin ta'limyle inşa ve imar etmişdir. Sonra Kara Yusuf tasarrufunda iken

⁸² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 337

⁸³ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 338

Timur harab eylemiştir. Sonra yine ma'mur olmuşsada Süleyman Han Navcivan fethine giderken tâli'a-i askeri bu şhri harab eylemiştir amma hala Apaçayı kenarında Timurun harab ettiği yerlerin asarı baki kalan tak-ı kisralardan azm kıbbalardan bâlidir. Tahfe tarihinin tahriri üzere ilm-i musikide ki kırk sekiz terkibden Şureger demiştir. Hatta bu şehrin büyük, küçük cümle ahâlisi ehl-i zevk ve sefa olub acemanede Şureger ve arazbar Ağazlarıyla ma'niler okurlar. Şehir o kadar ma'mur değildir, kal'ası harabdır, üç yüz hansî vardır, nahiyelerinin çoğu Arpaçayı karşusunda olduğundan Revan hükmündedir. Burasıda Gürcistan'dandır. Çünkü Araz ve Zengi nehirlerinin şimalinde kırk konak geve Elburz'u aşub bahr-i Hazar'a varıncaya kadar Dağıstan ve Gürcistan add olunur. Garb tarafı Erzurum'a ulaşır. Buradan canib-i garba giderek beş saatte altı çay geçdik, cümlesi küçük sulardır. Ba'zısı Gürcistan'dan ba'zısı Azgur dağlarından gelüb bu karyelerden ubur ederek Araz nehrine rızan olur. Ba'zı yolları bataklık çemenzarlıktır, Geçdi nahiyesine geldik. Bir nehri var ismi ma'lumum değil Sultan-ı Murâd-ı Han Revan'a giderken bu çaydan seraperdesi zemininde bir safâ bina olmuş hala asarı zahirdir. Kars a'yanı dört çevresine münteha şecerler dikub namazgâh edinmişler ayanda ve revandeye⁸⁴ mihman olacak bir çer-ağahdır. Yine garba bir hemun mahsuldar içre giderek Bulanık kayesine geldik. Kars zeamesinden Çalık Sefer Ağanın serbest zeametidir. Üç yüz evlidir yine buradan yine garba giderken yine Kars kal'asına geldik. Bir gece Dizdar Âli Ağada mehman kalub ale'sabah cümle ahbab ve düstan ile vadalaşarak yine canib-i garba mahuldar arazi içre giderek Vernişan menziline geldik. Kars hududunda iki yüz haneli zeamet köydür. Andan inşli yokuşlu evce ser-çekmiş çam Ağaçları içre giderek Düşkaya menziline geldik, Kars hududunda olub eskiden sancak imiş. Araz nehrnin karşı tarafından Van eyaletinden Bayezid kal'ası hududunda tahrir olunmuşdur. Hala Kars alay beğisi burada oturur, üç yüz haneli köydür. Buradan şimale Ahışa iki menzildir. Buradan yine garba sahralar içre giderek Zeyn Han kal'asına geldik, Kars hakinde iki yüz haneli dizdar ve neferatlı ve cami'li, han ve hamamlı kırk kadar dükkanlı yerdir. Burada ayende ve Revan'da tımarladan bac alurlar, Kars paşasının subaşılığıdır. Kal'ası murabba' şekli sengin binadır. Banisi ma'lumum değil, ahâli-i kal'aya sordum anlarda bilmiyorlar, küçük bir kal'adır. Gyed Anud kavmi vardır. Yine garb tarafa giderek çamlı yollar ve beller aşub Soganlı Beli nam derbend-i azime geldik. Rum'da, Acem'de Belh ve Buhara'da

---

⁸⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 339

meşhur afak bir beldedir ki anı ubur eden sevdagerlerin ve gayrı sürurların beli tak olur. Yüz bin mahnet ile bunuda aşarak mezkûr beğ maverasında Kumadamı namı kend'e geldik. Pasin sancağı hududunda Araz nehri kenarında yüz elli haneli köydür. Buradan yine garba sahralar içre giderek Pasin karyesin geldik, üç yüz haneli köydür. Erzurumda muharrer vilayet Ca'fer Efendinin zeametidir. Buradan ileri Araz nehri üzerindeki Çoban köprüsünü geçerek düz sahralar içinde yine Hasan kal'asına geldik, buradan yine garba giderek selametle Erzurum'a⁸⁵ dâhil olduk. Paşa efendimizi Abdurrahman Gazi mesiresind bularak Revan han'ının pirinciyle diğer hedayasını ve hanın muhabbetnamesiyle üç yüz baş karbanı teslim edüb Erzurum içindeki bi-minnetimize sıhhatle vası oldum yine gümrük kitabeti hıdmetine ma'mur olub her şeb defterdarzade efendimizin şeref-i sohbetiyle müşerref olarak Hüseyin Baykara sohbetleri ederdik. Bir gün Asitane-i sa'adet tarafından Sultan İbrahim Han'ın hatt-ı şerifiyle ser-bevvaben Gemici Âli Ağa ve sadra'azam telhiscisi Siyavuş Ağa Sâlih paşanın emriyle geldiler. Kurulan Divan-ı Âlide karait olundu. Mefhum-ı Hatt-ı Hümayun-ı Sa'adet makrun şu idi: *"Erzurum eyaletine mutasarrıf vezirim Mehmed Paşa âdemallahu eclale hattı şerif vüsul buldukda vüsul emr-i şerifimdi, tahrir olunan Erzurum eyaleti askeriyle sa'ir ma'mur olanlaru alub Acem'in Revan kal'ası kurbundaki Kars sahralarında derya misal asker ile derne ve cemiyet-i asakir evrenk-i ceng edüb âmâde olasin"* paşa hazretleri destur-u mükerrem deyu tugrayı garraya dest urub Erzurum, Mar'aş, Sivas eyaletlerine yarlıg beligler ile kapucubaşılar gönderdi. Hakiride Canca, Tortum sancaklarına mutasarrıf Seydi Ahmed Paşa'ya gönderdi.

2.12. ERZURUM'DAN EMR-İ PADİŞAHİLER İLE BAYBURD, CANCA, İSPIR, TORTUM, AKÇAKAL'A-YA GİTTİĞİMİZ

Evvela paşa efendimizden emr-i padişahîleri vesa'ir kıl'a ağaları mektublarını alub dokuz nefer hıdmetkarlarımızla asker cem'ana azimet eyledik. Erzurum'dan şimale sahralar içre 2 saat giderek Kar karyesine geldik. İki yüz haneli ma'mur köydür, yine şimale Erzurum sahrasında 5 saat giderek Umudum Sultan karyesine geldik Evsâf-ı evvelce yazıldı. Yine şimale dere ve tepeler ubur⁸⁶ ederek Fırat nehri üzerindeki Gürci Boğazı köprüsünü geçdik. Uzun Hasan Şah'ın binası bir cisr-i azimdir. Abaza paşa Erzurumda asi iken bu cisr-i kurbunda kırk oda yeniçerinin der-

⁸⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 340

⁸⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 341

devletden gelüb meks eylediklerini haber alub yigirmi bin cinsig avre K r hazinedar, İp ir beği serdar ederek göndermiş ve cümlesini k li eden ka ırmiŐdır hala kemikleri köprünün yanında p Őte p Őte yıđılmıŐdır. Buradan yine 6 saat giderek Gürcistan boğazından oradaki Gürci Boğazı karyesine vasıl olduk. Erzurum hududunda iki yüz haneli zeamet köyüdür. Buradan yine canib-i Şimale lalezar yerlerden 9 saatte Dumlu Sultan menziline vardık. Ashab gözinden olur bir sultan olub kubbesinde medfundur. Asitanesi azim ziyaretgahdır, yalçın bir kavi belendi vardır. Fırat nehrinn menba' olan gar-ı azim bu dağdadır. Bu Erzurum eyaletinde Kigı sancağı dağarında demir ma'denleri olduğundan anlardan top g llesini dökerler. O kavi baladan yüzlerce ıyon cariye demir ma'denlerine uğrayarak Fırata melaki olurlar. Anın un ondan ileruda Fırat'ın suyunun da'mene hal gelir. Bu dumlu sultan kayasında çıkan baş menba' ab-u hayatdan nişan virir bir kevser-i cenitdir. Dumlu Sultan Hazreti risaletden sonra bu nehre cenab izzetin nazarı te'allik etmişdir diyerek burada kayserden aldığı bir yerde akamet eylemişdir nice müddet bu ab-u zilalden cam sefa niŐ etmişsede nihayet destine cam zehrab acel sunulmuŐdur. Karyesi iki yüz haneli mü'min, muhid köyüdür. Kasaba misal-i olub cami'i, zaviyesi, sevk muhtasarı vardır. Buradan yine canib-i Şimale giderek Akçakal'aya geldik.

2.12.1. Evsâf-ı Akçakal'a: Tortum sancağı dâhilinde ve Gürcistan hakinde olub bunu Ulama paşa Gürcistan'ı kabza-i teshire almak içun bina eylemiştir. Lakin mürur-u eyyam ile kal'ası haraba yüz tutmuşdur, dizdarı, neferatı yokdur. Tortumun Őim linded vak'adır. Altı yüz hanesi, cami', han'ı, hamamı, sevk⁸⁷ Muhtasarı, sevk sultanisi vardır. Bayezid veli Şehzadelığı  limande Trabzonda veli iken bu kal'ayı muhasara etmiş fethinde k  k  ıkdığı un ba'del-feth ba'zı yerlerini yıkdırmıŐdır. Buradan yine garb canibine 6 saat giderek Savlu karyesine geldik. Canca hakinde yüz evli zeamet köyüdür. Bir kavi balanın zervesinde vaki' olub bağ ve bağçesi yok darı mahsulü çokdur. Buradan yine garba 7 saatt gderek Canca-Gümüşhane Şehrine d hilolduk. Gümüşhane eminine sonra mahkme-i Şer'i resul mabeyne vardık, cümle a'yan vilayete cem' olub o emr-i Şerife karaet olundu "Sem'an veta'aten" diyerek cümle kulları eli beretli muaf müslümanlar Revan seferine hazırlık görmeğe koyuldular. Bizi de Şehr-i temaŐaya mübaşeret etdik. Bu Şehirde büyük İskenderin h kkemasında Filkos'u Yunani mu'addemsim bulduğundan İskender'e Şehr-i abad etdirmiŐdir, sonra Gürcilerin eline geçmişdir. Bilahire Azerbaycan hükümdarı Uzun

⁸⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 342

Hasan'ın eline düşmüş, Uzun Hasan şah ise Ebu'l-feth ile Tercan sahrasındaki muharebede meglum düşdüğünden kal'a Fatih Mehmed Han'ın eline girmiştir. O asırda burada olan ma'densim hiçbir diyarda yokdu. Şehr-i evzemana Gümüşhane denilmiş isede defterhane'i-Al-i Osmanda canha yazılmışdır. Cümle halkı her tekâlifden muaf ve müslim olub gümüş işletmeğe ma'murdurlar. Şehir hala Osmanlılar elinde olub yetmiş kadar kimi atıl kimi işler gümüş ma'denleri vardır. Osmanlı mâlikindeki sair gümüş ma'deni olan yerlerde şehirdir; Anadolu da Kağızman, Hakkâri, Bingöl, Sincar, Akra, Mısır; Şam ilinde cebel-ü Lübnan, Ma'anoglu dağı, Merzifon şehri, vesairedir Rum ilinde; Bosna hududunda Sirebreniçe, Üsküp Kurbunda Kıratova, Piriştine kurbunda Novaborda, Selanik kurbunda Sidirkapsi ve daha sa'ir yerlerdir. Amma bu şehir gümüşhanesinin damarları yedi koldan kol kalınlığı damarlar olub cümlesi kurşunsuz hâlis cevherdir. Bu şehirde Emin mahallesinde darbhane vardır⁸⁸. Lakin bu asırlarda mu'attaldır. "Azze nasrahu duribe fi canha" yazılı birkaç akçesi hala nezdemdir, mahfuzdur. Bu şehri tatamıyla seyr ederek a'yan vilayette üç yüz guruş bir sim buhurdan ve gülabdan bir re's küheylan at alub iki gün dağlar ve bayırlar aşarak Bayburd-u kadim kal'asına vasıl olduk⁸⁹.

2.12.2. Evsâf-ı Kal'a-i Tortum: Gürcistan şahlarından Mamrol'un binasıdır. Sonra Uzun Hasan, andan Fatih'e geçmiştir. Bu istilayı Süleyman Han duyunca heman veziri Sani Ahmed Paşayı kâfi askerle serdar derek göndermiş, o da gelüb metrese girerek yedi gün yedi saatte ceng ettikten sonra kal'ayı feth etmiş makeddar kâfi müstahfiz cebehane, top, zehair vesa'ir levazım koyub askeriyle⁹⁰ Necah kal'asına Van'dan Emirahür kal'asına giderek aman eyle zabt edub içlerine mikdar-ı kâfi asker bırakmıştır. Oradan Akçakal'aya varub yedi günde zabt ederek barusunda Ezan-ı Muhammedi okumuşdur. Anadan Nigird, Aşırd, Küçük Akça kal'alarına bulunmuş beğleri aman ile muti' olmuşlardır. Andan İspir, Pertekerker kal'alarında istiman etmiş ve hepside hala muti' ve menkad bulunmuşlardır. Andan Dadanlı nahiyesine yürüdüklerinden altmış altı pare karasinin on beş ita'at etmiş diğerleri harab edilmiştir. Oradan Tekhiz, Akçakal'a, Divane deresi hep feth edilüb ordu Tortum'a gelmiş, Tortum daha kend-i sancak merkezi tahrir olunmuşdur hala da öyledir. Alay beğisi, çeribaşısı vardır. Hin sefere cebelüleriyle beğinin askeriyle altmış bin güzide

⁸⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 343

⁸⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 344

⁹⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 346

asker çıkarır. Senevi paşasına biruce adalet on kise, on üç bin guruş hasıl olur. Sefere gittiğimiz sene Seydi Ahmed Paşa sehel ta'addi edüb bu Tortum sancağını yigimi dört bin guruş tutturdu. Hatta bu hakir kendilerine emr-i şerifle geldiğimde sancağında olan erbab zeamet ve tımardan gayrı eli beratlı e'imme ve hutabayı bile sefere ma'mursunuz deyü tazyik ederek bu made için on bin guruş aldı. Hakiride kendi sarayına kondurarak şehri temaşa ettirdi. Yüz elli akçelik kaza olub dokuz nahiyesi vardır. Meşhurları şunlardır. Yovana, Dadanlı, İspir bu nahiyelerden kadısına senevi üç bin guruş hasıl olur. Şeyh Ales-selami, Nakibaleş-şerafi, a'yan ve eşrafi kal'a dizdarı, kal'a neferatı, yeniçeri serdarı ve şehir subaşı vardır.

2.12.2.1. Eşkâl-i Kal'-i Tortum: Bir püšte-i âli üzre murabba' şekli bir binadır. Bir demir kapusu vardır. Derun hisarda on sekiz kadar hane ile Süleyman Han'ın muhtasar bir cami'i vardır, bir anbarı var. Aşağı varoş ma'mur ve şirin binalardır ki adedleri yedi yüze varır. Yedi mahalle ve yedi mihrabı vardır. İki hamamı iki hanı ve on aded mekteb-i sıbyanı yetmiş kadar da her esnafdan dükkânı⁹¹ vardır. Bedestan ve imaret medrese gibi şeyleri yokdur. Her hanesinde bağ ve bağçesi çokdur. Hevasının letafetinden meyve ve yemiş çokdur. Üzümü, armudu, la'legül şeftâlisi memduhdur. Şehr-i Erzurum'a iki konak olduğundan tüccar taifesi meyvelerini sanduklarla Erzurum'a taşırlar Erzincandan sonra Erzurum eyyaletinde Tortum şehr-i bağ erm misal bir şehr-i müzeyyendir. Halkı garib dürüst hulus hâlim selim kimselerdir. Tortum da güherciledahi hasıl olur, şehri bir dereli yerde vak'adır. Şehri temaşa ettikten sonra Tortum askeriyle Erzurum eyaletine gitmek için cem'iyete kibra etmiş iken Karadeniz sahilindeki Gönye kazası Kazakların ale'l-gafle istila ettikleri haberi Seydi Ahmed Paşa'ya gelince o an tenine zırhı davudisini giyub bila-ferman atına süvar olub din mübin uğruna gaza ve şehadet için isteyen ve zeamet almak arzueden gelsün diye menadiler bağırmağa başladı. Bizide şehirden taşra çıkub bağlar başunda sehel aram ederek cümle bin mikdarı güzide sebük-bar müsellah asker cemi' oldu. “*Adam sonra gelmeyenin vay hâline*” diyerek üç nevbet gülbanı Muhammedi çıkub canib-i şimale revan olduk. Cümle hayal ve küheylan atlı asker ile on gün evvel gece Ilgar ettik. Uğradığımız yerde ata dona kadir olubda askeri dahi olmayan âdemleride sürüyerek ertesi gün sehr ve katı bir vadi içre nazır olub menzil aldık. Andan yine bir gün canib-i şimale ılgar ile gidub Trab-efzun hududunda Gönye hududuna dâhil olduğumuz mahalde Mikrilistan askerlerine rast geldik. Seydi

⁹¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 347

Ahmed Paşaya gelüb cümlesine ikram olundu. Üç bin kadar keymeli müsellağ gün demir gark olmuş eli sarıklı küheylan atlı dabbetül arza benzer mekrel eznavurları ve bin kadar piyade, tefeng-i endazları, Gürcü sürurları geldiler. Bunlar veche birbirine muhâlif olub kiminin zülüfleri tarumar, kimseninki fetiyle kırk elli yaşlarındakiler ise matruş ve acibelak olarak isbat vücud ettiler. Her birine birer ve ade-i kerimeleriyle Koca Gazi Seydi⁹² Ahmed Paşa dilnüvazlık ve dildarlık edüb evvel gece kat'î menazil ederek ales'sabah Karadeniz kenarındaki Gönve kal'asına vardık. Anı gördük ki Kzaklar derun kal'aya mala-mal olub haçlarla kal'anın burc-u barularını zin etmişler. Asakir-i islamı gören kal'adaki Kazaklar “*Yajuruj yajuruj*” sedasına reha bildirdi. Derun-ı kal'ada bi-bak mütevveten olub yetmiş pare şayika kayıklarınıda zil-kal'aya bend ederek duruyorlardı. Kazaklar kal'a içinde mst ve medhoş iken beri tarafda Seydi Ahmed Paşa yüz elli kadar iç Ağaları vesa'ir Tortum yolda âmâde gelen Mikrilistan ve Gürcistan piyadeleriyle bir Ağazdan “*Allah Allah*” diyerek göz karttılar. Diğer taraftan sahil bahrda yanan gemilerine girub kayıkların içindeki beşer onar mest ve medhoş Kazak didebenlarının kimini dendan-ı tayıgdan geçirdiler. Cümle guzat-ı şadmanlık ederek kayıkları kal'adan bir top menzil uzak çoban tarafında limanımsı bir yere kodular. Kazaklar derun kal'ada mahsur kalub hılas olmakdan ümidi kesince kodrub ateş feşanlığa başladılar, beri tarafda da guzat-ı müslimin gittikce çoğalub kal'aya yürüyüş etmeğe, mühimmatlar görmeğe başladılar. Kefardan alınan şayıkların direk ve kürklerini Mikrilistan'dan Laz menkeseleriyle gelen Mikril kayıklarınıda direklerini nerdaban edüb kayıklarınıda karaya çıkarub siper gibi kal'anın altına çekdiler. Kal'anın şark ve cenubuna a'la metresler yapub cümle guzat-ı müslimin Mikrilistan ve Gürcistan Aznavorları ruz-ı ruşende metrese girdiler. Derun-ı kal'adan Kazaklar taşrada gemilere beri taraftan guzat ve serdar kal'aya kurşunlar atarken Kazaklardan bir bölük bayrak açarak taşra çıkub guzat-ı müslimin üzre hücum etdi. Beri taraftan gazi Seydi Ahmed Paşa kendi tevabı' olan üç yüz kadar şahbaz tıvana serurlarla “*Allah Allah*” diyerek Kazaklara öyle bir satur ordu ki bakiyyeleri selameti Çoruh nehrine atılarak gark olmakda veya karşuya geçmekde buldularlakın yüzüb kurtulabilenlerde yine guzat⁹³ Müsliminin diliyle tüfenginden baş kaçıramadılar. Çoruhdaki gemiler yeniden ahrak edilerek bakiyyetü's-seyf olub kal'aya giremeyen iki yüz Kazakda esir bend-i hicran oldular. Üç kere hücum ettiklerinden guzat-ı müslimnden yetmiş kadarı cam-ı şhadeti nüş

⁹² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 348

⁹³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 349

ettiler. Nihayet Seydi Ahmed Paşa bu hâli görüb kapucubaşları Batum sancağı nahiyesine asker-i celebna gönderdi etrafındaki nevahiden elli tüfengli harbalı Laz taifeleri zigula adlı düdüklerini çalarak beyaz bayraklarla alay alay geldiler. Çorug nehri kenarında meks etdiler Serdar-ı gazi bunlara aram vermeyere “*Koma karındaşlarım*” gayretsiz gider din uğruna çalışan Allahım hen seni kerimdir hem beni kerimcidir. Deyü çerkez lisanı üzre cümle guzatu cenge terkib ve teşvik etdi. Bunlarda mevc mevc olub herkesin ellerinde bir demet çalı birer tobra tezek birer demet lazot darısı gügüm çalısı ve pasda darısı sapı demetleri ile gelüb kal’anın kal’anın dört çevresinde yıgarken kimi şehid kimi mecruh oldu. Bu hücumdada yetmiş kadar gazayan mertebe-i Şehadete yetmişdir. Derhal Seyyid Ahmed Paşa gemi direk ve küreklerinden olan nerdübanlardan bi-perve bak kal’a divarına gülbangın Mahmudi okuyarak nara atarak İspir keçisi ankebut gibi kal’anın şark köşesinde ki kıla üzerinde iç Ağalarıyla baş gösterib dalkılıç “*Bre koman şehbazlarım*” deyü feryad edince serdarlarını bu halde gören guzat müslimin mur-ı siyah ejdera üşb gibi kal’aya üsüb hücumu başladılar. Kazaklar görürlerki guzat divar üzre kılıç çalarak gelirler nicesi kendini ateşe atub yandı kimisi kılıç havfından koşarak düşüb şikeste beste oldu, kimisi Çoruh nehrine düşüb gark ve nebud oldu. Hasıl o gün vakdi şafi’iden ta asra kadarına gazi Seydi Ahmed Paşa nede guzat-ı müslimin bernanpare bile tenavül etmemişlerdi. Nihayet vakt-i asırda kal’a feth edilüb hamd Allah ilk ezanını okumak hakire müyesser oldu. Guzat-ı kal’aya doldular. Evvelce hıfz edilen şayikaları kal’a altına getirdüb cümle levazımâtını yerli yerine⁹⁴ koyarak âmâde durdurdular. Dellallar nidasıyla üç gün üç gece top şadmanlığı edidi. “*Elhamdülillah*” bu fetihde bulunduk, kal’ada ilk Ezan-ı Muhammedi okunurken şarkdan Çoruh nehr kenarından beri renkarının bayra ve sancaklarla gelen beğlerce asker kal’ada top atub şadmalık etdiğimizi görerek tekbir getirüb kal’a altına geldiler. Gördüler ki kal’a feth edilmiş Seydi Ahmed Paşa derun-ı kal’ada mühimmat görmedi. Meğer bu asker Erzurum vâlisi defterdarzade Mehmed Paşa efendimiz tarafından gönderilmiş, Erzurum eyaleti askeriyle Kars paşası Ketenci Ömer Paşazade Baki Paşa serdarlığıyla Erzurum sahrasından beş günde Gönnye altına gelmiş yedi bin güzide asker imiş. Gönnye altında Çoruh nehri sahilinde hayme ve hargahsız meks etdiler. Bir tarafa da Pasin sancağına mutasarrıf Kenan Paşa kondu. Bir tarafta da Pasin sancağınının tımarı ve zeameti erbabıyla kal’a

---

⁹⁴ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 350

neferatı nısfı iki bin asker aldıkları halde aram ettiler. Ahışha kal'asının muhafazasına me'mur olan Ketenci Ömer Paşazade, Tavil Mehmed Paşa'nın mutasarrıf olduğu Urfa eyaleti askerleriyle Birecik beği Âli Merdan beğın liva askeri ve daha sa'ir gönüllü ve feda-i askerleri ayru bir tarafda aram eylediler. Malazgird beği Mehmed beğ iki bin güzide, yarar, namdar dilaverle Çoruh nehri kenarına konu. Kığı sancağa mutasarrıf topani Yassı Mehmed Paşa çırağlarında Deli Hüsam Beğ bin kadar livası asker ile Zir kal'ada sahil-i bahirde zabt olunan şayıkların muhafazasına ma'mur oldu. Hasılı Kemah, Erzincan, Tercan, Keklik, Koylıhisar, Hacı Murâd kal'ası, Gümüşhane, Bayburd, Hınıs, İspir, Tekmanlı, KuzUcân, Tortum, Micingird, Mamrudvan, sancaklarının ve sa'ir kıla' ve kasabatın cümle sancak ve alaybeğleri, çeribaşılar ile gelüb Gönnye kal'ası altında meks ettiler. Akiblerince Şebin Karahisarı sancağı Ahışha paşası Yepeer-ruşen Zamir Koca Sefer paşanın arpalığı idi. Kethüdası olan Müsellem Sarı Derviş Ağa cümle iki bin mikdarı güzide bu sancaklar askerine dümdar olub o da Çoruh kenarında meks etti. Zir kal'ade⁹⁵ azim divan padişahı olub iknci serdar Baki Paşa ayağı üzre kalkarak: "*Gazan kutlu olsun! Erzurum veziri serdar-ı mu'azzamamız deftezade Mehmed Paşa size selam edüb bu zerdüz halkı, bu semmur lipaçeyi ihsan etti*" diyerek beraber getirmiş olduğu hil'at ve lipaçeyi Gazi Seydi Ahmed Paşa'nın önüne götürüb başına ber-otağa sokdu. Hakir dua' ve senada bulundu. Hikmet-i hüda vakti asırda deryada kırk elli pare Laz meneksilesi kayıkları zahir olub gelürken içindekiler kal'anın Ümmet-i Muhammed ile mal'a-mal olub harcdada hayme ve hartahlarıyla bu kadar Osmanlı askerleri sakın olduğunu görünce kayıkları kova kova geri alıkoymağa başladılar. Bunlar kal'ada Kazak'lara yardıma gelen asi Aznavorlar imiş. Heman Seydi Ahmed Paşa'nın askeri iki sahilden koşarak kayıkları kurşuna tuttular. Ta vakti aşağıdan bir ceng-i azim olub kırk yedi pare kayık zabt olunarak asker, İslam-ı gaza'im-i kesieye nail oldu, içindekiler esir edildi. Ol gece yine derun ve birun kal'ada top, tüfenk şadmanlıkları olub sabaha kadar çerAğanlar oldu. Ertesi gün ale's-sabah Çoruh nehri kenarında bir gerd-i gubar üç asumane peyveste olub şuka-i âlemşa'sa'ası cebe, hoş, zırh, külah nur-ı dideleri hirelendirmeğe başladı. Saf saf asakir ibretnüma nümayan olub yaklaştı. Meğer Çıldır eyaletine mutasarrıf vezir Koca Sefer Paşa Erzurum vâlisi Mehmed Paşa efendimizin emr-i şerifiyle Ahışha'dan ılgar ile Gürcistan içinden altı bin dilavız Gürcü askeri Tomris Han oğlu, Levend Han oğlu, Aleksandır Han oğlu ile Gönnyeden

---

⁹⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 351

imdadına gelmiş. Seydi paşaya bu vecihle haber gelince Baki paşa, Ketağaç paşa ve sair mirlivalar ve alay beğleri, çeri başılar pür-silah olub Sefer paşayı istikbale çıkdılar. Gayet ibretnüma bir temaşa seyr ettik. Sefer paşa ve Baki paşa at üzre selamını alub Seydi paşa sağına, Baki paşa soluna geçub alay-ı azim ile kal'a dibine⁹⁶ geldiler. Kal'anın burc-u barularından bir yaylım "*Safa geldik*" topu bir yaylım "*Hoş geldik*" tüfenği atulub Sefer paşa askeriyle zilhisada meks etti. Orduya Gürcistan, Mikrilistan, Batum, Lazistan sancaklarından zahire gelmeğe başladı. Ertesi gün seher vakti Gönnye kal'asında cenub tarafına Hopa ve Rize tarafından leb-derya ile bir alay-ı azim nümayan oldu. Meğer Erzurum paşası üç bin namıdarasker, yetmiş pare sandal, yüz pare meneksile denilen Laz gemisiyle asker ve zaire, on pare top-u şahi getirerek Gönnye kal'asının imdadına gelmiş. Seydi Ahmed paşaya haber geldikde istikbâline kendisi gitdi, nede asker gönderdi. Trabzon paşasında gelüb kal'anın bir canibinde meks eyledi. Sonra derun kal'aya Seydi Ahmed paşayla müşerref olmaya geldik de paşa asla ta'zim etmedi ve huzzara hitaben: "*Bak ümmet-i Muhammed! Ben hangi sancağın hâkimiyim?*" dedi. A'yan-ı vilayet, "*Tortun Sancağına mutasarrıfsız*" dediler. Paşa, "*Ya Tortum bu Gönnye kal'asına ne kadar yerdir*" buyurdu. Huzzar-ı kiram: "*Dört, beş menzildir*" dediler. Paşa, pür-hiddet "*Dört, beş menzillik yerden gelüb Gönnye kal'asını kurtardım, hususen ma'mur değil idim. Ben din-i mübin uğruna yetişüb hülasa bi-emrillah sebab olam. Bak a Paşa! "Sen Trabzon paşası olasın, iki tuglu mir-i miran olasın, Gönnye kal'ası eyaletinin hakinde Trabzon iki menzil yerde ola, Niçün yedi günden beri kal'anın imdadına yetişmedin?"*" Padişahıma arz ederim. Tiz divan efendisini çağurun, diye ferman eyledi. Merami üzre iş arz olunurken, Paşa bölükbaşları! Kaldırın şu Trabzon eyalet hainlerini, diye emr ederek yetmiş nefer a'yana, "*Niçün paşanızı bu kal'anın istihlasına terğib etmediniz?*" Diye vafir itab ile cümlesini kal'aya habs etti. Divan efendisinde kal'anın fütuhnamesini Trabzon paşasının âdem-i imdadını tahir edüb⁹⁷, üç aded mir-i miranların ve sa'irlerinin Gönnye ve Trabzon kadılarının memhur-ı arz-ı mahzarlarıyla padişaha gönderecek iken cümle Trabzon a'yanının, aman sultanım! Padişaha bzi arz eyleme, diye Seydi Ahmed Paşa'nın hak-i payine düşüb niyazmend oldular. Seydi Ahmed Paşa aşağı komayub, eline bu asileri arz ederim, deyü sözünde sabit olub inadına musırr oldu. Ahir Trabzonlular paşaları dâhildüşüb anları Seydi Paşaya ricaya gönderdiler. Musallahat-ı salh ve musalaha ile i'tidal bulub üç gün

⁹⁶ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 352

⁹⁷ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 353

küşakeşden sonra navah na-havah Trabzon paşasından ve a'yan-u vilayetten, eyalet-i Trabzon'un cümlesinden pes-i perdece kırk üç kise guruş, üç tahta semmur kürk, on iki gülle, on iki cariye, bizzat Trabzon paşasının bir zerduz-ı harir, munakkaş cedid yedi aded cergler ile unagını verdi. Birde şimşir murassa' bir mücevher gaddare, yedi çarkab tirkeş, Trabzon zergerlerinin memduh karlarından güna gün avanilerden buhurdan, gülabdan, güna gün rahtlar, sim şadmanlar, topuz ve baltalar üç kadar deve, üç kadar katır, ılgar ile gelirken helak olan atlara bedel yüz yigirmi re's at alunub işe Hazreti padişaha arz olunmaktan kurtuldu. Ancak Gönye kal'ası feth ve imdadında bulunan mir-i miran ve alay beğleriyle sancak beğlerinin hıdmeti padişahide buldukları der-padişaha bildirildi. Seydi Paşa kal'anın hulas müjdesinide Gürci Beğzade namıyla ma'ruf bir kapucubaşısı ile arz etti. Diğer bir kapucu ile de işi Erzurum paşası efendimize bildirdi. O esnada Çoruh nehri kenarından toz kopub asker-i İslam zahir oldu. Meğer Erzurum vâlisi Mehmed paşa efendimizin Alacaatlı Hasan Ağası Gönye kal'ası imdadına serdar olub Erzurum sancağının zeamet ve tımar erbabıyla kal'alarının nısf kullarını kır bayak sekban sarıcaları, başbölükbaşı, küçük Acem kulu bölükbaşı, çatal bölükbaşı, memüçütü, hibeli, nakışlı, Çalık Âli, zırhketli, yamalı uşkuna, sincablı, hadırlı hahalı, mescahoğlu⁹⁸, Cennetoğlu, kara piri, Solak Veli, Gülce Âli, Kağan Arslan adlarındaki bölükbaşılar gübangın Muhammedi çekerek ubur ettiler. Ardları sıra bir bayrak üç yüz atlı yiğit deli, bir bayrak üçyüz atlı gönüllü, altı bayrak asakir Tatar-ı seba-raftar, bir bayrak altı yüz müteferrika, bir bayrak üç yüz aded vacibü'r-reaya Ağavat, bir bayrak yiğit çaşniğir, bir bayrak iki yüz serracan, bir bayrak taşra kılarcıyan, iki yüz müsellaht fetalar, iki yüz cabe ve cevşene gar olmuş gargı sarıklı iç ağaları, çarha ince bayraklarıyla miftah gulam Ağası zabitleri ubur eylediler. Kırk kadar sandalye sahibi kırk elli kafadarlarıyla eseb-i süvar olmuş kapucubaşılar, ardları sıra serdarları olan Alacaatlı Hasan Ağa sade nakkare faslıyla ubur ederek Gönye kal'ası eteğinde hayme ve hargahlarıyla meks etdiler. Seydi Ahmed Paşa bunlara bir ziyefet-i azim etdi. Ertesi gün cemi'i kura ve kasabatdan mi'mar ve binaları getirdiler kal'anın ta'mirine mübaşeret olundu. Ol handaklar tethir edildi. Kal'anın yanmış olan tarafıyla derun kal'adaki Bayezid Veli cami'ni termin eylediler. İçine 700 yeni kul, dizdar ile sa'ir levazımat ve cebehanesini küffardan alınan tüfenkleri koyub müzeyyen eylediler. Trabzon eyaletiyle Batum sancağı

---

⁹⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 354

askerini kal'aya muhafaza koyub 6.000 kadar asker nusret-müessir ile Çoruh nehri kenarıyla Erzuruma azimet eyledik. Esna-yı rahde sahilde çimenli bir yerde meks etdik. Seydi Ahmed paşa cümle guzat-ı müslimin-i meşverete da'vet ederek, “*Bu Mikrilistan Tarabzon eyaleti hükmünde bize imdad göndermesi lazım gelür iken Kazaklara yardım edüb padişaha isyan etdiler. Anların kayıklarıyla Rus şayikalarını padişahuma arz etdim. Trabzon kal'ası limanında dursunlar taraf-ı padişahiden her ne ferman sudur eder ise vâli-i vilayet ona göre amel etsün. Bu kadar bin Kazak ve Mikril esirlerini dahi paye-i serire arz eyledim. Amma şimdi şu cemi'yyet-i kübra ile asakir-i İslam at üzre hazır baş iken Mikril küffarlarından nasıl intikam alalım ki şu kadar şiddet-i rahl çeken cüyüş-ı muvahhidin mal-ı ganaimle muğtenim olalar*⁹⁹ dedi. İş Meşverte düşünce Gürcistan hâkimi Sefer paşa dahi Mikril taifesine olan arzını meydana koymak kasdıyla Mikril'e asakir-i İslamın payesiyle atlasunu ayak beraber saldurtalım. Bizim Ahışa, Gürcistan gazileri kılavuz verelim anlarda gaza malından hisse mend olsunlar, dedi. Bu vecihle müşaveret tamam olub hakir bu niyyete el-Fatiha dedim. O an guzat-ı müslimin içre dellallar nida etdi. Cümleten silahlarıyla âmâde olub serdarın emrine muntazar durdular.

2.13. GÜRCİSTAN VİLAYETİNE ŞEBHUN ETDİĞİMİZ

Ketegaç Paşa tâli'a-i asker olub 3.000 namdar ile Çoruh nehri kenarıyla canib-i kıbleye revan olduk. Ardı sıra 3.000 kadar Gürcistan Ahışa asker-i azim Mikrilistan etdi. Seydi Ahmed paşa dahi 9 salt güzide asker ile bunları ta' kib etdi. Baki paşa dahi 3.000 asker ile düNDAR olub geriden geldi. Erzurum, Şebin Karahisar askerleri sağ cenaha, Kiği, Pasin, Mamruvan askerleri sol cenaha ma'mur oldu. Hınıs, Tekman, Malazgird sancaklarının beğleri asakir-i İslama zeha'ir, şa'ir, alef ve giyah tahsiline ma'mur oldular. O gün on saat giderek Batum sancağıyla Mikrilistan arasında olan Zar Çayırı nam-ı mahalde meks etdik. Ale's-sabah Çoruh nehri geçidinden geçerken Sefer paşa Gürcistan askeriyle Mikrilistan Dadanya nahiyesini nehb-ü garete başladı. Bu hâli gören Mikril ahâlisi kararı firara tebdil ederek dağlara kaçdılar. Heman defterdarzade efendimizin baş bayrağı 22 bölükbaşı bayrakları 2.200 cengavar ile sarup dağlar içre yayılarak Mikril becenelerini sardılar. Bir yayılım kurşun atub içindekilerle cenk-i azime başladılar. Öğleden sonra Becene feth edilerek içinden¹⁰⁰ yedi yüz esir alındı. Asakir-i muğtenim oldu. Bu harbda Gazandan yedi

⁹⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 355

¹⁰⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 356

yiğit şhid oldu. Baki paşa dahi mal-ı ganaimde bay olub orduyu İslam'a dâhiloldu. Guzat-ı müslimine destur vereler. kerve kerve vesilelerle dağlara, yollara, becenelere üşüdüler. Ta Marava kal'asına vardılar. İçindekiler kal'anın iki tarafa kapusunu küşade gelüb İslam askeriyle zeyl-i hisarda cenge başladılar. Üç saat keşakeş uğraşırken Avnik kal'ası beği Âli beğ, Veli beğ, Nakaşlı bölükbaşı kal'anın garb tarafını hâli bulub bir takrib kemend atarak kal'aya çıkub yavaş yavaş şehbazlarında çıkardılar. Berc ve barusunda ezanlar okudular. Dışarı çıkan küffar içre giremeyüb tu'me-i şimşir oldu. Bakıyyet's-seyfi dahi esire kayd ve bende oldular. Bu cengdede yetmiş İslam şerbet-i şehadet içinde 300 Mikrilli esir edilüb 700'ü katl edildi. Asakir-i İslam ni'met ve gana'ime garg oldu. Ceng esnesında esir dilmiş olan gulam, çevreyi serdar-ı zafer şa'are teslim ettiler. Buradan yine kalkarak ormanlık içine 9 saat gidüb Bogdu sahrasına vasıl olduk. Selim Han ol şehzadelığı zamanında Trabzon hâkimi iken bu kaza-yı ferhafzade meks ettiğinden Zubar nehri kenarında bir sefa-i âlisi vardır. Safi çimşir ağaçlarıyla mezin hıyabandır. Buradada meks etdik. Guzat-ı müslimin etrafi şebhun etdiler. Çarhacı Ketegaç paşa kulundan iki dil tutuldu. Bunları Seydi Ahmed paşanın huzuruna getürüb söyleşdiler. Takrirleri şu idi. *“Biz Mikril beği Zaposho'nun adamları bizi Gönye kal'asını resmi zabt etdi, yoksa hala Osmanlı'nın mı elindedir?” Aklamak için bizi beğimiz gönderdi. Emr-i hüda işte kayd-ı esarete giriftar olduk. Emirsiz gider.”* Bunlar bizi niçe gana'imli karyeler kılavuzluk etmeğe başladılar. Seydi Ahmed paşa bunları vesile edinüb önü sıra götürürdü. Bunların delaletine i'timad etmeyerek asker-i İslam topdan pür-silah âmâde olarak kat'i menzil edüb Tomris Han'ı ülkesine dâhilolduk. Meğer bu kıble Ahışa¹⁰¹ veziri Sefer paşaya tabi' etmişler Tomris Han oğlu üç bin müsella, mükemmel, gök demir gark olmuş Gürci dilâverleriyle iki bin piyade çarık derpe, tüfenk-i endaz askeriyle gelüb ordunun bir tarafında meks etdi. Serdar Gazi Seydi Ahmed paşaya hedasını arz eyledi. Bu Tomris Han oğlununda dilgir olduğu gürci aşiretleri varmış. Asakir-i İslam'a delil olarak Pernak, Selsel, Perkan, Penak, Kümler, Samarga nahiyeleri feth edilerek üç gün sonra Ahar kal'ası altında meks olundu. Bu kal'a da ita'ata alındı. Bir püşte üzerinde küçük müdevver bir kal'adır. Nü-Şirvan'ın oğlu Hürmüz-i tacdarın binası imiş. Hurde topları var. Ahâlisi cengâver değil imiş, amma yaman hırsızlık ederler. Gökden yıldız çalmalarına bile ihtimal verilebilir. Ketfac paşa kulundan iki duhter pakize ihter olunmuşdu ki misal Şam havarindeki

¹⁰¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 357

huri saftarda bile bulunamaz “*Velkad halakna alannesan fi ahsen takyim*” ayet-i celilesi güya bunların hakkında nazil olmuştur. Seydi Ahmed paşa bunları Keffak paşaya yigirmi guruşa satub alub yigirmi aded diğerk duhterlerle Sultan İbrahim Han’a gönderdi. Bu esnada Malazgird kolunda Mikril beğinin a’misi oğlu esir düşmüşdü. Yüz baş esir, bin baş hayvanat, niçe yük zerduz. Niçe yük parça virüb hūlas oldu. Bu sefer zafer peykerde bir sagir nim guruşa, bir küsfend beş akçeye fūruht oldu. Bu esnada açık baş beğinden Serdar Seydi Ahmed paşaya beş küle, beş cariyeye hedaya geldi. Hakirede bir küle, bir cariyeye ihsan etti. Buradan asakir-i mensure ile muzafferan canib-i garba giderek 11 saatte Necah Kal’asına, andan Akçakal’aya, andan Çik kal’asına, andan Nigird kal’asına, andan Küçük kal’aya, yürüyüş etdik. Hasılı Gürcistan, Mikrilistan seraser muti’ ve münkade oldu. Beğleri hedaya ile Gazi Seydi Ahmed Paşaya geldiler. Bu kal’alar dağlık yerlerde olduğundan ıgma-ı ayn ile geçilüb Yovane nahiyesi zabt olundu. Buradan ileri gidilüb Tegrek kal’ası eteğinde meks ve aram edildi. Kal’adan ve velvele-i askeri işiden¹⁰² Mikril âdemleri havfına düşerek hedayalarıyla çıkub aman istediler. Ağması ayn olundu ordumuz esir ve gana’ime müstagrak oldu. Herkes hasseten şer’iyyesinin götürmekden aciz kaldı. Bu hal ile Çoruh nehri bu yenice avdet olunarak Gönve kal’ası dibinde meks ve aram edildi. Mal-ı gana’im Trabzona götürülüb akilâne fūruht edildi.

2.13.1. Mikril Kavminin Lisanları, Terhati

Erti	Jori	Şumi	Omh	Hoti	Pişkuy	İşkuti	Ruvu
1	2	3	4	5	6	7	8
Çagur	Vati	Artiveti	Koyal	Dac hir	Pur	Üşhuri	Dürkat
9	10	11	Ekmek	Ateş	Kalkan	Koyun	Uşak
Dudi	Dişke	Çogur	Caho	Kisin	Ecim	İçhin	Gac
Baş	Odun	Köpek	Sıgır	Buzagı	Tuz	At	Domuz
Küriti	Tüt	Kul	Mercivan	Fuc	Çur	Kadının avret yeri	Vay
Eşek	Ayı	Peynir	Yogurt	Zeker			Gel
Çay	Dahot	Melavlı	Tine	Uçkum	Vay çay	Gel âdem	Aşmurt
Adem	Otur	Gitme	Kız	Yiyelim			Buraya
Milavlı çay		Aşi murin vay mamad		Vay diyas		Arti gac uçkum	

¹⁰² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 358

Gitme âdem	Pasta var baba gel	Gel ana	Bir domuz yiyelim
Cagoz	Teni yavu biçuvud hatme gafa	Vay çay	
Gelipler	Dilerm hak seni taş etsun	Gel âdem	
Denecir milavlı eşhuri kubal açkum	Vay çay dahodi küli kübal mercivan uçkum		
Yat gitme koyun ekmek yiyelim	Gel âdem otur peynir ekmek yogurd yiyelim		
Kad mubrevendi dame koca mamad eger çepeğu			
Dön beri öp beni babanın başıçün; ¹⁰³			

Bu Mikrilistan'da her aşiretin birer güne lehce-i mahsusaları vardır. Azim ülkedir. Yetmiş güne mahsulu çıkar. Koyunu, keçisi, hıncı dağlarında sığına, karacası, tablalısı çok olur. Küheylan atları var. Amma Tataristan, Gürcistan, Mikrilistan'da asla eşek ve katır yoktur. Bu diyarlarda zerdeva çoktur. Sansar, tilki, yaban kedisi, kor tavu çok olur. Buğday ve arpası azıcık ekdiklerinden az olur. Lazudi, pasda darısı çok olur. Kuh-ı balalarında ceviz, çimşir, çam, ardıç Ağaçları firavandır. Ser ağacı nadirdir. Bunlarda Abaza, Çerkes kavimleri gibi dağlarda sakin olurlar. Köyleri daima sabitedir, konub göçmezler, bağlı ve bağçeli, kiliseli ma'mur kal'aları ve köyleri vardır. Zira bunlar millet-i kadim yerleri diyar-ı azimedir. Buradan canib-i kibleye Erzurum tarafına revan olduk, üçüncü günde Dadanlı nahiyesine geldik. Tortum sancağı hakkında olub muti've münakad nahiyedir. Emin ve eman mahale dâhil olduğumuzdan Ahışa veziri Sefer paşa Seydi, Ahmed paşadan izin alub niçe tarafa ve tuhaf hedaya verdi. Erzurum vâlisi efendimize dahi hedaya gönderdi. Eyalet-i askeri, Tomris Han oğlu, Elvend Han oğlu, Aleksandır Han oğlu ve Gürci beğleriyle canib-i Çıldır'a revan olduk. Gazi Seydi Ahmed paşa dahi asker-i mansuruyla 4 saatde Yovana Deresi Nam-ı mahale geldik. Cümle İspir, Tortum ahâlisi hedayalarıyla Seydi Ahmed paşaya ve Baki ve KeteAğaç paşalara gelüb pişkeşlerini takdim eylediler. Burası Seydi Ahmed paşanın sancağı hudududur. Buradan ilerleyüb Tortum şehrine vasıl olduk. A'yan hep Seydi Ahmed paşanın istikbâline çıktılar. Şehrahın yemin-ü yesarında durub, "Gazanız mübarek ola" deyü hakir du'alar ederlerdi. Cümle asker ubur ettikten sonra Gazi Seydi Ahmed paşanın Sam-u Neriman ve ser-i sa'adetine defterdarzade paşa efendimzn gönderdiği cıga

¹⁰³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 359

telleri otağa sokub atına altı pare alat-ı polad Nahcivan yancığı takdılar¹⁰⁴. O küheylan üzre gazi süvar olub başından sünet üzre taylasanını sarkıdub gök demire müstegraak burluk ve uyluklar ile ejder-i heft ser-gibi gelerek yemin ve yesarına selam verirdiler. Her iki taraftan ibadallah “*Aleyke avnullah ey gazi fi sebilillah*” diye hakire du’alar ederlerdi. O esnada kal’adan “*Sefa geldik*” toparı atulub Tortum şehrinin dağları güm güm gümledi. Alay-ı azim ile Seydi Ahmed paşa sarayına varub Baki ve Ketağaç paşalarla sair guzat-ı müslimin ve sekiz sancak beğleri şehir haricinde üç gün meks düb dördüncü gün Erzurum’a müteveccih olduk. Hareketimizin üçüncü ve bin elli yedi senesi ruz-ı Kasım’ın ilk günü Erzurum hakine kadim basub Gürci Boğazı nam-ı mahalli ubur ettik. Umudum karyesine geldik, buradan asakir-i nusret şî’ar alay-ı azim ile Ezurum’a gideckdi. O snada defterdarzade efendimizin kethüdası Âli Ağa paşa askeriyle istikbale geldiğinden kemal debdebe ve tantana ile yürüyerek defterdarzade efendimizi Gümüşlü Kümbette ki otagına indik. Paşa-yı âlişan efendimiz “*Gazan kutlu olsun*” diyerek Seydi Ahmed paşayı otag kapusuna değin istikbale çıkub birbirini bağırlarına basdılar. Baki paşayı soluna, Seydi paşayı sağına alub meks ve aram eylediler. Ketağaç paşa vesa’ir mirlivalar dahi paşanın dest-busiyle şefyab oldular. Cemi’ guzata ala bir ziyafet olduki dillerle ta’bir olunamaz, ba’dehu cümle gazilere 170 pare zerduz hil’at-ı fahireler ihsan olundu. Seydi, Baki, Ketağaç paşalara birer semmur kürk giydirildi. Her mirlivadan gaza malı hedaya gelmeğe başladı. İbtida Seydi paşadan yüz elli Kazak dilberi on bir Kazak hatmanı, iki yüz Mikril esiri, yüz elli küle, kırk evkasım evanı, yüz cariyeye, bir katır yükü zerduz sansar postu, yedi zırh vesa’ir zi-kıymet eşya geldi. Sonra Sefer paşa, Baki paşa, Ketağaç paşanın hedayaları dahi geldiğinde paşa sürurundan pişkeşleri, kapucubaşı, a’yan-ı vilayete bezl etdi. O günden sonra kışı müştet olub haymeleri kar basdı. Asker¹⁰⁵ kuvvetden düşer diye Revan derununa gitmemeğe meclis-i müşaverede karar verildi. Hekes vatan-ı aslisine revan oldu. Paşa fendimiz seraperdesyle Gümüşlü Kümbetde meks etti, zevk ve sefaya meşgul olduk. Meğer paşa efendimiz bu hakire sehel dilğir imiş beni avf eyledirmek üzre Seydi Ahmed paşaya rica etdim, o dahi münasib bir vakitte “*Emr-i şerifiniz ile bizim hıdmetimize gelen Evliya Çelebi’yi Gönye istihlasına götürdüğümüz cürm ise avf eylemenizi rica eyleriz, çünkü Gönye fethinde Ezan-ı Muhammediyi ibtida Evliya Çelebi okuyub niçe kere guzat-ı müslimini cenge tergib için gülbang-i*

¹⁰⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 360

¹⁰⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 361

Muhammediler çekdi. Bir sabah âlim Nedim âdem Hafizkelamallah mücahid-i fi sebilillah kulunuzdur. Cürm bizimdir anı avf eyleyiniz.” Dedi paşa efendimizde latifeye ağaz ile “ *Anın cürmü avf olunamaz, çünkü bizi anı sancak beğleriyle Revan derununa gönderdik me’mur olmadığı yere gitti, anın cürmü sekiz saatde bir hat-i şerif etdirirse avf olunur. Ve illa ta’zir lisan-ı cerehatü’s-sinandan eşed olacaktır*” dedikde hakir dest-bus edüb “*Bismillah*” ile dokuz saatten ziyadecede bir hat-i şerif etdirdim. Yine gidüb zemin-i pus eyledim. Bie semmur kürk, sim rahtlı bir kula ab, bir kat esvab, iki Gürci köle ihsan ederek hakiri Erzurum eyaletinin bi-namaz hıtmetine me’mur etti. Şeb-u ruz zevk-i şevke meşgul olduk. Lakin Beyt: “*Her izzet ve sürurun sonu nakamalık imiş, güzel günün nihayeti telh-kamlık imiş.*” Muktezası adet-i zaman na-fercam üzre ıyş ve nüşmez telh melus oldu. Şöyle ki Asitane tarafından bir Tatar ulak gelüb “ *Sultan ibrahim vezir-i a’zam Sâlih paşayı katl ettirüb yerine tezkereci Ahmed paşayı vezir-i a’zam eyledi*” dedi. Paşa ziyedesiyle müte’ellim olduysada bir ferde haber etmeyüb şeb-u ruz sohbetinde devam etti ve Erzurum’da olan bekayalara mukayyed oldu; çünkü Sâlih paşa bizim paşanın pederi, Mustafa paşanın gulam haslarından idi. Paşa efendimize Erzurum eyaletini ihsana dahi anlar sebep olmuşdu. Hezarpare Ahmed paşa ise Mustafa paşanın baş tezkireciliğinden biri defterdarzade efendimizin¹⁰⁶ adüv-i canı idi. Paşa yine Seydi Baki, Ketağaç Deli Dilaver paşalar ile söz ve fasılda devam eyledi. Hakir birçok zamandan beri bu paşaların ahvâline vakıf olduğundan birer birer zikr etmeği münasib gördüm.

2.13.2. Ketenci Ömer Paşazade Baki Paşa: Pek mu’tazam, muhteşem, laubâli, kalbi ayine var mücella, küşade-meşreb bir âdemdir. Ba’zı evza’ı ve ahvâli görülürdü ki zincir-keş melamiyyundan sadır etmezdi. Hatta Gönje gazasından geldikten sonra cümle mirliya ve ümera ile summat-ı Muhammedi başında yemek yerken bu Baki paşa ile Seydi Ahmed paşa esnayı kelimada azgaşub yaka yakaya geldiler. Hakire! “ *Kalk Evliya bizi salavatla aç karnına güleş edelim ki sonra iyi ta’am yiyelim*” dediler. Hakir de salvatladım. Güleş tutuşdular. Baki paşa zor-aver olduğundan Seydi paşayı zoruna tuttu. Seydi paşaya galebe sadedinde iken aradan iki cümle hata geçti Seydi Paşa dahi gayret akran çıkup varkuti bazuya virerek da paresi gibi olan Baki Paşayı semad içine öyle urduki seferenin zi-kıymet mürettebatı, ta’amı hep ğardehaş oldu. Cümle hisar-ı meclis-i vale ve hayran olub herkes haymenelerine gitmek

¹⁰⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 362

sadedinde iken sahib hayme deftedarzade Mehmet Paşa Efendimiz tiz gayrı ta'am! Diyerek yeniden sofraya düzdürdü. Bu iki vezirede libas-ı fahireler ihsan olundu. Baki Paşa ben yenildim, karnım doydu diyerek haymesine çekildi. Ahip-i kerem efendimiz mükemmel bir sofraya donadarak caşnigir başıya teslim edub Baki Paşanın otağına gönderdi. Diğer bir sofraya daha donadub onuda Seydi Paşaya gönderdi. Bunları takımlarıyla Seydi ve Baki Paşalar kardaşlarına heba ettim diye caşnigirciye tenbiye eyledi. Sonra çukadar Behlül ağa ile Seydi paşaya, silahdar Filipeli Mehmed ağa ile Baki paşaya birer semmur kürk gönderüb “ *Skının bir şey verirlerse almayın başımızı keserim*” diye tenbiye etti. Cümle huzzar bu keremkarlığına hayran oldular. Baki paşa hüsrevani lub gibi sahib-i şekm etdi. Silahşör ve cündi idi. Lakin kendüye dekme at tahammül edemezdi. Amma yine çapük süvar, sebik ruh idi¹⁰⁷. Mudhikane evza' ve etvarı hadden efzundur. Amma gayet namıdar gazi fi sebilillah idi. Kars hâkimi iken Revan hanları, Acem sultanları elinden zar zar ağlamışlardı. Hatta bir gece nisfu'l-leyde Kars'dan üç yüz yiğit ile gaib olub üç gün sonra üç yüz esir ile sâlimin, ganımın gelmişdir. Şuşik kal'ası cenginde ettikleri adl ve esnaf-ı âdil Ömer'in idi. İlm ve fazilette güya teftazani sani idi. Kerem ve sahade la-nazır idi. Zaten bu iki haslet bir kimsede cemi' olursa “*El-malu vel-ilmu yesturan kul ayb*” muktezasınca cami'i etvar ve ayyubi mestur kalır. Hususan şecaatıyla cihan bir er ve sürur idi. Amma şaka ve letaifi tenhade ederdi. Divan-ı padişahîde metin ve muazzamane hareket ederdi. Haluk bir zat idi.

2.13.3. Gazi Seydi Ahmed Paşa: Hallerini kendileri takrir ederlerdi. Abaza ile Çerkes kavmi arasında Sadşe namıyla bir güna kavm vardır. Hem Çerkes ve hem Abaza lisanını bilirler. Şeci', bahadır, hırsız âdemleri olur. Ekser ya Abaza taifesiyle ihtilat ederler. Hatta lehce-i mahsusalarıda o kavmden olduklarını biraz gösterir. Karadeniz sahilinde iskeleleri olduğundan bu kavm Abaza'lara muhtacdır. Bu Abazalardan Melek Ahmed paşa akrabalarından Zenhus nam-ı namdar ile Sadşe dağlarına hırsızlığa gidüb bu Seydi paşayı âlem-i sabavatda esir ederek iskelede bazargana satarlar, bazargan dahi Mısır'a götürüb bu fırtınaya bey' eder. Seydi paşa orada yiğirmi yaşına bâliğ oluncaya kadar silahşörlük ve cündilik öğrenir. Üstad-ı kamil olur. Hatta bir gün haric-i Mısır'daki mastabalarda oynarken Seydi paşa cündiliğin her nev'inde ibraz maharet ederek Mısır içre nam-ı dar bir sürur olur. Bir gün fırtına ile şab-gemi ile giderken cezire-i Hasan kurbunda gemi parelenüb herkes

¹⁰⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 363

gark olarak sadece Seydi paşa bir tahta üzerinde bir gün bir gece şınaverlik ederek sahile çıkar. Müveylih nam kal'aya düşüb anda birkaç günde afakat bulur. Günde tabi'atına muvafık bir yer sadık bularak elinde bir sarık ile Mısır'a revan olur. Bunlar yolda giderken üç araba¹⁰⁸ tesadüf ederler. “*Eşlıh ya arsa Karamani*” diyerek Arablar bunları soymak ister. Seydi'ye Sinan havale ederler. Heman Seydi çalıklık edüb bir san'at ile arabın elinden cidasını düşürür. Kellesine bir nebut urarak Adana kabağı gibi dağıdır. Arab'ın kısrağına süvar olur, diğer iki Arab'a da aman vermeyerek atlarından indürüb başlarını keser. Arablardan diğerinin eelbisesinide Refik Seydi Âli paşa giyüb sa'ir Arablarla ceng ederek iki yüğit on bir ra'es kısrağ ile Mısır'a gelir. Mısır da Mısır paşasının hizmetinde bulunur. Sultan-ı İbrahim Han'a cündiler lazım olduğundan emr-i şerifi ile Mısırdan on iki aded cüdi ister. Bu Seydi paşada anlarla beraber der-i devlete gönderilir. İbtida harem-i hasda seferliye sonra haftan altı ta'bir ettikleri mertebeye kâdem basub oradanda nam ve şan ile has odaya girer, cirit oyunlarında niçe hanlar yakar. Bir gün Sultan-ı İbrahim bu Seydi'ye! “*Benim musahiblerime sakın cirid urma*” buyururlar. Seydide Abaza lehcesiyle “*Vallaha Padişahım, anlar bini ururdur benide anlar hep ururdur, hâlilde horta yokdur, anlar beni baş ursa ben onları düş vurur.*” Der. İbrahim han hata edüb bn altun, bir semmur hil'at-ı fahire ihsan eder. Mastıçıbaşı mertebesinde bıçaklı olur. Bir gün Çemensofa ma'rekede cirid oynarken musahib-i şehriyardan bir kaç ci rid teklif etti. Birisi Seydi ile azgışur, Seydi o anda onu avlayub cirid ile atından yıkarak can verdirir. Ona kafadar olan dahi Seydiye cirid atmağa yeltenince heman Seydi onada bir cirid urub meyyit-i girt müteharrık gibi atı tırnağına düşürür. Saray-ı has tımarhanesine götürürler. İbrahim Han bu halden gazab-alud olub “*Tiz Seydi'yi dahi bu meydanda atından yıkub katl idek*” diye ferman eder. Heman yanındaki insafılı musahibler “*Padişah'im! Hala Seydi at üzre gözleri kızmış ejder-i heft sere dönmüş, el-gaddaraya urmuş, uyluğunda on iki raht-ı van şimdi biz anı uruk, katl idek*” desek anı bu mahalde atından bin¹⁰⁹ âdem indiremez. Çok âdem helak olub huzur-u padişahîde bednamlık olur. Padişahımızdan rica ederiz. Şimidilik bir damla kanını avf edüb ba'dez-zaman hakkından gelesiniz, derler. Sultan İbrahim Han ricalarını kabul etmediği gibi ateşpare-i gazab kesilub “*Benim huzurumda musahiblerimi öldürüyor. Ben anı sağ kormuyum? Hususan tenbiye ettim ki musahiblerimi urmaya*” deyince: “*Musahibler padişahım bu meydan ma'rekeder, musahib filan yeri değildir,*

¹⁰⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 364

¹⁰⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 365

ar meydanı değil, er meydanıdır. Bunda vuran, vurulan, ölen öldüren yerdir. Kanun-ı Âli Osmandır. Cirid cengden bir su'bedir.” Deyü nice hüsn-i küftar ile tevciye ve rica etdilersede yine musır olub “*Elbette katli dek*” der. Seydi'nin muhib-i sadıkları dilsiz işareti ederler. Heman Seydi at boynuna düşüb Çemensofa'dan firar eder. Has ahur kapusundan sonra Bab-ı Hümayun'u geçüb İslanbol içre güm-nam olarak bir köşeye gizlenir. Nice musahiblerin ricasıyla birkaç gün sonra Saray-ı has'dan çaşniğirbaşı payesiyle çıkar. Oradan Budin'e Siyavuş paşa nezdine gider. O da kendine Sametorna sancağını ihsan eder. Kopan sancağı nevahisinde ve Balatın köyü kenarında Fok ve Keminvar ve Ekriver kal'alarıyla Zirinoğlu ve Beganoğlu kafieleriyle gece gündüz ceng edüb orta Macar diyarına vaveyla salar. Tata ve Papa ve Pirespirim ve Çobenice ve Uyvar ve Senmartin ve Yanık ve Komran havâlilerini berbad ve harab eder. Birkaç kere “*Sulha mugayir iş ediyor*” diye bunu der-devletede arz eder. Ahir Pirespirim kal'asının kapudanıylâ hasm ve adüv olub gece ile aralarak kal'aya koşar. Altmış beşini kal'a civarına pusuya koyub kendisi beş keşi ile yunlir. Kal'ada hâkimi hükümet ederken handakdan içeri girub at sıçradarak kapuya varır. Hâkimin göğsüne bolad urub akemerer. Sa'iride korkularından kaçır. Bu esnada on, on beş büyüklerinde canını yakub yalnızca gelürken arkası¹¹⁰ sonra kal'adan top atulub üç yüz atlı kendini takibe başladı. Seydi pusuyu geçince altmış beş ordu Allah Allah diyerek çıkub gelen üç yüz askerin yüz ellisini kalçadan geçirirler. Ellisi kal'aya firar eder. Yüzüde kapudanlarıyla esir olurlar. Bunları at ve besatlarıyla ertesi gün ale's-sabah Siyavuş paşaya getürüb bir hil'at-ı fahire, çeleng, murassa' zeynli at, üç kise nakdiya ihsan olur. Günden güne Seydi paşa serhad olan Kanije ve Budin ve Egre'de şöhet bulub nam-ı dar olur. Pirespirim kapudanıylâ bu kadar askerni kırdığını Nemse Çasarı padişah'a bildirir. Görürler ki sulha mugayir işler ediyor, o senede Revan tarafında Acemlerin sulha mugayyir işler gördüğü şayi' olur. Sadria'zam Sâlih paşa defterdarzadeye Erzurum eyaletni verdiği gibi buna da Tortum sancağını ihsan ederek “*Serhad da ne işlerlerse işlesünler*” diye istimalatlar verir. Sa'adettlü padişah Cem cah Hazretleride Seydi Ahmed paşanın defter-i cera'imine bakmayub huzurunda musahiblerini katl etdiğini avf ederek bir kise altun, bir otag, on kadar katır, on kadar deve tug, tabl, âlemihsan eder. Yedi küheylan at ve bisat dahi virub arkasını yepeleyerek “*Beni sevenler Seydi paşama riayet eylesun yürü Allah işini onara, seni Acem serhedına gazalar edesin diye Tortum sancağına*

¹¹⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 366

gönderirim” dir Üsküdar’a çıktığında a’yan-u kibar İslambol’dan birçok hadaya ve baraya gelir. Seydi paşa kat’i menazil ederek Tortum sancağına gider. Hakir kendisiyle Şoşik, Gönye, Mikriliştan gazalarında görüşdüm. Ruz-merre ahvâline vakıf idim. Çünkü derterdarzade efendimiz Seydi paşayı Tortum’a göndermeyüb kendi yanına alıkoydu. Sohbet-i has edüb her ay bir kise ceyb haracliğı verirdi. Erzurum’da sakin olduğundan hakir dahi bir takrib ile aşinalık kesb ettim. Niçe zaman hüsn-i ülfet ederek hatta cirid meydanında latife ile hakire bir cirid atdı, yüzüme isabet ederek dört dişim ağzıma döküldü. Derterdarzade efendimiz hayli müte’ellim olub dört dişimin kısına bedel olmak üzere bir kise ve bir küheylan¹¹¹ at cerime aldı. Sulh olduk. Amma Kur’an-ı azim tiavet ederken savt-ı sağır ile eda olunan sin, şın ve sad, za, dal, harflerinin mahreclerini kema hakhe eda edemez oldum. Amma dişimi kırdığı yine Seydi paşaya helal olsun yedi küheylan at, iki Gürci köle, iki kisesini alub niçe hil’at-ı fahirelerini giymişim. Sahi, sahib-i kerem, gıl-u gışdan beri, kin-u hakdan mira, haluk. Hâlim, selim, garib dost, sebük-ruh, sadedal, saf derun, tavabi’ perur, asker-keş, düşman-keş, sürur-keş idi. Gerçi ilm ve fazilet sahibi değil idi amma şehbaz, kuvvet-i kahire sahibi, hatem-i meşreb, bahadır pehlivan idi. Cemi’ menahidan Müberra, pak-ı i’tikad, latife kavi mahsen zat idi. Allah müşakkalerini asan ede.

2.13.4. Ketegaç Paşa: Boltakay kabilesinden Çerkesi asl yarar namıdar şeci’ dilir bir mirliva idi. Şam, Trablus hakinde ekseriya Hama, Humus sancaklarına musallat olan Urbanın ırkını kesmiş bir paşa idi. Adil, rea’ya pürur askerkeş serur idi. Amma asla Türkçe bilmezdi. Heman kılıç, at, zırh mu’teber at bilurdu. Hatta Humus haricinde Asi nehri kenarında Çöl Urbanın kırmış leşleriyle bir püşte yapmış, hala Ketegaç paşa tepesi derler. Saray-ı Antakiyye şehrinde idi. Sarayının kapusunda han zinciri gibi zincir çekilmişdir, hatta nakl ederler: Bir kere Antakiyye haricine Urban gelmiş, heman Ketağaç paşa tevabi’yle atına binub yürümüşsede kapuyu, zinciri açmaya bevab bulamamışdır. Heman dal-kılıç olub zincire öyle bir satur urmuş ki hala paereleri babının kemeri üzere maslub durur. Ayende ve revendeye temaşAğahdır. Bizim Gönye ve Mikril gazalarında ettiği yararlığı bir er etmemişdir. Hüda Murâdına hasıl idi.

---

¹¹¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 367

2.13.5. Deli Dilaver Paşa: Fatih-i Bagdad Sultan-ı Murâd-ı Rabi'an veziri Kara Mustafa paşa yeniçeri ocagında ta'limhanecibaşı iken bu Dilaver Paşa anın memlûklerinden olub Gürci el-asl Açıkbâş kabilesinden deli, dolu dilâver nam bir serur¹¹² İdi. Kara Mustafa paşa sadrı'azam oldukda tug ile Dilaver paşa'ya Tortum sancağını ihsan etmişdir. Sonra Tortum sancağı Seydi Ahmed paşaya verildikten Dilaver paşa ma'zulen Şoşik, Gönnye fetihlerinde Mikrilistan garetinde bulunan birçok bahadırlıklar etdi. Hilesizce deli şekilli bir âdem idi. Amma hin-i ma'rekede gözünü çöpden, budakdan sakınmaz farisü'l-elhayr tüfeng-endaz cümdi kemendar yarar idi. Şu hikâye-i madhekesi gayet garibdir. Bir kere Revan hanı tarafından Tokmah Âli Han namında bir Dilaver gayet tuhaf bir hedaya ile paşamıza elçi gelir. Meta'larını arz etdikde hepsi makbul vezir olur. Karhane işi şah kılıçlarından bir mücevher gılaflı kılıcı elçi ziyadesiyle medh eder. Paşa efendimiz dahi kılıcı Dilaver paşaya gösterib “ *Paşa! Kılıçdan tanır mısın?*” Dir o da “ *Kılıcın iyisi diş tutmayandır*” diyerek kılıcı alub dişine götürür, çatır çatır kırar, atar. Zavallı elçi kılıcı medh ettiğine pişman olur. Ba'del-ta'am Dilaver paşaya kase-i mahsus ile bir kase kaynar kahve gelir. Paşa bir dem beklemeden cümlesini içer, sonra buhurdan ve gülâbdan geldikde rayiha-i tayyibeden sonra buhurdani açub içindeki ateşleri kemal-i iştaha ile tenavül eder. Elçi bu halden hayran kalub derterdarzade efendimize hitaben “ *Sultanım bunların ism şerifleri nedir?*” der, paşa da “ *Dilaver paşa kardaşımız*” diye cevap verir. Elçi kemal-i taaccüble “ *Buna Semender paşa dense daha iyi olur; çünkü ateş yemek murg-ı Semendere mahsusdur.*” Der. Dilaver paşa bir şeci' ve gazi yiğit idi. Ufak Ahmed paşa kapudan iken Kara Foça cenğinde yararlık göstermişdir.

2.13.6. Defterdarzade Mehmed Paşa Sellemehullah-u Teâlâ: Paşa efendimiz sultan Murâd-ı Rabi'in defterdarı keremkar Mustafa paşanın nur dedesi idi. Pederi Bosnaviyyü'l-asl olub Hersek sancağında Novesin nam-ı kasabadan gelerek ekmekcizade Ahmed paşanın hıdmetinde bulunmuş Sultan Ahmed Han zamanında başbakikulu olmuş. Sultan Murâd Rabi'i zamanında ise defterdar bulunmuşdur. Sonra sadrı'azam Receb¹¹³ Paşa ile Şeyhü'l-islam Hüseyin Efendi birleşerek bu defterdar Mustafa paşayı Yeniçeri Ağası Hasan Hâlîfe, musahib-i şehriyari Musa çelebiyi Atmeydanı'nda kul zorbalarına öldürtüb o esnada defterdarın Süleymaniye'deki evinide garet Etdirmişler. Mehmed paşa efendimizin vâlideleri

¹¹²Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 368

¹¹³Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 369

efendimiz Melek Ahmed Paşa'nın akrabasından olmağla hakirin vâlidesiyle halada hatırları edilir. Asıl paşa efendimizle hüsn-i ülfetimiz bu cihetdendir. Kendileri hak-i İstanbul'da Süleymaniye'de mütevellid olmuştur. On dördüne kadar paşa efendimizi ruznameci İbrahim Efendi hıfz-u hisaret ile terbiye edüb ilm-ü kemal ve ma'ruf sahibi etmiştir. Sonra yine küşe belluki gizlenerek sahib-i riş oldu. Cemi' ulumdan haberdar olub kitabat, inşa, lugat, aruz, ma'ani fenlerinde yeğane-i dehr olmuştur. Kara Mustafa paşa kendülerine Kagıd emanetini ihsan edüb erbab-ı divandan etmişti. Sonra Anadolu muhasebecisi oldu. İbrahim Han cülusunda ser-bevaban derğah-ı âli olarak ser-efraz ve mümtemaz oldu. Civan kapucubaşılı nam-ı vezirin azlinden sonra Sâlih paşa sadrı'azam oldu. Paşaya Yeniçeri ağalığı ihsan ettiysede ağalığı kabul etmeyüb Eyalet-i Erzurum'a tâlib ve muramma vasıl oldu. Eyaletine vararak her tarafı lec-i adalet ve nasfet edüb her tarafı hoşnud eyledi. Acem Han'ı ve sultanları, Mikril ve Abaza ve Gürci beğleri askerinin çokluğundan haz etmeyüb her bar hedaya eyledir. Vüzeratına name ve elçiler gönderirlerdi. Darat-u azimde muhabbet ve salabetle, zarafet ve felahede bi-nazır bir vezir-i dilir etdi. Matbahında tabh olunan it'ame-i nefise ve şükr işlerini Bayram Paşa merhumdan başka bir vezirde görmedim. Seferesindeki leza'iz itmama hiçbir vezirde görülmemiştir. Nusarrıfları çok idi. Fevkal'ade karmekarlık ederlerdi. Mua'ttaları al, kırmızı, yeşil libas fahirelere mail idi. Paşaya beyne'l-halk gadar dirlardi. Mağruf hodbeyn, hodpesend diye dâhilederlerdi. Hakikaten darat sahibi olduğu için iki tarafına selmı az idi. Lakin paşa halık'ın akladığı gibi değil idi. Haluthanesinde akran ve nedimleriyle se-berhene şimşirbazlık ederdi¹¹⁴ amma divan-ı padişahi de arz vezirliğine eda edüb herkese isti'dadına göre gayet riayet ederdi. Bir da'vayı aslen süründürmezdi. Zira ilm-i fazilette derya amik idi. Faraiz ve fıkıhdan bin altmış kadar mesail-i şer'iyye ile guduri ve mülteki'l ihbar hıfzında idi. Da'vayı batılı kavm-i za'if ile fasl edüb hasım olanı yerindirmezdi. Şahid-i zor ile da'vayı kat'i hiç söndümezdi. Hâsılı her hususda ker gerekdir kendi özini bilmezlere kendini bildirmek mısra-i ri'nesin riayet eder. Gayet şeci' idi. Sahib-i keremlikde ileri gitmiştir. Birkaç bindiği atı rahat ve bisatıyla edna bir fakire ihsan etmiştir. Meydan-ı ma'rekede askerlik edüb asker cemi'inde cüyüş-ı muvahhidini cenge tergeb için ihsanlar ederdi. Herkes yolunda can ve baş fedasına hazır olub uğurunda ölmek isterdi. El-inan-u abidü'l-ihsan 1058 senesi Kara Murâd Paşa sadrı'azamlığında

---

¹¹⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 370

asadan Gürcü Nebi Katırcıoğlu, Akyakalıoğlu, Çomar bölükbaşı kırk yedi ben asker ile Anadolu'yu istila eylediklerinde bu defterdarzade Mehmed Paşa efendimiz üç bin yiğit ile tâli'a-i asker olub çarhacılık ederek Katırcıoğlunun askeri üzerine yedi kere hücum edüb bunların enhezamlarına sebep oldu. Gürcü Nebinin askeri akabince gidüb tamamen onları çineyerek birçok gınaimle huzur-u sadrı'azama gelince bir altun çeleng semmur kürkle taltif olunub münassib oldu. Sa'ir mahallerdeki şece'at ve besalatını İnşallah mahallerinde tahrir ederiz. Vemenallahu el-tevfik. Bu Mehmed paşa efendimiz Erzurum sahrasında revan derneğine asker cem' ederken Asitane'de Sâlih paşanın vefatı haberi gelmekle müte'ellim el-hal olub cümle eyalet-i livalarına destur vererek o gün ruz-ı Kasım diye mahkeme siciline kayd etterdiği yazılmıştır. Paşa efendimiz dahi Erzurum'a dâhilolub yanında ancak Seydi Ahmed paşa kaldı. Bir gece âlim-i agyardan hâli iken ziyafet tarikiyle birçok umur dedi. Ağaları celb edüb toz etmek hakkına kolay mu'ted kısm ederek dedi ki: *"Ağalar! Ben Erzurumda Abaza paşa gibi bu kış ve kıyamette celâli olarak Anadolu hazine¹¹⁵ Ve hıdmetlerini zabt ettirüb bu kal'aya kapanmak isterim, ne dersiniz?"* dedikde cümle Ağavat *"Sem'an veta'aten"* dediler. Bir gecede kendüler ile iki yüz cengalli nürdübanlar iki bin serdengeçdi yarar namdarlarla bölükbaşılar pür-silah âmâde oldular. Vakt-i Şafi'ide nürdübanlara iç kal'aya geçmek istediklerinde kal'adaki müstahfiz yeniçeriler haberdar olub bir ağızdan *"Yekderallah yek"* *"Alah, vire vura!"* diye feryad ve figana başladılar. Kal'anın dört çevre derud yaverlerini müşa'allerle çırAğan edüb gülbang çıkdılar. İç kal'ada cümle topları sıraya havale kılub taşra-i varoşda olan yeniçerileri cümle iç hisara alarak diş kal'anın kapusunu açmadılar. Paşanın cümle askeriyle hıdmetinde olan Ağavat taşra da kalub paşa da iki bin mikdarı adamla sarayında kaldı. Cümle tedbirlerde taksir olmayub kal'adansarayı topa tutmaya başlayacakları zaman araya eşraf ve a'yandan müsallihin girüb *"Bre aslı yokdur"* diye yençeri ağasına, çorbacılar hil'at-ı fahireler giydirildi. On kisede hak sükût ihsan olundu böyle def'i fesad eyledi. Bundan on gün sonra zilka'ade ayının onuncu günü bir âdem Azerbaycan kapusundan girub bir hımar yükü pürçüklü havuc getirerek doğru mahkeme-i şer'i mübine geldi. Emir Buhari Şeyhinin damadı faziletli molla efendinin huzuruna girüb *"Sultanım! Bir hımar yükü havuc getirdüm, eşegim bağırmadan kal'adan yeniçeriler çağırmadan, paşa kullarını başına kığırmadan benim şu havucuma bir narh vere"* deyince kadı mahkemeyi bend edüb

¹¹⁵ Hacı Mahmut Efendi, **Seyahatname**, s. 371

“Meramin nedir? Yahu” der. O da “Erzurum’u Müsellimiğe zabt etmektedir” diye cevap verir. Heman molla işi anlayıp yerinden kıyam ile “Hoş geldin Müsellim ağa” diyerek der-akab Erzurum kapularına sed etdirir. Yeniçeri ağasına ve çorbacılara, a’yan vilayete haber gönderir, paşaya da duyurur. “Müsellim” ki artık paşanın bir şey yapacağından korkusu kalmadığından esbab-ı ihtişam ve yeniçeri ocağıyla paşa divanına gelüb hattı şerif ve evamir-i padişahi kıra’at olundu. Meğer Erzurum vâliliği (Gürcü Koca Mehmed paşa) ya ihsan¹¹⁶ olunmuş. Paşa efendimiz “Allah mübarek eyleye!” deyüb müsellime kabayı Fahir giyidirdi. Fakir müsellim me’eddebane gerüye giderken halkın ettiğine basub zir ve zeber oldukda “Aman Sultanım! Ben emir kuluyum suçum yokdur. Aziz paşan için beni asma” deyü feryad etti. Meğer evvelce “Paşa müsellimi salb etmek için divanhanede bir makara yaptırdı” depo şayi’ olmuş. Müsellimin havuc ve hımarla mahkemeye gitmesine sebebe bu imiş. O esnada müsellimin aklı başına gelüb paşa efendimize hitaben: “Sultanım! Heman yarın ale’s-sabah kal’adan çıkub üç günde tedariğinizi görek elbette bu şehirden çıkarsınız!” deyince paşa efendimiz pür-hiddet olub “Bre urun şu kahbeyi, bak’a mel’unun teklif-i mala yutakına. Ben destur-ı mükerrerem olan buda öyle bana ilhah ve ibram eder!” deyince çorbacı Hâlil ağa arabaya girüb paşanın derun-ı kal’a da bir hiffete oturarak sonra gitmesine karar verildi.

2.14. 1057 SENESİ ZİLKA’DENİN ON SEKİZİNCİ GÜNÜ

ERZURUM’DAN ŞİDDET-İ ŞİTA’DA İSTANBUL’A AZİMET

Evvela Revan Han’ı tarafından üç bin baş karban (Yezdan baş) Nam Şah otağı ile geldi. Bunları çözdürerek kanun-ı şer’i üzere gümrükleri alındı. Gümrük emini (Tatus) nam Ermeninin feryadı işitilmedi. Dört yüz kırk kise kadar gümrük alınub alay-ı azim ile Erzincan kapusundan taşra çıkub bazarbaşı değirmanları nam mahal ferahfezada meks olundu. Erzurum a’iyasanından birçok hedaya ve beraya geldi. Dört çuradan güne gün ağavat gelub dairemiz azim oldu. Erzurum da kahice güzel hava, kahice kar ve boran ile meks ederken Bağdad Vâlisi Sâlih Paşa Kethüdası İbrahim Paşanın vefatı haberiyle yüz atlı iç ağaları, yetmiş aded kapucu başları, yedi bayrak¹¹⁷ yedi yüz yiğit sarıcası, üç bayrak sekbani gelüb cümlesine müstevfi ta’inat ihsan olundu. Paşa, İbrahim Paşa için hayli ağladı. Ertesi gün der’i devlet tarafından (Tokmak Haseki) nam bir ulak gelüb şu emri şerifi getirdi: “Sen ki vezirim Mehmed

¹¹⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 372

¹¹⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 373

Paşanın mukaddema selefin Süleyman paşa Acem'in isyanını azamet etmekle Sen Eyaletinin askerleriyle Revan derneğine me'mur etmiştim. Batiu'l-harekelik idüb gitmede tekasül etmişsin. Gerekirki emr-i şerifim vardıkda bir an durmayub ber-vech-i arpalık sana ihsan eylediğim Kars eyaletine gidesin. O serhadları hıfz ve hırsaset üzere olasın. Alamet-i Şerifime Ahmet-i şerifime itimad kılasın” Emri şerif kıra'atından sonra hasekiye üç kise harc-ı rah virüb Asitana tarafına yolladı. Kendisi de herçe bad-a bad diyerek Kars eyaletine girmeyüb Asitane cihetine mütevccih oldu. Evvela Erzurum dan canib-i garba üç saat giderek (Kan) karyesinden menzil aldık. Erzurum sahrasının vasatında me'mur bir köydür. Yine o sahrada canib-i garba 5 saat giderek (İliçe) karyesine geldik. Erzurum sahrasının canib-i garbiyesi nihayetindedir germab-ı latiftirki Akkoyunlu padişahlarının hayrat ve haşeratından alarak üzerinden kubbesi vardır. Havuzunun içi kum döşelidir. Suyu Kemal-i suhuriyette değildir. İ'tidal üzeredir. Suyunda şa'ir-i ılıcalardaki kükürt rahiyesi var. Cerebe ve Beras altına nafidir. Buradan garba beş saat giderek (Hınıs) karyesine vardık. İkiyüz evli köydür. Yine garba beş saat giderek (Mama Hatun) karyesine geldik. Bir dereli yerde kayalar dibinde ikiyüz Müselman köyüdür. Bir beyaz yalçın kayalar dibinde (Mama Hatun) Ziyaretğahı vardır. Akkoyunlu Padişahlarının Hatunlarından bir sahibü'l- hayrat imiş. Evkar-ı miriye muzaf olmağla imareti haraba yüa tutmuştur. Burada yine garba giderek (Kütûr) karyesine geldik. Me'mur köy ve ze'ametdir. Buradan evrat nehri üzerinden bir haşet-i hamedan köprüden ubur olunur. Paşa burada üç gün¹¹⁸ ikamet edüb hakiri Kemah Kal'asına Tuzla emini Emir Ahur Hasan Ağaya gönderdi.

2.14.1. Kemah Kal'asına Azimet: Kütûr köyünden kalkub Fırat Kenarınca me'mur yerlerden 9 sa'at giderek (Şirim) karyesine geldik. Kemah hududundadır. Buradan yine cenuba Fırat nehriyle 7 saat geçerek (Emin) karyesinde menzil aldık. Bu da Kemah hududunda olub Tuzla emininin hassıdır. Buradan yine Fırat kenarınca giderek (Kemah) Kal'asına geldik.

2.14.2. Evsâf-ı Dar-ı Felah Ya'ni Ka'la-i Kemah: Eski kisralardan birinin binasıdır. Sonra Uzun Hasan'ın iline girub Timur muhasarasına uğramışsa da mukavemet etmiştir. Sonra Sultan-ı Selim Evvel Şehzadelğinde Trabzon da iken bir takrib ile bu kal'ayı feth edüb içine asker koymuştur. Sonraları Şah İsmail isyan

¹¹⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 374

ederek bu kal'ayı kabza-ı tasarrufuna almıştır. Sonra Sultan-ı Selim müstakil padişah oldukda ilk önce Acem'e İlan-ı Gaza edüb derya-misal askerle Anadolu içinden gelerek bu Kemah Kal'asını muhasara etmiştir. Kal'a (Bıyıklı Mehmet Paşa) yed-i ile feth edildikten sonra daha birçok kal'alar alarak Acem içlerine doğru ilerlemiştir. Kal'a-i tahrir Süleyman üzre Erzurum Hanında Kuruçay Voyvodalığı hükmündedir. Erzurum Paşasının Hass ve Subaşlığıdır. Üçyüz akçe ile niyabettir. Kercas Kuruçay şehri adlarındaki nahiyelerinden kadısına senevi üç bin guruş hasıl olur. Kavmi Şer-i Resul-i mübine muti' ve munkaddırlar. Bir Hâkimide Kal'a dizdarıdır. Beş yüz Kal'a neferatı olub Tuzladan vazife-i mu'ayyenelerini alırlar. Yeniçeri serdar ı sipah Kethüdayeri nakibü'l-eşrafı ayan ve eşrafı vardır. Bir hâkimi de Fırat nehrinin karşı tarafında bir saat mesafedeki yedi yüz haneli (Kömür) karyesinde oturan Tuzla emindir. Kardan beyaz Kırşehir tuzundan leziz tuzu olurki meşhur-ı afaldır. Hep bu Kemah şehrinde alırlar. Bu şehrin bir memduhuda bunda olan rakik ve kavi çadır bezitirki meselenin bir diyarda olmak ihtimâli yoktur. Rum elindeki (Dırama-tırama) bezinden ala nazif gibi bezi olur. Hatta elsine-i nosta "*Kemah Bezi*" Erzincan kozu Bayburd'un kızı deyu darb-ı mesel olmuştur. Kömür karyesi civarında bağlardan cereyan eden Kömür suyu Gercas dağlarından gelib bu Kemah Kal'ası dibinde bir gün mesafedeki (Sultan Melik Gazi) tekyesi kurbunda Fırat nehrine munsab ve melaki olur. Bunun takriben mukabelesinde (Mebarik) karyesi vardır. Bunun takriben mukabelesinde (Mebarik) karyesi vardır. Me'mur köy olup Erzurum Kal'ası kullarının hassıdır.

2.14.3. Hikmet-i Hüda: Bu mebasirin köydeki mağaraların içinden mah-ı Temmuzda cereyan eden ab-ı zülâller dönüb buz olur. Aceb hikmet-i perverdigardır. Cümle vilayet halkı (Katık peyniri) tabir ettikleri peynirlerini bu mağaralarda hıfz ederler. Böyle bir serdaptır. Bu yerlerde Erzurumdan gelirke Fırat Nehri üzerindeki bir göz büyük köprüden ubur edüb beşyüz adım kadar yokuş yukarı (Kayan) nam kayalı yerleri aşmalıdır. Eflabe ser çekmiş kayalardır. Kal'aya çıkarken bu kayan kayaları sağ canibe düşer. Derk-i Esfel ve Cah-ı Gayya gibi uçurumdur. (Ayn-ı Munzır) dedikleri nehrick dahi buradan Fırat Nehrine karışır. Bu çay Cebel-i Munzırdan tulû' edüb şehrin bağçeleri içinde (Salmi) deresiyle birleşip kayan altında Fırat Nehrine karışır. Berrak, saf bir ab-ı hayat gibi su kaynar. Bu mahalle karip "*Ali Kayası*" derler bir kaya vardır. Bu şehir halkının zu'munca Hazreti Âli gelip belini dayayarak istirahat ettiği için hala bile ağrısına mübtela olanlar ol kayaya belini

kaysalar şifayab olurlar derler. Amma hâssâsı¹¹⁹ Allahtandır. Şehir ahâlisi bu kaya “*Kirli Kaya*” derler. Bu kayadan yokuş yukarısı gayr-ı Müslim varosudur. İki han, iki hamam, bir ulu cami var. Hamamının birisi mahkemeye muttasıl çorbacı hamamı diğeri de kayana karib Fırat Nehri kenarında “*Kethüdayeri Hamamı*”dır. Varoş etrafında ribat yoktur. Bu varoşdan yukarı Kal’a-i azimi evce ser çekmiştir. Kamah Kal’asının eşkâli Muhammes el-şekli, şeddadi bina bir kal’a-i zibadır. Burç ve baruları büyük taşlarla yapılmıştır. Erzurum serhadinde naziri hemen yoktur. Ama Fırat Nehrine aşırı sehel havalesi var. Ama ondan zarar isabet etmez. Kibleye nazır bir kapusu ile ondan içeri iki kat kapuları vardır. Üçüde murassa, metin demir kapılarıdır. Kadleri yirmi yedişer karış olub üç kantar ağırlığında gülleler atarlar. Şurası garipki böyle ağır, acayip kalkıp inmesi müşkil topları bu yalçın kaya üzerine nasıl çıkarıp da vaz’ etmişler. İçerideki kapusunun atabe-i âlisi üzere bir gürz-i pehlivanı birtir ve keman Hazreti Âli asılmıştır. İç kal’ada toprak örtülü altı yüz kadar hane vardır. Lakin dar mahallede vaki olmuş bağısız bağçesiz evlerdir. İçerisinde (Kara Yakuboğlu) nun (İbrahim Çelebi) nin hanelerinden başka bağçeli hane yoktur. Kal’a içinde mu’attal araz-ı hâliye çoktur. Hatta hâli olan yerlerde beş aded buğday anbarı var. İçerisi Selim Han’dan beri pirinç çeltiği ve darı ile doludur. Gören bugün harmanından gelmişde der-anbar edilmiş zanneder. Hin-i muhasarada asker bununla Kefa kınırlar. Bu iç Kal’ada onbir mihrab vardır. Üç camidir. Kal’a kapusundan içeri (Beğ Cami’) gayet kebir ve tarzı kadimdir. Bir Kargir minaresi vardır. Bundan ma’adası tahta minareli olub diğeri minaresiz mescitlerdir. Kal’anın simâlinde şehitler kalesi üstünde büyük, küçük otuz iki adet top vardır. Kapudan aşağı kayadan kesme suyolu ile ta aşağı nehre iner suyolu vardır. Hin-i muhasaradan su alub¹²⁰ def-i ateş ederler. Aşağıda biri birine karib üç aded su sarnıcı vardır. Birisi ab-ı hayat, biri güherçileli su, diğeri tuzlu sudur. Bu şehrin güzelleri Memduh-ı alemdir. Şehir Erzurum hakinde olub ahâlisi Türk’tür. Amma garib dost, metdin, haluk âdemleri vardır. Mahsulâtından çadır bezi beyaz ve leziz tuzu, “*Katık peyniri*” ta’bir ettikleri katmer peyniri meşhurdur. Midillinin lor peyniri ve Şam-ı Şerifin karişe peyniri gibi peynirlerden ter ve leziz ve seri’u’l-hazmdır. Biride mevsim-i rabi’ada bu şehrin dağlarına selva namında bir tuyur-ı elhi gelüb bu setan ve dağlarına konar. Kemah halkı bunun mevsimini bildiklerinden varub kuşu sayd ederek tüğlerini yolub tuz ile turşu ederler. Kış vakti tenavül edrler. Gayet leziz

¹¹⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 376

¹²⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 377

kışdır. Makvi lahmi vardız ellerinden kurtulan kuşların kısmi sa'ir sehel yerlere göçerler. Eytalar karbında Kend Efendi ziyareti ile cısr başında Melik Gazi Sultan ziyareti vardır. Şehr-i şehrah üzerinde vaki olmadığından kaban yolu değildir. Taşlık bir yerde vaki' olub Fırat nehri Dumlu Sultan cebelinden gelüb bu şehir arazisini sular, bu kal'anın kayasını dolanub canib-i garba ceryan ederek İzoli ekradı içinden ubur ederek Bingöl'den sonra Murâd nehrini de alub sonra Fırad nehri Malatıyye kurbunda Kömür Han'ı geçidinden ceryan eder. Harput, Eğin, Palu, Diyarbekir gibi mahallere gitmek isteyenler Fırat'ı gemi ile geçmeyince ubur edemez. Şehri üç gün temaşadan sonra paşanın malı olan Kuruçay voyvodasının muhasebesini görüb bevaki malından yedi yüz guruş alındı. Hakire ücret-i kâdem olarak yüz guruş virdiler. Tuzlaemini Emir Hasan Ağadan bakaya mal için yüz elli guruş aldık. Buradan giderek sa'ir işlerimizi görüb avdetde yine bir gece Kemah'da mihman olduk. Ertesi gün ale's-sabah Fırat nehri kenarınca 9 sa'at giderek Şürim karyesine geldik. İki yüz haneli bir köy ve zeamettir¹²¹. Buradanda Fırat nehri kenarınca kah kah sai'b yollar ile 10 sa'atde Cibici Han'ı menziline vardık. Zaman-ı kadimde abadan ve şadan bir mekan imiş. Yine canib-i şimale giderek Fırat nehrini sağ canibimizde koyduk. Buradan kalkub bir vasi' sahra içre giderek Cimin karyesine geldik. Azerbaycan hakinde ma'mur bir köydür. Ketesi, keşkeği meşhurdur. Bu mahalde azim vezni üzre dipi ve boran ve karlar zahmetini çekub canımızdan bizar aldık. Buradan kalkub ileri Erzincan kal'asına geldik.

2.14.4. Erzincan Kal'ası: Sırf Erzurum malıdır. Burası bir bağ-ı irem misal behşet olub niçe bin mülük bu kemâlin olmak için sırf iktidar etmişler. Nihayet 855 senesi padişahı olan Sultan Zahiredin Yıldırım Bayezid Han'ın (Yıldırım gibi) dört çevresindeki düşmanlarından intikam ne canibine müteveccih olursa Mansur ve muzaffer olduğunu görünce Amas'ya kal'asının fethi günü Amasya'ya Erzincan kal'asının miftahlarını Yıldırım Bayezid'e teslim ettiğinde Hazreti Padişah kemal-i kereminden Erzincan tahtını yine Sultan Zahirreddin'e ihsan etmiştir. Lakin sene-i hutbe Yıldırım Bayezid namına okunmuşdur. Bu hâlin üçüncü senesinde Sultan Zahirreddin merhum olduğunda memleketi Kara Koyunlu şahlarından Kara Yusuf'un eline girmiştir. O dahi yedi sene kadar mutasarrıf oldukdan sonra Timur-u bi-nur zuhur eylediğinden Kara Yusuf havfindan taht ve rahtını bırakub Bağdad hâkimi Sultan Ahmed Celayir ile Yıldırım Bayezid Han'a firar ederek zal himayesine

¹²¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 378

sığınmışlardır¹²². Timur bu iki padişahı Yıldırım Han'dan istediysede vermedi. “Şehrinden, mülükünden tard ile” dedi. Lakin Yıldırım Bayezid Han Timur'un sözüne bakmadı. Bu vak'a Timur'un Osmanlılar ile tezaine sebep olmuştur. Timur derya-misal asker ile Yıldırım Bayezid Han üzerine gelirken Kara Yusuf ve Sultan Ahmed Celayir dahi Adalya dan gemilere binüb Mısır'a kaçarak (Sultan Berkuk) dahi düşmüşlerdir. Beri tarafında Erzincan taraflarına (Uzun Hasan) Mâlik olarak burada sikke ve hutbe sahibi olmuştur. Hala Mevlevihane kurbunda darbhaneşi zahirdir. Beri taraftan Yıldırım Bayezid İrtihal-i Canan-ı Âli olub Erzincan'da ise Uzun Hasan müstakil olmuştur. Yıldırım Handan sonra şehzadeleri Musa, İsa, Süleyman ve Şehzade Çelebi Sultan Mehmed müstakil padişah olmuştur. O zaman Uzun Hasan'la uğraşmağa vakti olamadığından Uzun Hasan ta feth zamanına kadar Mâlik-i Osmaniye el uzatmakla vakit geçirmiştir. Nihayet 878 senesinde Fatih bunu meşhur savaşda mağlub ederek ve bütün Erzurum ve Erzincan taraflarını alarak buraların ikinci fethi olmuştur. Sonraları Bayezid Han asrından Sultan-ı Selim Şehzadelikle Trabzonda vâli iken Şah İsmail bir takrib Erzincanı zabt etmiştir. Sonra Sultan Selim taht-ı Osmaniye şan ve şevketle culus ettikde Şah İsmail üzerine ordu çıkub Erzincan muharasına gelmiş 921 senesinde bila harb aman ile bu Erzincan'ı almış. O halde Erzincan fatih-i sâlisi olmuştur. Süleyman Han tahriri üzre. Erzurum Hanında Paşa hassından mefraz olub hâkimi subaşıdır. Yüz elli akçelik şerif kazadır. Nevahi ve Karyesi vardır. Kadısına altı kise cülus olur, hükümettir, Şeyhülislamı, nakibü'l-esraf, sipah kethüdayeri, yeniçeri serdarı, yüz elli aded erbab ticaret kal'a nefareti vardır. Hâkimleri muhtesib ağası ve şehir naibidir. Kal'ası bir düz sahra-yı ferah-fezanın ortasında murabba'-i el-şekil serakin bina bir küçük kal'a-ı ra'nadır. Ama dört duvarı gayet alçaktır. Dört çevresinde kulleberi metanet üzere değil kal'a kadimdir. Handaki dairen-¹²³ madar alçaktır. Abaza Paşa Erzurum'da isyan ettikde hanedeki burc ve barularını tamir edüb muhafaza ettiler. Lakin Abazadan kurtuluş olmadığından naçar Kal'ayı ona teslim eylediler. Bir demir kapusu vardır. Taşra varoşundan şehre handakdan cısr ile ubur olunur. Derun-ı Kal'ada iki yüz aded bağısız bağçesiz evi, bir cami'i var. Sair imarâtı yok. Zira Kal'a içi tar mahaldir. Taşra varoşunda bin sekiz yüz kadar evler var. Fevkanileri nadirdir. Hakir, Kebir yetmiş mihrabı var, yedisi cami'idir. Yedi kadar tekiye-i dervişanı vardır. En meşhurları (Hazreti Mevlana Tekiyessidir) olub dürununda her gece dur Mevlana

¹²² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 379

¹²³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 380

olur. Evlad-ı Mevlanadan Çelebi Efendi dahi tekiye sahasında metfundur. Evkafı köydür. Kütüphanesinden Hazreti Mevlanın Hat desihle bir kelam izzet birde mesnevi-i şerif ardır. (Tekiye-i Abdulkadir Geylani) dahi meşhurdur. Hamamlarının en meşhurları bir KâlemHamamı ile İskender Hamamadır. On bir kadar Han-ı azimi vardır. Kırksekiz mahallesinde kırk mektep atafeli var. Ulema, suleha ile talebesi çok olduğundan her cami’i ve mescidinde hasbi dersamileri vardır. Kafîye-i funün tedris olunur. Zeki, reşid ve necib sahib-i fehm, musalli, haluk, hâlim âdemleri vardır. Cümlesi “*Hayru’s-siyabu kasirun*” hadis-i şerifiyle amel edüb kısa esab geyerler. “*Şöhret afettir*” deyü harir libası giymezler. Cabeca Güzelleri çoktur. Ama kadınları Adeviyye-misal afife olduklarından çargırar ile meşturlardır. Ayaklarına çizme başlarına diba sürer, arakan giyip gezerler. Küçük kargir bedastanı var. Cami’i zi kıymet malları onda mevcuttur. Çarşısında elli, yüz kadar muhtasar dükkânı var. Havası oldukça sehildir. Şark tarafında dağ aşırı Erzurum iki konaktır. Buraya kar yağar. Fakat üç günden ziyade durmaz. Yaz kış sebzesi eksik değil. Her hububatı firavandır. Mekulatından yetmiş dürlü abtar armudu meşhurdur. Hatta paşaya buradan on yedi dürlü abdar armud verdiler. (Avnik Üzümlü) yenisi gelinceye kadar kalır. Zerdalüsü, armud kurusu, kurusunun beyaz¹²⁴ ve sarısı, moru, siyah dudu meşhurdur. Çarşı ve bazarında dut kurusu bey’ ettikleri gibi yük yük sair diyarlarada götürürler. Başka tımarı vardır. Guna-gun dut bekmezini günlük ve bahar ile terbiye ederler. Bir kasesinin içine taze hayat verir. Mesireleri çoktur. Meyveleri iki günde seyishaneler ile Erzuruma götürülür. Erzurumu meyve ile ganimet eden bu şehirdir. Ziyaretgâhları bağçeler içinde (Hazreti Hızır Makamı) Asitane yekte bir aşiyandırki ziyaretgâh afamdır. (Ziyaret Mevlevihane Şeyhi Hâlid Efendi) (Ziyaret Veziri Hemdem Paşa) Sultan Selim vezirlerinden olub Çıldır gazasına giderken ve katl ederek bu şehirde defn edilmiştir. Daha çok ziyaretleri vardır. Fakat malumumuz değildir. Bu şehirde üç gün paşa ile meks edüb Kemah Tuzla emininde ve Kuruçay subaşısından tahsil ettiğimiz malları aldık. Ahâli-i Vilayet Paşaya azim ziyaretler ettiler. Bir sürür ve şadmanı içinde iken asitane tarafından bir ulak gelüb (Varvar Âli Paşa) nın Celâli olduğunu haber verdi bir de mektub götürdü, paşaya vererek Varvar Âli Paşa imdadına defterdarzade efendimizi davet eyledi. Getirdiği mektubun meâli şu idi: “*Benim oğlum! İbrahim Hanın veziri Hezarpare Ahmed Paşa bizi Sivas eyaletinden azl etti. Asitane-i sa’adetten cümle vüzerâ, vükela ve ayandan mektublar*

¹²⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 381

ile vâlide sultandan tezkireler geldi. Hepside” ayak sürüyerek derya- misal asker ile Üsküdüre gelüb şer’ ile da’vam var diye veziri, cinciyi, müftüyü ve mülakkab kadı askeri, bektaş ağayı, çelevi kethüdayı, Müslihiddin Ağayı, Kara Çavuşu isteyeceksiniz.” demişler. Benim oğlum bin azim asker ile Sivas’tan ma’zül olub der-i devlete Çavuşzade Mehmed Paşa oğlum, İbşir Paşa oğlum, Şehsüvar oğlu, Gazi Paşa oğlum, Kutahiyye Paşası Küçük Çavuşoğlum hasıl-ı kelam üç vezir, yedi mir-i miran, on bir mir-i liva ile ordu cem’i edüb gitmek üzereyim. Eğer sende Ahmed Paşa’dan başını kurtarmak istiyorsan Tokat Kal’ası altında seninle mülakat edelim. Yek dil ve yek cihet olub der-i devlet tarafına gidelim¹²⁵. Bu mektub paşaya Erzincan’da yetişib kıraat edilerek mâli ma’lumu oldukda cümle ağaları cem’ etti. Onlarla meşveret eyledi. Cümle levendler “uğruna ölürüz” demeleri üzerine bu niyete fatiha tilavet olundu. Varvar Âli Paşa ile beraber celâli olmağa azim edildi. Önce tuğlalarla Alacaatlı Hasan Ağa, bin güzide askerle zahireciler, kilarca, matbah emini konakçı olub tâlia-ılığa gittiler. Varvar Âli Paşayada Siyavuş Ağa ile İnşaallahur-Rahman senin ile Asitane tarafına gitmek üzereyiz diye mektublar gönderildi. Bu halleri görüp Hakirin aklım başımdan gitti. Bu kadar mal ve menal katarları bu şiddetli ne yapacağım diye gece gündüz tesviş ile düşünmeğe başladım.

2.14.5. Kışın Erzincandan Varvar Âli Paşa’nın İmdadına Gittiğimiz: Evvela Erzincan’dan Şimala 7 saat giderek (Başhan) menziline, Andan (Erzins) Karyesi menziline geldik. Burası ma’mur ze’amet olub Ermeni ve Müslüman köyüdür. Yine canib-i şimal 6 saat giderek (Şeyh Menan) karyesine vardık. Bu zat havacegandandır. Bir asitane-i kebirde metfundür. Ziyaretğah erbab hacettir. Buraya karib (Barü) köyünde Hazret-i Behlül Semerkandinin ziyaretğahı var. Hasankal’asından üç saat mesafede araz nehri üzerindeki çoban köprüsünün banisi (Çoban Kurduman Şah) da burada Behlül Hazretleriyle bir mahalde medfundur. (Zağapa) deresindeki defineye dahmen-küsalık ederken o mezâlîm gencineden bir ateş zahir olup (Melik Çoban-ı Kurduman) cümle tevabi’iyle helak oldu, diye yazmışlar. Amma aca’ib muhibb-i hayrat server etmiş. Tiflis Kal’ası kurbunda araz nehri üzere Altun halkalı cisri “Çoban Köprüsü” dedikleri cisr dahi anındır. Tarihleri üzerlerinde namına masturdur. Rahmetullahi aleyh¹²⁶. Buradan yine kalkub canib-i şimale 8 saat giderek (Ezinderler) karyesine vardık. Tercan nevahisi derununda ma’mur bir karyedir.

¹²⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 382

¹²⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 383

Buradan yine şimale 4 saat giderek (Toptan Ahmed Ağa) menziline vardık. Ahmed Ağa Paşaya bunda an gün ziyafet etmeyi rica etti on günlük aram için çavuşlara tenbih olundu. Cümle askere köylerde konak ta'yin olundu. Hakir dahi paşadan izin alıp Ahmed Ağa adamlarıyla canib-i şarka Şebin Karahisar deresi kenarınca giderek (Şebin Karahisarına) geldik.

2.14.6. Evsâf-ı Şebin Karahisarı: Karahisar Şarkı-buna “*Şebir Karahisarı*” dahi derler. İki Karahisar vardır. Biri bu Erzurum hakkındaki adına Karahisar-ı Şarkı derler. Diğeri Anadolu hanında Afyon Karahisarı vardır ki adına “*Karahisar-ı Sahib*” derler. Karahisar denmesine sebep kal'ası taşlarının siyah olmasıdır. İlk ibtida hâkim-i mülük heykaniyeden (Kayamanlar) dir. Sonra Trabzon'daki Rumların eline geçmiştir. Sonra Ebü'l- feth feth edüb Selim Han derununda tahrir edilerek başkaca sancak beyi tahtı olmuştur. Beğinin hassı 13.000 akçedir. Livasında 32 zea'met, 94 tımar vardır. Paşası askeriyle iki bin kadar askeri olur. Paşasının senevi kırk kise hasıl olur. Nice kereler arpalık tarıkıyla üç tuğlu ihsan olunmuştu. Hatta burası Ahışa veziri Sefer Ağa'ya ihsan okumakla onun âdemi ve müsellihi derviş ağa buradan elli bin guruş hasıl etti derler. Yüz elli akçelik şerif-i kazadır. Kadısına senevi dört bin guruş hasıl olur. Şeyhülislamı nakibü'l-eşrafi, ayan ve eşarafi vardır. Sipah kethüdayeri Topan Ahmet Ağadır. Yeniçeri Serdarı, Subaşı, Müftüsü, Kaban emini, Kal'a dizdarı, yüz elli kadar tımarlı kal'a nefaratı vardır.

2.14.6.1. Evsâf-ı Kal'a-i Şebin-i Karahisar: Asumana ser çekmiş bir kuh-ı bülendin ta zirve-i a'lasında müsebbâ' el-şekli bir kal'adır. Yeknazarda direksiz ve serensiz kolyon gemi gibi görünür. Yedi tarafında da duvarlarının yedi yetmiş zira'adır. Yetmiş burc¹²⁷ yüz bedendir. Muhiti üç bin altı yüz adımdır. Dört çevresinde cah-ı cahim var dereleri olduğundan handakı yoktur. Üç kat kavi demir kapuları vardır. Gece gündüz niğebanlar muhafaza ederler. Çünkü Karadeniz'e yakın köylerin ahâlisi kazak havfindan zi-kıymet mallarını hep bu kal'aya saklamışlardır. Kal'a içinde yetmiş kadar ev var. Amma evleri dar, susuzluktan halkı aştan ve zardır. Hımarlar ile ta aşağı nehirde su getirirler. Suyolları var. Fakat muhasara vakti işler. Kal'a içinde su saharnıcı, buğday anbarlarında yüzyıllık darı ve pirinç çeltiği bulunur. Lakin iç ili olduğundan cebehanesi, büyük küçük elli pare topu kal'asına göre az verilmiştir. Neferatının nısfı defterdarzade efendimizin tımarıyla

¹²⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 384

Konyaya kaldırıldı. Bu Kal’ada müfid ve muhtasar Ebü’l-Feth Cami’i vardır. Sair-i imarat camileri aşağı varoşdadır.

2.14.6.2. Varoşu: Dokuz mahalle, bin altıyüz toprak örtülü hanedir. Hane revzenleri şimale nazırdır. Cümle kırk iki mihrabdır. Salat-ı Cum’a eda olunur camilerdir. Üç tekiyesi, iki hamamı, dört hanı, yedi mekteb sıbyanı, yediyüz elli kadar dükkânı var. Çarşılama o kadar müzeyyen değise de Topan Ahmed Ağanın yaptırmış olduğu kargir bedestan kadar yeni dükkanları havidir. Ortası şahrahdır. Üzeri mestur olup iki başında kavi kapıları vardır. Her gece kapanır, nigehbanlar var. Bir arsla- bu bedestanın şehre nazır kapusunun iç yüzünde kapu üzere bir taht-ı revan vasi’ üzerinde bir arslan derisini penbe ile doldurmuşlar. Gözlerine iri turunç kumaşlar ağzını ejder-i heft-ser gibi açıb dilinin yerine kırmızı keçe parçası kumaşlar iri dişleri var her biri hançer-i türkmaniden nişan verir. Burnundan kuyruğunun nihayetine kadar kırk beş karıştır. Bu arslan pek asi imiş yedi sene bu dğlarda yaşayıp koyun ve keçi ve sığırlarının kökünü kesmiş ve yaya yaya hil mahmudi gibi şişmiş ara sıra köylere de¹²⁸ saldırub katır, eşek, deve, insan-u şikar etmeğe başlamış. Ahir-i kar kolu kuvvetli canın birisi çatal kurşun ile bir aslanı kellesinden urub hurd ve haş etmiş, ale’l-fevr arslan ölmüş. Postunu yüzüb Tapan Ahmet Ağa’ya götürmüşler. O da ibret-i âlemiçün bu taht-ı revan koyub bedestani kapunun iç yüzüne asmışdır. Amma Hûda âlim, anı gören zi-ruh zan eder. Dört ayağı umude benzer, pençeleri arvana devetabanına benzer. Kellesi husrevani küpe gibi, lakin bu arslan Bağdad, Hille, Cevazir, Kurna arslanları sevimli değil, asfaru’l-levn olub Engürü keçisi gibi tüyleri bir karış olub burma burma sarkmış, mehib, acebe lika bir esedir. Bu dağlarda bu kıyafetde arslan hiç görülmemiştir. Anınçün hayvan bilen canlar buna “Çölden azame” dediler. Bu Karahisar’ın sarp dağlarında kaplan, tavşan, yaban koyunu, yaban sığımı, zerdeva, sansar, sırtlan, kurd, andık kurdu, kara kurd, tilki, çakal gayet çokdur. Bir kere Karadeniz’den çıkub garet için bu dağlara tırmanan Kazaklar’a kaplan ve kurdlar parçalamış. Merdudları av alayım derken yırtıcı hayvanlara şikar olmakdan can kurtaramamışlardır deyü nakl ederler.

2.14.6.3. Ve-Mine’l Acaib: Bu şehirde bir berber dükkânı önünde bir ma’sum-ı pak gördüm. Babası yanında durub ayende ve revende o masum için sadaka rice ettirdi. Amma masum tahminen sekiz ve dokuz yaşlarında idi. Sani’ Ezel hikmet ve

¹²⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 385

kudretini izhar için bu gulam'a öyle bir baş halk etmişki ad-u semud kavminden biri öyle bir baş meğer Akkirman'daki Salsal'in başı olarak halk olunmuş ola, Adana'a kabağı, Van lahanası, husrevani küp kadar var. Gerdeni ise fevl inceliğinde kadar bir şeydir. Bu nahif gerden o sıra acube-i nümayı tutmağa kadar kadir olamayacağından iki çatal çubuğun çatallarına keçeleri sarub ma'sumun kellesinin iki canibine o çatal ağaçları rabt edüb dayamışlar. Ağaçların uçları demir temrenli olduğundan yere sancmışlar. İşte gulamın kellesine¹²⁹ o çatal ağaçları zabt ediyor. Yoksa bir vech ile gerdenin başı gçtürmesi muhaldir. Gulam ensesini beraber dükkânına dayayub geleni geçeni temaşa ederek kolamakda idi. Bu kelleyi kalpak, serpuş gibi şeyleri setr edemeyeceğinden müdafilerde dokunmuş bi güne çuval at torbasını başına arakıye etmişler. Kaşları iki parmak kadar enli olub ördek zülüfü gibi büküm olarak kulaklarına varmış. Kulakları âdem kulakları gibi her biri Kürd çarığı kadar var. Gözleri önü kuşu gibi müdevver ve aladır gayet büyükdür. Kirpikleri siyahdır, burnu asma minkar olub Mora batlıcanı kadar var. Nefes alub verdikçe şakağı olmuş bargir gibi kanatları biri birine çarpardı. Ağzı o kadar büyük ki ufacıdan açsa bir karış olur. Bir hurde karpuzu güle güle bir sokumda tenavül ederdi. Otuz iki dişi var idiysede ikisi dudağından aşağı üst çenesinden sarkmış, diğer ikisi aşağı çenesinden yukarı dudağından dışarı çıkmışdı. Dudakları la'l-gün olub işteridir. Daima ağzından salyalari akardı. Saçı kıvrıcık olub kolları, göğsü bayağı masum gövdesi gibi idi. Parmakları incecik ve nane çöpü gibiydi. Hakir bu masumu görüb hayrette kaldım. Babasına hitaben: *"Baba! Bu masumun vâlidesi sağmıdır?"* dedim. Beli! *"Hala hayattadır"* dedi. Hakir *"Hamile ise karnındaki biraderini pek bağla. Beline mastarından medti tam olmadan döşe"* dedim. Babası sözünü anladım. Meramın latifedir. Amma vâlidesi *"Bu masumu doğurduğundan asla haberim olmadı. Birinci ve bi-renc-ü ve ana larkadak doğurdum"* dir dedi. Hakir: *"Baba! Bu ne hikmettir?"* *"Böyle ve çehre ile beni âdemde garib'ül ahd yerinmese halk olunmuşdur. Eye hiç zan-ı kalbin var mı ki böyle bir evlad sulbünden vücuda gelmişdir."* Dedim¹³⁰ Baba: *"Vallahi oğlum! Bir gün bu masumun vâlidesisiyle dağa odun kesmeye gittiğimizde rüculiyyetdir. Vecd-i halet-i merdan diyfana gelüb ilham ile dağda bir güleş etdik. O beni, ben onu yenerek can sohbeti eyledik. Ehlim bir ağaç altında istirahat ediyordu. Birde feza'-u ceza' ederek yanıma geldi. Arkasınca cam bedenli, büyük başlı, her bir a'zası efrad büyük bir hal anı kovalıyor kaça kaça eve geldik. Ehlim hasta ve hamile*

¹²⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 386

¹³⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 387

düşdü. Sonra bu ma'sum vücuda geldi. Başı günden güne büyümededir. Yaşı ise henüz dokuzdur. Başka ne olduğunu bilmem. Ehlim de bu heifi gördüğünden başka bir şey bilmiyor” dedi. Hakir: Baba! İnşallah bu çocuk büyüdükc kelleside büyürse seni oğlunla İstanbul'a götürelim. A'yan ve kibara temaşa ettirelim. Bu meya iki bin guruşun bini sana, bini bana” diye latife etdim.

2.14.7. Karahisar Şebi: Dağlarında bir gün kırmızı şeb olur. Kuyumculara yararlar, diyar diyar götürürler. Dağlarda murabba' muhammes, müsaddes, mühr-i Süleymani şeklinde bulunur. Kuyumcular bununla gümüş Ağardırlarmış. Cerrahlarda (sirkine) merhemine korar. Nahur olan yarayada bu şebden ekerler. Daha niçe hassası vardır. Şehrin lavaşe yufka ekmeğiyle ayvası meşhurdur. Üç gün kal'a dibinde Tapan Ahmed Ağa'nın ma'mur abadan bu bina ve cihanname sarayında mihman olub çarşıdan kahve şeker vesa'ir levazım alınarak hareket edüb Mağaroval ve Kurd derelerinden birinin bir çayı geçdik. Garb tarafa 6 saat giderek Yakub Ağa karyesi menziline vardık. Müslümanlı, Ermenili ma'mur zeamettir. Buradan yine garba Kerkük nehri kenarınca 5 saat giderek Koylıhisar deresyle Bogazkesen nam mahuf yerden geçdik. 8 saat giderek Hacı Murâd karyesine vardık.

2.14.8. Evsâf-ı Kal'a-i Hacı Murâd: Uzun Hasan vüzeasından “*Hacı Murâd* ¹³¹ *Han*” nam-ı vezir asaf-ı tedbirin binasıdır. Ebü'l-feth buralarda Uzun Hasan ile uğraşdığı esnada bu kal'ada bila-cenğ vezir Koca Mahmud Paşa'ya teslim olunmuşdur. Evce ser-çekmiş sa'ab ve metin bir kal'adır. Cirmi dairen-madar bin âdemdir. Cenub tarafına bir demir kapusu var, yüce bir püşte üzerinde olduğundan hendeği yookdur. Derun-ı kal'ada yetmiş aded evi vardır. Bir cami-i var. Buralarda bazardan eser yok, lakin bağ ve bağçesi cevizliği çokdur. Uçurum kal'aları dibinden ceryan eden Kerkük kenarında müfid ve muhtasar bir hanı vardır. Kal'a Şebin Karahisar hanında subaşılıkdır, Koylıhisar nevahisindendir. Paşa efendimiz barada bulub Şebin Karahisar meyvelerinden hedaya verdik. Gördüğümüz acaib-i berber nakl eyledik. Kal'asının medh ettiğimiz mütenna taaccub etdi. Buradan kalkarak canib-i şimale bir bir kuh-ı balaya uruc edüb 6 saatte Çavdar karyesine geldik. Zamet köydür. Buadan yine garba 5 saat giderek Ermeni karyesine geldik. Zeamettir. Buradan yine garba 4 saat giderek “*Yüksek Kilisecik*”i geçüb Kılarcı Veli Ağa karyesine geldik. Karahisar hakinde İskefsir kazasına bir kuh-ı bülendin dameninde

¹³¹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 388

iki yüz haneli bir köy olup Veli Ağa'nın zeametidir. Buradan garba giderek Başçiftlik karyesine geldik. Karahisar hakinde İskefsir kazasında Erzurum ile Sivas eyaletleri hududunda abadan karye olup evvelce tasvri geçmiştir. Buradan yine garba giderek Niksar kal'asına geldik¹³². Niksar karyesi'nin seyahatı tamamlandıktan sonra Çorum, Ankara üzerinden Üsküdar'a 1648'de vararak bu seyahatını tamamlamıştı

---

¹³² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 389

SONUÇ

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi XVII. yüzyıl Osmanlı Tarihi araştırmalarında önemli bir konuma sahip olup, başvuru kaynağı olarak arşivlerde, kütüphanelerde yerini almıştır. Türk Tarihinde buna benzer eserlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Günümüzden yaklaşık dört asır önce yazılmış o dönemle ilgili eşsiz bilgiler veren Seyahatname günümüzde bir kültür hazinesi durumundadır. Seyahatname Evliya Çelebi'nin gözünden XVII. yüzyıl Osmanlısının tarihine ve kültürüne ışık tutmakta, sonraki nesiller için o dönemi anlamada kaynaklık etmektedir.

Evliya Çelebi Seyahatname'si on ciltlik bir eserdir. Biz bu çalışmada giriş bölümünde, Evliya Çelebi'nin hayatı ve Seyahatnamesi hakkında bilgiler verdik. Birinci ve ikinci bölümlerde, 1641-1648 yılları arasında yapılan seyahatte Doğu Anadolu şehirleri, Azerbaycan, Gürcistan ve İran coğrafyasının geçtiği yerleri, güzergâh takip ederek inceledik. Seyahatnamede bu şehirlerin yazıldığı kısımları Hacı Mahmud Efendi tarafından basılan kaynaklardan faydalanarak inceledik. Bu belgeleri okuyarak günümüz Türkçesine çevirdik, dipnotlar halinde belirttik. Yapılan çalışma sonucunda özellikle adı geçen bölgelerin, şehirlerin XVII. Yüzyıldaki tarihi, yaşayışı, bazı bölgelerin lehçeleri, bölgede yaşayan kavim hakkında bilgi, bölgede hangi sultanların hüküm sürdüğü ve bölgenin tarihi hakkında bilgilere ulaştık. Ayrıca iklimi, bölgede yetişen meyve ve sebzeler, bölgenin mimari yapısı, kale yapısı hakkında önemli bilgiler tespit edilmiştir.

Bu çalışmada Seyahatnamenin Hacı Mahmud Efendi tarafından 1314 tarihinde İkdam Matbaasında basılan ve Süleymaniye Kütüphanesinin 963 numarada kayıtlı olan 2. Cildinin 94-111, 197-388 sayfalarında işlenen Anadolu'nun doğu şehirleri, Azerbaycan, Gürcistan, İran coğrafyası ele alınmıştır. 94-111 sayfaları arasında Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan Azak'a kadar Karadeniz'in kıyı kesimlerini seyahatinde Abaza diyarını konumuza aldık. Bu sayfa aralığı Abaza diyarını anlatmaktadır. 197-388 sayfalar aralığında ise Defterzade Mehmed Paşa ile Erzurum'a hareketi edişi ve seyahat ettiği yerler anlatılmaktadır. Yalnız burada doğu şehirleri baz alındığı için Niksar'dan çıkışla başlayan ve buradan itibaren Erdebil'e kadarki seyahati değerlendirilmiştir. Bu kısım birinci bölümü oluşturmaktadır. İkinci bölüm ise Çelebi'nin Erdebil'den Niksar'a dönüşünü anlatmaktadır. Çalışmada

güzergâh olarak Evliya Çelebi takip edilmiştir. Bu nedenle eserde bazı yerlerin daha sonra yazıldığı, güzergâhın harfiyen takip edilmediği görülmektedir.

Bu güne kadar Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerine çok miktarda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazılarıda eser günümüz Türkçesine çevrilmiş, bazılarıda ise eserde geçen bir bölgenin veya şehrin ayrıntılı incelenmesi yapılmıştır. Seyahatnamede yer alan hemen her çeşit konularla ilgili makaleler yazılmakta, konferanslar düzenlenmektedir. Bu çalışmalar sayesinde Osmanlı coğrafyasının XVII. Yüzyılı hakkında Evliya Çelebi'nin gözünden tarihi ve kültürel geçmişine bir yolculuk yapmak, diğer kaynaklarla karşılaştırma yapmak mümkündür.

Evliya Çelebi'nin Gözünden Erzurum Eyaleti: Çelebi Defterzade Mehmed Paşa ile Erzurum'a geldikten sonra seyahati dışında gümrük emini gibi bazı resmi görevleri de haiz olduğundan Evliya burada bir taraftan bu görevlerini icra etmiş diğer taraftanda Erzurum ve çevresini gezmiş, ancak Erzurum'un bazı yerlerini Erdebil'den dönüşü esnasında anlatmıştır. Buna örnek olarak Akçakale ve Tortum kalesini gösterebiliriz. Çünkü bu kaleleri Erzurum'da iken "*Erzurum'dan Emr-i Padişahiler ile Bayburd, Canca, İspir, Tortum, Akçakale'ye Gittiğimiz*¹" başlığı altında vermiştir. Çelebi Erzurum'un bazı yerlerini ise sefere giden orduya dahil olarak anlatmıştır. Buna örnek verecek olursak, "*Erzurum Eyaleti Kürdistanında Şoşik Kal'ası Üzerine Olan Seferimiz*²" başlığı altında Şoşik Kalesinin muhasarasını anlatmış ve devamında Hasan kalesi, Çoban Köprüsü, Hınıs Kalesini anlatmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki Çelebi ya önüne çıkan her fırsatı değerlendirerek gezdiği yerleri kaydetmiş ya da gittiği yerleri notlarına alarak uygun bir zamanda yazmıştır. Değerlendirdiğimiz bölümden yola çıkarak Çelebi Erzurum'un bir kısmını burada bulunduğu anda, bir kısmını savaş kfilesine eşlik ederek kalan kısmını ise Erdebil'den dönüşünde İstanbula giderken yazmış olmalıdır. Çelebi Erzurum ve çevresindeki kaleleri anlatırken Kalenin yapısı, kim tarafından inşa edildiği, kimler tarafından burada hüküm sürüldüğü, kalenin neferatı ve nüfusu, idari yapısı gibi birçok bilgiler vermektedir. Bunun haricinde katıldığı veya katılmadığı savaşlarıda anlatmaktadır. Biz de Erzurum ile ilgili anlattığı bilgiler hakkında kısaca değerlendirme yapmaktayız.

---

¹ Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 341

² Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatname*, s. 219

Çelebi'ye göre Erzurum ve çoğu kaleleri Azerbaycan civarında bir eyalettir. Kale, Akkoyunlu padişahlarından Erzen Bay Bin Soknar Bin Gündüz Bay tarafından yaptırılmıştır. Erzen Bay'ın ecdadı Mahen diyarından gelip Ahlât'taki kaleyi yaparak burada sakin olmuşlardır ve hala da burada bulunmaktadır. Osmanlının ecdadı Ertuğrul ve Süleyman Şah bu Ahlât'taki padişahların neslindedir. Daha sonra Erzurum ve Azerbaycan Uzun Hasan'ın eline geçmiştir. Bu dönemde Hasan kalesini Uzun Hasan yaptırmıştır. Erzurum eyaleti on iki sancaktır. Bunlar: Karahisar-ı Şarki Kığı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekman, Kuz Ucan, Tortum, Micingird, Mamrovan sancaklarıdır. Erzurum Paşa sancağıdır. Mal Defterdarının hassı 1.152.900, Zeamet Kethüdasının hassı 50.000, Tımar Defterdarınıninki 20.200 akçedir. Bütün Zeamet ve Tımar kılıçlarının adedi 5269'dur. Alay Beğlerinin bayrakları altında 12.000 askeri vardır. Kale içinde sakin olan nahiye ve yayabaşılardan Yeniçeri Ağası 7 oda, Dergah-ı Âli Yeniçerileri 1 oda, Topçu ve Cebeciler 1 oda, 6 bölük ağası vardır. Eyalette, hazine defterdarı, defter kethüdası, tımar defterdarı, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emmini ve kâtibi, alay beği ve çeribaşısı bulunmaktadır. İç kalede buğday ambarı ve yüz seksen adet topları vardır³ diyerek kalenin kim tarafından yapıldığını, sancaklarını ve Erzurum eyaleti hakkında bilgiler vermektedir.

Erzurum Kalesinin Yapısı hakkında, kalenin nereye, nasıl inşa edildiğini ve yapısını, Erzurum evlerinin yapısı ve hane sayısı hakkında bilgi vermektedir. Bayır üzerine köfek taştan yapılmış iki kat hisardır. İki hisar arası yetmiş adımdır. Hisar aralarında hendekler vardır ve bunlar üzerinden köprü ele geçilir. Kapılar arasında toprak bulunmaktadır, bunların bazıları kirpi misali toprak ile donatılmıştır. Minare misali bir kulesi vardır. Kulenin üstü tahta örtülüdür ve toprak vardır etrafta kuş uçurmazlar. Kesik kule namıyla anılır. Kale de bin yediyüz hane bulunmaktadır. Bunların tamamı toprak örtülüdür. Erzurumdaki bütün kasaba ve köylerin evleri toprak örtülüdür. Kalede üç tane kapu bulunmaktadır. Gürci kapısı, Erzincan kapısı ve Tebriz kapılarıdır. Bu kapıların dışında yaşayan varoş olarak adlandırılan yerleşim yerleride vardır. Kalenin Güneyinde yedi varoş mahallesi vardır ve Bazarbaşı mahallesine dâhildir. Tebriz kapısının varoşu ise Darağacı mahallesinden Gümüşlü kümbetine kadar olan mahallelerdir büyük bir mahalledir. Gürci kapısı varoşu ise kalenin Kuzeyinde bulunur. Dükkânları hanları ve gümrük kapıları vardır, hanesi çoktur. Dört çevresinde Arab, Acem, Hind, Sind, Hıta, Hotem bazarıcıların haneleri

³ Hacı Mahmud Eendi, *Seyahatname*, s. 205-207

bulunmaktadır. Ticaretin işlek olduğu bir yerdir. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek günlük kapısı buradadır. Erzincan kapısı varoşu ise kalenin doğu tarafında bulunan büyük bir yerleşim yeridir. Bu mahalde ekseriya Ermeni halkı yaşamaktadır bundan dolayı da 13 adet kilise bulunmaktadır. Bu kale kapılarının dışında bulunan bu mahallelerin dört tarafında surların bulunmadığını ifade eden Çelebi bazı yerlerde bir adım boyu yüksekliğinde küçük duvarların bulunduğunu söylemektedir⁴. Çelebi Erzurum eyaletinde divanhane, saray ve kasr-ı âlilerin bulunduğunu belirterek bunların isimlerini; Tayyar Mehmet Paşa Kasr-ı, Tekeli Paşa Kasr-ı, Defterzade Mehmed Paşa Kasr-ı; Mahkeme-i Şer'i, Resul-i Mübin sarayı, Cafer Efendi sarayı, Küçük Abaza Paşa sarayı, Kefenignesioğlu sarayı, Hanım sarayı olarak belirtmektedir.

Çelebi'ye göre Erzurum eyaletinde 77 mahalle vardır. Bunların 70'i İslam Mahallesi, 7'si ise Ermeni Mahallesinden ibarettir. Kıbtî ve Yahudi mahalleleri yoktur. Ahalisi Türk, Türkmen, Kürd, Ermeni, Gökdolak Acemlerinden ibarettir. Ahalisi orta boyludur, insanları geyet kıllıdır ve zeki insanlardır. On yaşından yirmi yaşına kadar olan sıbyanların gayet güzel olduklarını belirtmektedir. Evliya Çelebi mahallelerin veya kale içindeki hane yapılarının genellikle toprak örtülü yapılardan olduğunu söylemektedir. İkliminin soğuk olduğunu belirterek on ay kar yağdığını belirtip, bundan dolayı da evlerinin tahtadan, muşammalı, kapılarının ve çevresinin keçelerle kaplı, gayette sıcak olduğunu söylemektedir⁵.

Erzurum imaretleri Çelebi'de şunlardır: Erzurum'da yetmiş yedi tane cami' bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Ulu Cami': En eski camidir. Tebriz kapısının iç yüzünde olup, toprak örtülü, bir minareli camidir. Akkoyunlu padişahları tarafından yapılmıştır. Yapı olarak ağaçtır. Çam direkler üzerine çam kirişler koyularak yapılmıştır, iki yüz adımdır. Eski Medrese Cami': Çelebi'ye göre bazıları Akkoyunlu padişahlarının, bazılarıda Hasan Toyluk'un binası olduğunu söylerler. Çifte minarelidir. Erzurum muhasaralarında atılan toplardan etkilenerek bazı yerlerinin yıkılmıştır ve tamir edilmeyerek harabolmuştur. Dördüncü Murad tarafından tamir edilerek içinde top dökmek için top imarhensi kurmuştur. Lala Musafa Paşa Cami': Lala Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. İstanbul tarzı kubbeli bir camidir. Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Cafer Efendi Cami': Bir kubbeli ve

---

⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 209-214

⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 210-213

bir minareli camidir. Tişar Paşa cami': Bir minareli camidir ve cemaati azdır. Gürci Mehmed Paşa Cami': Bir minareli, toprak örtülü bir camidir. Cemaati çoktur. Bu camilerden başka yetmiş mihrab mescid vardır. Medreseler: Eğitim için birçok medreseleri bulunmaktadır. Darü'l-kurrası ve Darü'l-hadisi ve 110 kadar sıbyan mektepleri vardır. Sıbyan mekteplerinin en meşhurları Lala Paşa Mektebi ve Cafer Efendi Mektebidir. Bunların dışında Dervişan Tekyeleri de çoktur. Yetmiş kadar sebilleri, yetmiş kadar han, on bir kadar bekâr odaları bulunmaktadır, bunların her biri camilerin vakfidir⁶.

Seyahatname'de bahsedilen Şebn Karahisar hakkında Çelebi'nin anlattıkları şöyledir: İki Karahisar vardır. Biri doğu da ki bu bahsedeceğimiz Şehir, diğeri ise batıda Afyon Karahisardır. Erzurum'a bağlı bu Karahisar-ı Şebn'de ilk Kayamanlar hâkimiyet kurmuştur, sonra Trabzon'daki Rumların eline geçmiştir. Selim Han zamanında Ebü'l-Feth tarafından feth edilerek Selim Han adına tahrir edilmiş ve sancak beği tahtı olmuştur. Beğinin hassı 13.000 akçedir. Livasında 32 zeamet, 94 tımar vardır. Paşasının askeriyle birlikte 2.000 kadar askeri bulunmaktadır. Yeniçeri serdarı, subaşı, müftüsü, kaban emini, kale dizdarı ve 150 kada tımarlı kale neferi vardır. Kalenin görünümü kalyon gemilere benzemektedir. Çevresi üç bin altı yüz adımdır. Dört çevresinde dereler olduğu için hendekleri yoktur. Kapıları üç katlı demirdir. Kale çinde yetmiş kadar dar evleri vardır. Suyu azdır, aşağı nehirden kaleye su getiririler. Kalenin muhasara olmasına karşılık kale çinde su sarnıçları, buğday anbarları içinde darı ve pirinçleri vardır. Cebehanesi, büyük küçük elli tane topu bulunmaktadır. Kalenin dışında olan mahalleler ise 9 mahalleden ibarettir. 1.600 toprak örtülü hane bulunmaktadır. Kırk iki tane cami vardır hepsinde de Cuma namazı kılınmaktadır. Üç tekyesi, iki hamamı, dört hanı, yedi sıbyan mektebi, yediyüzelli kadar dükkânı vardır. Karahisarın sarp dağarında arslan, kaplan, tavşan, yaban koyunu, yaban sığırı, zerdva, sansar, sırtlan, kurt, tilki, akal gibi yabani hayvanlar bulunmaktadır⁷.

Koyulhisar Kalesi: Erzurum eyaletinde Şebn Karahisar'a bağlı yüz elli akçelik bir kazadır. Kale yalçın bir kaya üzerine kurulmuş, içinde yüz hanesi, anbarları, cebehanesi, su sarnıçları bulunur, kuzeye açılan bir demir kapıları vardır. Taşrasında yüz elli hanelik bir varoş mahallesi vardır. Burada birkaç dükkânı ve bir cami vardır.

⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 210-212

⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.384-185

Evliya Çelebi'nin Koyulhisar kalesi civarında zikrettiği karyeler bulunmaktadır. Bunlar Doryan Karyesi; Akşara Ovasında bulunan yüz evli Ermeni köyüdür. Yine burada Enderes Karyesi vardır. Bu da yüz elli evli Ermeni köyüdür. Kara Yakup Karyesi, Baru Karyesi, Kadioğlu köyü Müslim ve Ermeni köyüdür zeamettir. Şiran Kalesi kasaba misalidir. Şebin sancağına bağlı bir Müslüman karyesidir. Karacalar Karyesi Ermeni ve Müslüman köyüdür. Genç Mehmet Ağa Köyü iki yüz haneli bir camili Müslüman köyüdür. Kermili Karyesi Müslüman ve Ermeni köyüdür. Dirmiri Kalesi; Bu kale Sultan Ahmed asrında celali korkusundan bina olunmuş küçük bir kaleciiktir. Şimale açılır bir kapısı vardır. İçinde hanesi, dizdarı, neferatı yoktur. Kanlı Dede Asitanesi muafname hattı şerifleri bulunan yani örfi vergilerden muaf tutulan, üç yüz haneli bir köydür. Bir cami ve bir de tekyesi bulunmaktadır⁸.

Hasan Kalesi: Evliya Çelebi'ye göre, Kale Uzun Hasan tarafından yapılmıştır, bundan dolayıda Hasan kalesi olarak anılmaktadır. Burası daha sonra Kara Yusuf'un hamiyetine geçmiştir. Erzurum eyaletinde Pasin sancağı beğinin tahtıdır. Beğinin hassı 1.200 akçedir. Alaybeğisi, Çeribaşısı, Yüzbaşısı vardır, cebelüleriyle birlikte 1.500 kadar askeri bulunmaktadır. Kalenin şekli ise sarp kaya üzerine yapılmış bir demir kapılı bir kaledir. İçinde 590 kadar toprak örtülü evleri vardır. Kale 9 mahalleden ibaret olup her mahallede bir cami vardır. 6 sıbyan mektebi, 1 han ve 1 hamamı vardır. Halkı fakir ama dostça insanlardır. Kale etrafında bağ ve bağçeleri bulunmamaktadır sebebi ikliminin sert olmasıdır; ancak hububatı çoktur. Kalenin kible tarafında 8 aded üstü açık kaynar ılıcaları vardır⁹.

Hınıs Kalesi: Çelebi'nin anlattıklarına göre kale Azerbaycan hükümdarlarından Uzun Hasan'ın amcası Şah Şapur tarafından yapılmıştır. Daha sonra Süleyman Şahın eline geçmiştir. Erzurum eyaletinde sancak beği tahtıdır. Beğinin hassı 484.000 akçedir. Livasında 2 zeamet, 425 tımar vardır. 2.000 civarında askeri vardır. Kalede dizdarı, kale neferatı ve levend sipahilari vardır ama serdarı, kethüdayeri, müftüsü yoktur. Kale sahra üzerinde etrafı çukur bir yerde sarp kayalık üzerinde bulunmaktadır. Kale duvarının dibinde demirden yapılmış bir su deposu bulunmaktadır ve taşradaki bostanları sulamaktadır. Kalenin içinde 1.200 hane 7 cami 1 hanı ve 1 de hamamı vardır. Binalar toprak örtülüdür, kiremitli yapılar

⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 197-201

⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 220-223

bulunmamaktadır. Halkın geçim kaynağı hayvancılıktır, koyun ve keçileri çoktur. Bingöl yaylasına çıkararak burada hayvanlarını otlatırlar¹⁰.

Akçakale: Tortum sancağına bağlıdır. Bu kaleyi Ulama Paşa Gürcistanı zapt etmek için yaptırmıştır. 600 hanesi vardır. Cami, han ve hamamı vardır. Bu kaleyi, Bayezid Trabzon'da Vali iken muhasara etmiştir. Muhasara esnasında kalenin bazı yerleri yıkılmış bundan sonra da bakım yapılmadığı için harab olmuştur¹¹.

Tortum Kalesi: Çelebi'ye göre kale Gürcistan Şahlarından Mamrol tarafından yapılmıştır. Daha sonra Uzun Hasan'a Uzun Hasan'danda Fatih'e geçmiştir. Buralar daha sonra istilaya uğramış, bu istilayı haber alan Süleyman Han veziri ikinci Ahmed Paşayı serdar ederek buraya göndermiş bu kale yedi saatte feth edilmiştir. Fetih sonrası buraya Ahmed Paşa bu kaleye levazımat ve asker bırakarak buradan Emirahür kalesini, oradan da Akçakaleyi ve çevedeki kaleleri feth ederek buraların fethini tamamlamıştır. Tortum kalesinde Alaybeğisi, Çeribaşısı vardır. 150 akçelik kaza olub 9 nahiyesi vardır. Kale yüksek bir yere inşa edilmiş ve bir demir kapısı bulunmaktadır. Kalenin dışındaki varoş olarak adlandırılan mahalleler bulunmaktadır ve gayet imar edilmiş yerlerdir. Yedi mahalle ve yedi camiden oluşan buralar hane sayısı 700 civarındadır. 2 hamamı, 2 hanı, 10 aded sıbyan mektepleri ve 70 kadar dükkânları bulunmaktadır. Medrese ve bedestanı yoktur. Havasının güzel olmasından dolayı meyvesi, bağ ve bağçeleri çoktur. Erzurum'a yakın olması hasebiyle tüccar buradan Erzurum'a sandıklarla meyve götürmektedir. Erzurum'un meyve ihtiyacını karşılayan en önemli kalelerden biridir.

Azerbaycan'a Tabi Olan Kaleler: Evliya Çelebi seyahatname'de, Azerbaycan'a tabi olan kaleleri, şehirleri, kasaba ve köyleri gezerken bunlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bunlara aşağıda kısaca değinmeye çalışacağız. Seyahatname'den edindiğimiz bilgilere göre, Evliya yolculuğu esnasında genel olarak nehirleri takip ederek gerçekleştirmiştir. Buna Araz nehri ve bundan başka birçok nehri örnek gösterebiliriz. Bunu değerlendirecek olursak şimdi olduğu gibi o dönemde de su bir toplunmun varlığı için vazgeçilmez bir unsurdur. Bundan dolayı da genel olarak kaleler, şehirler suyun kenarına kurulmuş ya da suya ulaşılacak yakın mekânlar yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Çelebi hem bu şehirleri temaşa

¹⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahname**, s. 224-225

¹¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahname**, s. 342-343

etmek için hem de seyahatini kolay bir şekilde gerçekleştirebilmek için genel olarak nehirleri takip etmiştir. Aşağıda Seyahatname’de geçen Azerbaycan hâkimiyetinde olan şehirler ve kaleler hakkında seyahatnameye göre değerlendirerek kısaca bilgi vermeğe çalışacağız. Genel olarak kale ve şehirlerin kim tarafından yapıldığını, ve hangi devletlerin buralara hakim olduğunu, bazı kalelerin adlarının nereden geldiğini, hanesinin ne kadar olduğunu, yapı olarak nasıl olduğunu, kale içindeki neferatı, cami, çarşı, bedestan, tekyeleri, sebilleri, hanları, hamamları, ahalisini ve giyim kuşamlarını kısaca anlatmaya çalışacağız. Ancak Seyahatname’de anlatılanlar bunlardan ibaret değildir onun için önemli gördüğümüz yerleri kısaca burada değerlendirmeye çalışalım. Çelebi Seyahatname’de bazı kalelerin muhasarasını da anlatmaktadır, buna örnek olarak Şoşik kalesi verilebilir.¹² Üçüncü Murad zamanında Özdemirzade Osman Paşanın Acem’e gönderilmesi ve Tebriz şehrinin fethi¹³ seyahatnamede anlatılmaktadır. Çelebi bunları anlatırken bazı seferlere iştirak etmiş, bazılarını ise şehir hakkında geçmişe dökük bilgiler verirken anlatmıştır. Ayrıca Seyahatname’de garip olaylar da anlatılmaktadır. Örnek verecek olursak Edebil’de siyah bir taşın bulunduğunu, bu taşı yağmur yağmadığında halkın bunu yuvarlayarak şehre getirdiklerini bunun rahmet yağmuru yağdırdığını, taşın şehirden uzaklaştırılıncaya kadar yağmurun durmadığı anlatılır. Taşın yerinde büyük bir taşın meydana geldiğini üzerinde İbranice yazılar bulunduğu ve 12 yerinde delik bulunup bunlardan suların aktığı ve taş yerine gelmediği müddetçede bu suyun aktığı anlatılmaktadır¹⁴. Bazı bölgelerde Kavimlerin lisanları hakkında da bilgi verilmektedir. Misal vermek gerekirse Mogol Kavminin bir kolu olan Kaytakların lisanı hakkında bilgi vermektedir. Mori-at, Acrea- atgır at gibi sayı ve günlük yaşamda kullanılan bazı yiyecek ve içecekler hakkında hem Mogolcasını hemde Türkçesini vermektedir. Kaytakların Mahan diyarından gelme Mogollar olduğunu ve bunların Türk olduklarını söyleyerek¹⁵ Çelebi bölgenin kavmi hakkında da bilgi vermektedir.

Evliya Çelebi Erzurum’da bazı kalelerin ve şehirlerin seyahatini tamamladıktan sonra Erzurum’dan kalkarak Defterzade Mehmed paşa tarafından gönderilen bir ordu ile yola çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü Çelebi Şoşik Kalesinin

---

¹² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 226-227

¹³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 246-247

¹⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 273-274

¹⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 290-292

muhasarasını anlatmaktadır. Şoşik kalesinin alınmasıyla birlikte Seydi Ahmed paşa Defterzade Mehmed Paşaya müjdecı göndermiştir. Ancak Şoşik beği kalenin fethi esnasında yakalanamamış daha sonra ele geçirmiştir. Çelebi Şoşik kalesi hakkında şu bilgileri vermektedir: Şoşik adının kalede bulunan dağdan aldığını, buna Kürdlerce Şoşik denildiğini belirtmektedir. Kale Ziyaeddin'in binasıdır. Yalçın bir dağın üzerine kurulmuş küçük bir kaledir. Çelebi bu kaleden sonra Makü kalesine geçişini ve Makü kalesini anlatmaktadır. Çelebi'nin Makü kalesi hakkında anlattıkları: Enü-şirvan binasıdır. Revan hanlığı hüküindedir. Yedi yüz hanelidir. Kale su kenarında olup diğer köylerle bağlantı köprüyle sağlanmaktadır. Geceleri köprüyü kaldırırlardı. Buradaki seyahatini tamamladıktan sonra Çelebi'nin anlattığına göre Paşadan ayrılarak yanındaki onbir adamın haricinde başka yerlerdende yanına yardımcıları verilerek kırk beş kişi ile Revan ve Nahcivan'a gittiğini söylemektedir¹⁶. Araz Nehri kenarından Müslüman ve Ermeni köyü olan Yaylacık Karyesi'ne, buradan Şoşik Kalesine bağlı üç yüz haneli bir köy olan Barudhane köyüne varmıştır. Buradan 13 saat giderek Timur Han'ın oğlu Şahruh Mirza'nın binası olan Karış Kalesine varmıştır. Karış Kalesi daha sonra Uzun Hasan'ın hâkimiyetine girmiş ve halada Azerbaycan şehirlerinden olduğunu belirtmektedir. Buradan 7 saat giderek Üç Kilise Menziline varılmıştır. Enü-şirvan binasıdır. Buradan nehir kenarlarını takip ederek doğuya doğru Sidirgi Kenti, Karabağ Şehrini aşarak Nahcivan Şehrine gitmişlerdir.

Nahcivan Şehri: Çelebi'nin anlattıklarına göre bu şehire, bazıları Nahcivan, bazılarıda Nahışvan demişlerdir. Azerbaycan hududunda başka bir sultanlıktır. İnan Şehirlerindedir. Bu şehiri Şah Erasiyab yaptırmıştır. Burası genellikle askeri amaç için kullanılmakta idi. İhtimadevlesi, Kelenteri, Münşisi, Darugası, Dizçöken ağası, Çiğyiyen ağası, Kadısı, Şeyhü'l-islami bulunmaktadır. Daha sonra Mogollar tarafın istila edilmiştir. Sonra dördüncü Murad zamanında Tabanıyassı Mehmet Paşa tarafında feth edilerek Osmanlıya geçmiştir. Osmanlıya geçmesiyle birlikte burası dahada gelişmiştir. 10.200 toprak örtülü evleri bulunmaktadır. 70 aded cami, 40 mescid, 20 mihman sarayı, 7 hamamı, 100 karda dükkânı bulunmaktadır. Evliya Çelebi bu şehir hakkında başka iklimi, yetişen ürünleri, lehçesi gibi birçok konuda bilgi vermektedir¹⁷. Çelebi buranın seyahatini tamamladıktan sonra Handan ihsan ve

¹⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 224-230

¹⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 230-237

Nameler olarak Tebriz diyarına geçtiğini söylerken¹⁸, Çelebi'nin Tebriz'e elçi olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Çelebi Nahcivan'dan Tebriz'e giderken seyahat ettiği kaleler şunlardır:

Karabağ Şehri: Küçük Azerbaycan şehirlerindedir. Tebriz hududunda başka bir sultanlıktır. Evliya Azerbaycan'a ait 3 tane Karabağ şehrinin olduğunu söylemektedir, ancak diğerleri hakkında malumat vermemtedir. Karabağ şehri, bin askere maliktir. Şehir bir sahra zerine kurulmuş, 3.000 haneli, 7 cami, 7 hamamı, 600 dükkenli şirin bir şehirdir. Fatih Sultan Mehmed zamanında vezirlerinden Koca Ferhat Paşa tarafından fethedilmişti. Buranın imar yapılması şartıyla halkı Tekâlif-i örfiyye vergisinden muaf tutulmuştur. Buradan 10 giderek Aras nehri kenarında Tebriz hanına mensup 3.000 toprak örtülü haneli, Şehr-i Tesuy'a geçmiştir. Sonra Marend şehrine varılmıştır. Marend şehri Azerbaycan şehirlerindedir. Timur'un oğlu Şahruh tarafından yapıldığını söylemektedir. Kendi ahalisi Şafii olduklarını söylemişler ancak Çelebi'ye göre Rafizilerdir. Buradan 7 saat giderek Tebriz hanının hassı olan Sehlan kentine varılmıştır. Bir düz sahrada bulunman kent 1.000 haneli, bağ ve bağçeli bir kenttir¹⁹. Buradan Tebriz'e geçilmiştir.

Tebriz Kalesi: Evliya Çelebi'ye göre Mogol lisanında Tevris denilmiş, Farsça'da ise (Tebriz) olarak ifade edilmiştir. Farsça'da Tebriz (sıtma dökücü) demekmiş. Tebriz kalesi, Halife Harun Reşid, hatunu Zübeyde hanımın burada Halife Me'mun'a hamile kaldığı ve havasını beğendiği için bu kaleyi yaptırmıştır. Buranın havası güzelmiş ve sıtma olmazmış bu sebepten dolayıda burayı çok beğenen Harun Reşid bu kaleyi üç günde inşa ettirmiştir. Daha sonra burada büyük bir deprem meydana gelmiş ve kale harab olmuştur. Halife daha sonra Bağdat'tan birçok askerle gelerek kaleyi yeniden yaptırmıştır. Çelebi bu yapılan kalenin daha sonra iç kale haline geldiğini çünkü Tebriz'e hâkim olan birden çok Melik ve Padişahların şehri imar ederek büyüdüğünü söylemektedir. Tebriz Kanun-ı Sultan Süleyman zamanında itaat altına alınmış ancak daha sonra Şiiler burayı yeniden hâkimiyeti altına almıştır. Üçüncü Murad zamanında Veziri Özdemirzade Osman paşa tarafından feth edilerek Osmanlıya geçmiştir. Tebriz büyük bir şehirdir, şehrin bir tarafı Ucan dağına, diğer tarafı Sehlan dağına, bir tarafı da Sencan ve Kaz dağlarına kadar varmaktadır. Kalenin 6 kapusu bulunmaktadır. Her bir kapıyı 500 asker

¹⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 240

¹⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.240-243

muhafaza etmektedir. Cafer paşanın dönemindeki tahririne göre asker sayısı 300.000 şehirde 500.000 ise eyaletlerde bulunmakta idi. Kalede, müftüsü, mollası, kelenteri, münşisi, darugası, korucubaşısı, dizçöken ağası, çiğyiyen ağası, yasavul ağası, eşik ağası ve mihmandarları bulunmaktadır. 320 tane cami bulunmaktadır. Bunların ellisi Osmanlıya aittir. Tebriz'deki camiler Harun Reşid zamanından Osmanlıya kadar ne kadar devlet sahib olmuşsa, bunların burada yaptırdıkları camiler ve başka imaretleri bulunmaktadır. 47 kadar büyük medrese, 7 kadar darü'l-hadisleri, 160 kadar tekyesi, Derveze olarak tabir edilen 60 kadar mahalleleri, 170 kadar sarayları, 110 kadar bekârhanesi, 7.000 kadar dükkânı, 21 kadar hamamı, 7.000 kadarda su kuyuları vs. bulunmaktadır. Çelebi, Tebriz'in çevresinde Mihranrud, Seravrud, Dideherdir, Ürdnik, Dudekan, Canumrud, Bedustan adlarında 7 tane nahiye, 70 aded camili, hanlı, hamamlı köylerinin bulunduğunu söylemektedir²⁰.

Çelebi'ye göre Tebriz pazarlarında, çarşılarında başka paraların hükmünün olmadığını kendilerine ait sikkeleri ve altunlar ile alışveriş yaptıklarını söylemektedir. Sikkeleri yedi yerde kesilmektedir. Bunlar Erdebil, Hamedan, Bağdad, İsfahan, Tiflis, Nihavend, Tebriz'dir. Sikkelerin bir yüzünde, Le ilahe illallah, Aliyyün velyyullah, diğer tarafında ise Şahın ismi yazılmakta idi²¹.

Halkı: Tebriz halkının hepsi Şii mazhebine mensuptur. Avşar, Gökdolak, Terekeme, Hacani, Dumdumi, Dumbuli kavmine mensup halk çoktur. Halkı ayan ve eşraf olmak üzere iki kısma ayrılır. Ayanlar semmur kebudi giyer, diğerleri ise çuka giyerler. Ayan ve eşraf başlarına alaca ve kızıl serbent sararlar bundan dolayıda Kızılbaşlar denilmektedir. Ama halkın çoğu Acemane beyaz destar sararlar kavuklarının üzeri sivri olur, buna taç denilmektedir. Tebriz halkı her yıl muharrem ayının onuncu aşure günü üç gün üç gece sohbetler hasıl ederler. Kerbela'da şehid olan Hazreti Hüseyin'in ruhu için aşureler pişirirler ve dağıtarak sevabını Hazreti Hüseyin'in ruhuna hediye ederler. Su dağıtırlar ve üç gün çeşitli etkinliklerde bulunurlar²².

Çelebi'nin Han ile Şam-ı Gazan ziyaretine giderken seyahat ettiği Şehirler: Evliya Tebriz'de ne kadar kaldığı hakkında bilgi vermemektedir. Burada kaldığı süre içinde Tebriz ve çevresindeki şehirleri seyahat etmiştir. Şam-ı Gazan ziyaretine

²⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.245-257

²¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 261

²² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 252-256

giderken Şu Şehirleri kayda almıştır; Kumla, Meraga, Ucan, Azerbaycan, Erdebil'dir. Kumla Kalesi: Çelebi'ye göre Kumla Şehri nc Murad zamanında sedarı Koca Ferhat Paşa tarafından inşa edilmiştir. Velyan dağının eteğinde yapılmış 100 haneli ve bir camili bir keledir. Bu kalenin varoşu olarak adlandırılan kalenin dıŐı ise asıl Kuma Şehrini oluşturmaktadır. Şehir Tebriz hanınındır. Kadılıktır. Bağ ve bağçesi çoktur. Meraga Şehri: Azerbaycan'ın ilk tahtıgahıdır. Çelebi, HŐenk Şah'ın bu kaleyi inşa ettiğini söylemiştir. Emeviler döneminde 70.000 haneli bir Şehir olduğunu belirterek o dönemde daha gelŐmiŐ bir Şehir olduğunu ifade etmiştir. Meraga Şehrinin elebi'nin seyahati esnasında 7.160 toprak örtülü hanesi, 11 cami, 40 hanı, 60 mescidi, 40 tekyesi, 11 hamamı, 3.000 aded dkknının olduğunu tesbit etmiştir. Ucan Şehri: Bişd Edeyandan Peyjen ibn Keyumers b. Kuderiz tarafından yapılmıŐtir. Şehir, Tebriz sınırları içinde bulunan Ucan Dağının doğusundadır. Bir demir kapısı ve içinde yüz hanesi vardır. Kalenin dışında 3.000 civarında toprak örtülü evler vardır. Hanı, hamamı, dükkânı bulunmaktadır. Azerbaycan: Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Şah Tahmasb devrinde Avşar Hanlarından Seyf Kulu Han'ın Süleyman han'ın korkusundan yapıldığını, ne Osmanlıya ne de Acem'e tabi olduğunu söylemektedir. Erdebil Kalesi: Azerbaycan'ın hâkimiyetinde Acem Şahlarının tahtıgahıdır. Şeyh Safi tarafından inşa edilmiştir. Bir zamanlar Osmanlılar tarafında feth edilip mir-i miranlık olmuştur. Sonra yine haricilerin eline geçmiştir. Çelebi'nin seyahati esnasında Erdebil İran hükmünde hanlıktır. Ahalisi Şafii mezhebine mensup olduklarını syleselerde elebi'ye göre Caferi'dirler²³.

Evliya elebi'nin Tebriz'den Kuzeye Olan Seyahati: Çelebi kuzeye giderken Şu kaleleri gezmıŐtir; Hoy, Havace Can, Revan, Gence, Aras Şehri, Şeki, Niyazabad, Şemahi, Bakü. Evliya elebi bu seyahatinde Paşalar arasındaki mektuplaŐmayı gerekleŐtirmıŐ gözükmektedir. *“Bizim ile Tebrizden gelen karbanları hep bizim Hasan beğe teslimen Tebriz Hanının namesiyle Erzurum'a gönderdik. Hakir dahi anda karban cem'ine ma'mur olub Revan Şehri Şehrin-i kadri'l-imkan temaşa eyledik²⁴”* diyerek, elebi'nin Azerbaycan coğrafyasındaki seyahatini bazı yerlere elçi olarak giderek, bazı yerlerini ise buradaki Han ile gezerek, seyahatini tamamlamış gözükmektedir. Çelebi Tebriz'den aldığı nameleri Hasan paşaya vererek

²³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 267-272

²⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 280

Paşanın Ezurum'a gönderildiğini, kendisinin ise seyahatine devam ettiği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan hâkimiyetinde başka bir sultanlık olan, düz bir sahraya kurulan Hoy şehri, iki mahalleden ibaret olup, kale içinde 100 haneli ve bir camili kaledir. Kale, Ferhat paşa tarafından yapılmıştır ama şehir Haydar Şah tarafından inşa edilmiştir. Kalenin dışında varoş olarak adlandırılan 7.000 hane ve 70 camili müzeyyen bir kenttir. Revan Şehri: Şehir takriben 1390 senesinde Timur'un sevdagerlerinden Havace Han-ı Lahicanı namında bezirgân şehri inşa etmiş. 5 sene sonra Şah İsmail tarafından Revan kulu vezirine emir vererek Revanda 7 senede bir kale binasını inşa etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlıya geçmiştir. Çelebi burada Osmanlı ile Acemler arasındaki mücadeleye geniş yer vererek anlatmıştır²⁵.

Gence Şehri: Çelebi'ye göre şehir İran Şahı Tahmasb'ın elindeyken Koca Fehat paşa tarafından Osmanlıya geçmiştir ancak bu fazla sürmemiş Acem askerleri burayı tekrardan ele geçirmişler. Daha sonra tekrardan Osmanlıya geçmiş ve hakimi Hadım Hasan Paşa olmuştur. Gence Acemlerde iken Şehr-i muazzammış. Gence'de 6.000 haneli, bağ ve bağçeli, cami, han, hamam ve bedestanlı ma'mur bir şehirdir. Çelebi buradan Keyü Mers Şah tarafından inşa edilen, Şirvan eyaletinde bulunan Aras şehrine gelmiştir. Burası Üçüncü Murad zamanında veziri Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir. Şehir Dağıstan ile Gürcistan arasında ulu bir hanlıktır. 3.020 nökeri bulunmaktadır. Şeki Kalesi: Çelebi'ye göre kaleyi Gürcistan'ın Şavşale Meliklerinden Aleksandır tarafından yapılmış, sonra Dağıstan beğinin idaresine geçmiştir. Daha sonra Acemlerin eline geçse Üçüncü Murad'ın veziri Lala Kara Mustafa paşa tarafından feth edilmiştir. Niyazabad Şehri: Şirvan hududunda Yezdecürd Şah' tarafından yapılmıştır. Üçüncü Murad zamanında Koca Ferhat Paşa bu kalede kışlamış Osmanlı hâkimiyetine almıştır²⁶. Buradan Şemahı kalesi ve Bakü kalesini de seyahat ettikten sonra Çelebi Gürcistan diyarına gitmektedir.

Gürcistan: Evliya Çelebi Bakü ve Revan hanlarından yanına yüz asker alarak Gürcistan'a geçmek için yola çıkar²⁷. Gürcistan Coğrafyasında yoculuğu esnasında Neft madenlerinden, Hazar denizinden ve burada gördüğü ilginç yaratıktan, Şaburan

²⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 276-285

²⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 286-293

²⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 302

şehrinden, Demirkapu kalesinden, Küre kasabasından, Urdud kalesinden, Tiflis şehrinden, Azgur kalesinden. Şavşad Gürcülerin lisanlarından, Ahıska kalesinden, Şavşad kalesinden bilgiler verilmektedir. Ayrıca Çelebi'nin 1641'de Karadeniz sahillerini seyahat ederken Gürcistan ve Mikriliştan diyarlarındaki Abaza diyarını ve buradaki aşiretleri anlatılmaktadır. Neft yağı Müskir nahiyesinden yerden kaynatarak çıkan, ılıca suları gibi gölcükler oluşturup neft yağı da suların üzerinde kaymak bağlar durur. Neft emininin adamları biriken yağları toplayarak keçi tolumlarına doldururlar sonra bunları tüccarlara vererek ticaretini yaparlarmış. Neft Şah'a senevî yedi bin tümen akçe verilmesi karşılığı başkalarına işletilmesi için verilmiş. Neft yağı asıl olarak kalelerde koruma kalkanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kale ve şehir için lazımdır, ayrıca Şah huzurunda ve başka devletlerde yanan meşaleler hep bu neft yağındandır²⁸. Evliya Çelebi Hazar Denizi hakkında bilgi verirken ilginç yaratıktan bahseder. Sahilde at yemiş bir balık gördük. Tam olaran yüz adım idi ve iki başı vardı. Başının birisi kuyruğunun yanında olup yılanbaşına benzerdi, diğeri ise baş kısmında çok büyüktü, üst çenesinde yüz elli, alt çenesinde ise yüz kırk dişi bulunmakta idi. Çelebi korkunç bir balık olarak anlatır. Hazar denizi ile limanları çoktur, batıda Moskoflar, doğuda Gilan-ı Acem, Özbek, Bulgar, Kamag, Çin, Fagfur, Kazaklar vardır. Denizin kuzey ve doğu taraflarının donduğunu ancak Türk tarafının Gilan, Bakü, Demirkapu, Türk kallerinin önünün donmadığını söylemektedir. Çelebi burada okyanus kalyonları gibi büyük gemilerin bulunmadığını, deniz'in içinde bin civarında gemi bulunduğunu söylemektedir²⁹. Şaburan Kalesi: Şirvan vilayetine dâhildir. İsfendiyar Şahın binası olmuş, daha sonra Hülagü Mogollar tarafından istila edilmiştir. Üçüncü Murad zamanında Özdemirzade Osman Paşa Demirkapuyu aldıktan sonra Şaburan kalesi Osmanlıya itaat etmiştir. 70 mahalle ve 70 cami bulunmaktadır³⁰. Demirkapu Kalesi: Çelebi kalenin kim tarafından yapıldığı hakkında farklı görüşün olduğunu ve Melik Arab İskender Zülkarneyn tarafından yapıldığını ve Hazar denizi ile Karadeniz'i birleştirme girişiminde bulunulduğunu anlatılmaktadır. Kalenin Eşkali başlığıyla Demirkapu kalesinin İskender Zülkarneyn tarafından yapıldığını, daha sonra Emevilerden Yezid b. Abdülmelik zamanında haricier elinden alınarak Dağıstan ahalisinin İslamiyetle müşerref olduğunu daha sonraları kale bazen harab olmuş, bazen da mamur olmuş

²⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 302-303

²⁹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s.303-304

³⁰ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 305

ancak Üçüncü Murad zamanda Serdar Özdemirzade Osman Paşa tarafından feth edilmiştir. Çelebi bu muhasarayı anlatmaktadır. Demir denmesinin sebebi İskender tarafından yapılan demir kapının kalenin ikinci banisi Enüşirvan zamanına kadar demir kapının durmasıdır. Kalenin beşinci banisi Özdemirzade Osman paşadır. Kale duvarlarının taşları oldukça büyüktür. Kalede 1.200 kadar toprak örtülü hane vardır. Kuzey tarafında İran saraylarından olan büyük bir saray bulunmaktadır. Çelebi kalede han, hamam ve dükânlar bulunduğunu ifade etmektedir. Çelebi Demirkapu kalesinin ticari bakımdan önemli olduğunu çok sayıda ülkeden tüccarların buraya gelerek ticaret yaptıklarını belirtmektedir. Çin'den Moskova'dan ve diğer yerlerden yüz binlerce adamlar ticaret gelir ve hayli gümrük hâsıl olmuştur. Çelebi buranın ziyaretgâhı hakkındada bilgi vermektedir³¹. Çelebi buradan 12 saat kible yönünde gederek Dağıstan hâkimi Şah Mihal Han'ın tahtı olan ve bağı, bağçesi, bin haneli müzeyyen bir kend olan Küre kasabasına gelmiştir. Çelebi bu kasabanın çarşı ve pazarının olmadığını, Cuma günleri etraftaki köylerden buraya gelenlerin olup alışveriş yaptıklarını ancak burada altın ve gümüş gibi paraların kullanılmadığını yani bunları bilmediklerini, alışverişi değiş-tokuş ile yaptıklarını belirtmektedir. On bin kadar ahalsinin pek dindar olduğunu söyleyen çelebi seyahati esnasında dışarıda bir tane dahi kadın görmediğini kadınlar ancak merhum olduktan sonra mezaristana giderken dışarı çıktıklarını ifade etmektedir. Tiflis Kalesi: Çelebi'ye göre kale, İskender-i Zülkarneynin hazinedarı Bitlis tarafından yapılmıştır. Daha sonra Mülükten Mülüğe geçmiştir. Üçüncü Murad döneminde Lala Ferhad Paşa tarafından kale Osmanlıya dâhil edilmiştir. Çelebi burada kale muhasarasını anlatmaktadır. Kale Kür nehrinin kenarında yüksek bir kaya üzerine kurulmuş nehrin iki yakasında Bitlis Tiflis olarak adlandırılan iki kale bulunmaktadır. Kaleden kaleye kolaylıkla geçilmektedir. Büyük kalenin etrafı altı bin adımdır. Eski bir binadır, bir köprülü kapısı vardır. Kalede 600 toprak örtülü ev bulunmaktadır. Han sarayı küçük kalededir. Cami, han, hamam ve küçük kalesini Yezdecüd Şah bina etmiştir. Ahalsinin ekserisi Osmanlıdan beri Sünni olup Hanefî ve Şafi mezhebindedirler. Azgur kalesi Şarkname tarihine göre Gürcistandaki ilk binadır. Büyük İskenderin tarafından yapılmıştır³². Evliya Çelebi Gürcistan seyahatinde Gürcilerin lisanları ve nesli hakkındada bilgi vermektedir. Örnek vermek gerekirse: Lisanları hakkında daha başka birçok lisanları olduğunu, ancak yazıya gelmediği için hepsini veremediğini

³¹ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 306-311

³² Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 312-319

ifade eden Çelebi Erti-bir, ori-iki, huric-et gibi sadece meyve isimlerini, yemek ve içeceklerle ilgili bilgileri ve birden on'a kadar olan rakamlar hakkında bilgiler vermektedir. Gürcistan'ın nesli hakkında ise Yahudilerden Davud Peygamberin ümmetinden olduklarını, Daha sonra Dadyan ve Şavşad kavimleri, Kuril, Açıkbaş, Mikril kavimlerinden olduklarını ifade etmektedir³³. Çıldır Eyaletinin çevresinde olan Gürcistan kaleleri hakkında da hangi kaleler olduğunu isimleriyle vererek, hangi tarihte kimler tarafından alındığını yazmıştır.

Çelebi 1641'deki Karadeniz seyahati esnasında Gürcistan Mikrilistan vilayetlerine seyahatimiz başlığı altında Azak seferine giderken Abaza diyarında seyahat etmiştir. Çelebi burada Azak seferine giden bir ordu ile birlikte hareket ederek Abaza diyarında dâhil Azak'a kadar olan bütün Karadeniz kıyılarının seyahatini gerçekleştirmiştir. Bizde Gürcistan coğrafyasında bulunan Abaza diyarının çevirisini yaparak konumuza dâhil ettik. Burada bu diyarla ilgili kısaca bilgiler vermeye çalıştık.³⁴ Çelebi bu seyahatinde Faşe Çayı hakkında, Tuna nehri kadar büyük olduğunu, eninin bazı yerlerde bir mil kadar geniş en dar yerinin ise yarım mil olduğunu söylemiştir. Abaza diyarı hakkında ise Karadenizin kuzeyinde, Kefe eyaleti hükmünde olduğunu ifade etmektedir. Çelebi Abaza diyarını anlatırken Abazaların hangi kavimden oldukları hakkında bilgi vermiş, Tuhfe Murhi şöyle rivayet ediyor diye rivayeti seyahatnamede anlatmıştır. Ancak burada bu fikre katılmadığını, rivayeti çürütmek için kullansada Seyahatnamede başka kaynaklardan faydalandığını kanıtıdır³⁵. Çelebi Abaza diyarındaki aşiretler hakkında bilgi vermektedir. Örnek vermek gerekirse **Arlan Aşireti**: On bin kadar nüfusunun olduğunu, Mahsuldar arazileri ve adil beğleri vardır. İskelesi Laçeyga'dır³⁶ diyerek biz burada hepsini vermesekte genel olarak Çelebi bu aşiretlerin kavimleri, mezhepleri, nüfusu, iskeleleri, adamların şekli, askerleri gibi konularda bilgi vermektedir. Bunların haricinde dağlarda bulunan aşiretler ve Abaza lisanı hakkında da bilgi vermektedir.

Evliya Çelebi'nin gözünden Kars: Çelebi Kars'ı anlatırken Erdebil'den döndükten sonra Gürcistan civarlarının seyahatini tamamlayıp Ezurum'a dönmüş. Erzurum'dan tekrardan Revan'a giderken Kars ve civarındaki kaleleri seyahat

³³ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 319-320

³⁴ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 94-96

³⁵ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 97-98

³⁶ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 103

etmiştir. Çelebi'ye göre Osmanlıda üç tane Kars sancağı bulunmaktadır. Birisi Silifkede Karataşlık Karsı, ikincisi Maraş Karsı, üçüncüsü de doğuda bulunan Kars sancağıdır. Doğudaki Kars sancağı Üçüncü Murad zamanında Lala paşanın serdarlığında alınmıştır. Acemler tarafından harab edilen şehir mamur hale getirilmiştir. Kars tahrir olunmuştur. 600.000 akçelik Paşanın hassıdır. Eskiden Erzurum sancağı imiş, Küçük Ardahan, Hocacan, Zarneşad, Keçivan, Varişan sancakları bulunmaktadır. Kalenin iç kalesi bir yükseklik üzerine kurulmuş, aşağı hisar ise düz bir sahraya kurulmuştur. Beş kat suru vardır. İç kale kapısı şark tarafındadır, orta kale kapısı garb tarafındadır. Kalede üç bin kadar ayan, eşraf, esnaf haneleri bulunmaktadı. 47 cami ve mescidi vardır³⁷. Bunları dışında burada bahsetmediğimiz hamamları, iç kalenin dışında bulunan kapılar gibi birçok imaretleri bulunmaktadır. Bunları dışında Kars hükmünde Akkoyunlu el-Melik İzzettin binası Barduz Kalesi, Sultan Süleyman zamanında Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedilen Keçivan Kalesi, Sultan Süleyman zamanında sancak olan Kağızman Kalesi, Kars nahiyesi hükmünde olan Mogazbird kalesi, Kars eyaleti sancak beği konumunda olan Zarşed Kalesi gibi Kars kalelerinden bahsetmektedir³⁸. Çelebi gezdiği şehirler hakkında veya karşılaştığı her ne varsa hepsini yazmış ve örneklemediğimiz şekilde ifade etmiştir. Burada hepsinden bahsetmek mümkün olmadığından kısa örnekler vermeye çalıştık.

---

³⁷ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 329-332

³⁸ Hacı Mahmud Efendi, **Seyahatname**, s. 329-336

KAYNAKÇA

AKAN Mertcan, “Evliya Çelebi’nin İzmir’inden Dikkat Çekici Unsurlar,” **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2011), s. 195-214

AKBAŞ, Necati- TEMELKURAN, Tevfik, **Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname**, Baskı Matbaacılık, Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul 1956

BAHADIR TULU, Sıtkı, “Evliya Çelebi Kaleminden Batılı Müzik Unsurları”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: XI/2 (Kış 2011), s. 215-226

CAVİD BAYSUN M. “Evliya Çelebi b. Deviş Muhammed Zilli”, İslam Ansiklopedisi, (İslam Âlemi Tarih Coğrafya Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lugatı) Cilt-4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 400-410

ÇELİK ŞAVK, Ülkü, **Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011

DANKOFF Robert, Çeviren: Nasuh Uslu, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.10, Ankara 2002, s. 286-291

HACI MAHMUD EFENDİ, **Seyhatname Evliya Çelebi b. Muhammed Zilli el-İstanbuli**, Hamidiye, Dersaatde İkdam Matbası, 1314, Süleymaniye Kütüphanesi’nde, 4772-2 Numarada Kayıtlıdır

İLGÜREL Mücteba, “Evliya Çelebi”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Yayınları, C. 11, İstanbul 1995, s. 529-532

İZ, Fahir, “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, **Tarih ve Medeniyet**, s. 709-733

KÜPELİ Özer, “Evliya Çelebi’nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2011), s. 69-97

ÖZTUNA Yılmaz, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Ötüken Neşriyat, C. 9, İstanbul 1994, s. 285-301

PERTEV PAŞA, **Seyhatname Evliya Çelebi b. Muhammed Zilli el-İstanbuli/ Hamidiye**, Süleymaniye Kütüphane’sinde 00459 numarada Pertev Paşa bölümünde kayıtlıdır.

ÖZGEÇMİŞ

Adana ilinin Saimbeyli ilçesinin Kızılağaç köyünde 1981’de doğdu. Çatak ilköğretim okulunu bitirdi. Saimbeyli ilçesinde Mehmet Akif Ersoy Ortaokulunu bitirdi. Kozan’da 50. Yıl Lisesinin bitirdi.

2007’de Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı.

17.07.2011’de Tarih bölümünü bitirdi.

15.09.2011’de Yüksek Lisansa Başladı.